

Євген Онацький

ПО ПОХИЛІЙ ПЛОЩІ

ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА І ДИПЛОМАТА

Частина I

Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ» Мюнхен

Evhēn Onatskyj

PO POCHYLIJ PLOŠČI

Zapysky žurnalista i dyplomata

DNIPROWA CHWYLA, MÜNCHEN

Євген Онацький

ПО ПОХИЛІЙ ПЛОЩІ

ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА І ДИПЛОМАТА

Частина I

diasporiana.org.ua

Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ» Мюнхен

(Відбитка з журналу «Сучасність»)

Авторські права застережені

Copyright by DNIPROWA CHVYLA, München 1964

Druck «Biblos» G.m.b.H., München

I. НАРЕШІТІ В РИМІ

Це було 6 жовтня 1919 року. Важко відсапуючись і пускаючи клубки чорного диму під закурений скляний дах величезної залізничої станції, наш поїзд поволі почав спинятися. В душі на хвильку стало тривожно, а в голові шамнулася думка:

— Отже, приїхали. Рим... Вічне місто... Серце й музей світової культури... Як то нас тут зустрінуть? Чи знайдемо ми тут працю?

Бо не цікавими туристами, пожадливими нових вражень від давніх руїн та новітніх і давніх мистецьких архітекторів їхали ми з дружиною до Риму; і не побожними прочанами, щоб відвідати прославлені в усьому світі християнські святині — базиліки, церкви та катакомби, що про них стільки чули й читали, а безробітними пролетарями-інтелігентами в пошуках за працею для шматка хліба.

Увесь наш баагаж і все наше майно складали три невеликі куферки, з котрих один був повний книжками. Були там вісім томів «Історії України-Русі» М. Грушевського, «Історія Зах. України» М. Василенка, три томи «Описания Старой Малороссии» Ол. Лазаревського і чимало інших рідких і цінних книжок з історії української культури, що мали служити мені, як я думав, виїжджаючи з Києва, як журналістові, оборонцеві, пропагандистові української визвольної справи при делегації Української Народної Республіки на Мирову конференцію в Парижі.

Виїхали ми з Києва в ніч 14 січня 1919 року спеціальним дипломатичним поїздом, переповненим членами нашої делегації та деяких інших менших місій, в напрямку на Тернопіль, Будапешт, Відень. І так розпочали новий рік і нове життя.

Мене було призначено до інформаційного бюро делегації з титулом редактора бюллетенів, а моя дружина, що працювала перед тим у міністерстві закордонних справ, іхала як урядовець делегації.

Нових дипломатів було так багато тому, що в уряді УНР було вирішено — з огляду на бандитсько-терористичну поведінку більшо-

вицьких військ, що загрожували вже тоді Києву, — рятувати, висилкою за кордон дипломатами якнайбільше української інтелігенції. Але доїхати до Парижу нам не пощастило. Вже в Відні ми довідалися, що французький уряд не ставиться надто симпатично до української державної незалежності і зовсім не хоче мати в себе такої численної української делегації. Вже в початку лютого московські більшовики були в Києві, і наш уряд, досягнувши першої своєї цілі, себто вивізши численні кадри української інтелігенції за кордон, наказав, задля ощадження засобів на дальшу боротьбу, скротити штати всіх дипломатичних місій, а в тому числі й особливо нашої делегації.

І так і я з дружиною опинилися за штатом і значить без служби і роботи.

«Нові дипломати», приїхавши з Відня, зробили жахливе враження на наших давніших дипломатів у віденському посольстві: вони були всі одягнені далеко не по-европейському, чужих мов майже не знали, і до дипломатичної служби, треба визнати, дуже мало надавалися. Тому, хоча на всіх пашпортах вже були — ще в Києві — проставлені проїзні швайцарські візи, звільненім було сказано, що ті візи не дійсні і що вони мусять або вертатися на Україну, або в крайньому випадкові залишатися в Австрії.

Проте з України приходили не все втішні вістки, наша армія все далі відступала, і анархія та більшовизм все більше ширивалися. Їхати на Україну не було фактично куди і ні до кого. У Відні ж панувало повоенне безробіття і майже голодний стан. Моя дружина, в наслідок постійних хвилювань, втратила здатність перетравлювати і ту недостатню їжу, що ми діставали в австрійському пансіоні, і почала помітно занепадати на силах. Треба було щось робити, щоб вихопитися з цієї мишоловки, в яку ми, не хотячи, встрияли. Наше посольство в Відні, на чолі якого стояв тоді відомий історик В. Липинський, пішло мені назустріч і виставило новий пашпорт, в якому проставило новий мій фах — агронома! З цим фахом, мовляв, мені дадуть аргентинську візу, а з аргентинською мені дадуть проїзну французьку. Дійсно, в аргентинському консульстві мені візу проставили, але швайцарське відмовило, поки я не дістану французьку. А як його дістати французьку, коли в Відні не було ще — після війни — ніякого французького представництва?!

Так із цієї комбінації нічого й не вийшло, але той пашпорт з аргентинською візою і «агрономічним фахом» у мене на пам'ятку зберігся. А доля тим часом мене таки пізніше привела в Аргентину... далеко пізніше...

Порятував нас один із урядовців делегації, звільнений, як і ми, п. Шапіро, жид, що юхав як перекладач англійської мови, людина мила й товариська. Він, і його дружина, заприятеливали з нами і дуже співчували моїй дружині, що дісталася типовий коліт. Він десь довідався, що запевнення в посольстві, ніби наші швайцарські проїзni

візи з Києва не дійсні, були неправдиві, і вирішив спробувати щастя. Проїхавши швайцарський кордон, він зробив те, чого не зробив ніхто з інших наших колег, що потаємо від нас теж були перебралися до Швейцарії: він дав телеграму:

— Приїздіть нетайно!

Тим Шапіро, нема сумніву, врятував життя моєї дружини, і пізніше кликав нас їхати з ними до США, але ми подякували: Шапіро мали там родичів, а ми не мали навіть і знайомих, та і не хотіли відвідатися надто далеко від України.

Але цікаво, що як тільки ми переїхали швайцарський кордон і скуштували чудовий сніданок, про який і мріяти не могли у Відні, у моєї дружини її хворобу нараз, як рукою, зняло. Винна була в тому, мабуть, не стільки віденська їжа, як тамтешнє постійне нервове напруження.

Перед виїздом із Відня ми дістали, з розпорядження уряду, ліквідаційні і коли приїхали до Швейцарії, у нас було 32 000 австрійських корон. Ми їх зміняли на швайцарські франки, прожили на них у Швейцарії шість місяців, і коли, виїжджаючи з Швейцарії до Австрії, зміняли їх на австрійські корони, одержали знову... 32 000 корон. Коли б ми залишилися в Австрії, наші гроші дуже швидко, в наслідок інфляції і дорожіння життя, розвіялися б, а так вийшло, ніби ми в Швейцарії прожили шість місяців задурно, і нам залишилася та сама сума (не вартість) грошей, що була в нас перед виїздом.

Але в Швейцарії французької візи ми таки не дістали. Не мали французи симпатії до українських дипломатів... та і взагалі до українців.

21 вересня я написав листа до Дмитра Антоновича, сина відомого нашого історика проф. Володимира Боніфатієвича. Він очолював українську дипломатичну місію в Римі, і я його досить добре знов із праці в Центральній Раді, один із основників якої він був, а потім міністром морських справ. Знав він і мою дружину, що завідувала протягом усього існування Центральної Ради інформаційним бюром. Знаючи з свого боку культурно-мистецькі зацікавлення Дм. Антоновича, відомого вже тоді мистецтвознавця, я підкresлив у листі до нього, що «передо мною стоїть велике і трудне завдання скласти „Історичний словник української культури XIV-XVIII ст.“ — завдання, що потребує довгих і довгих років напруженого праці. Для здійснення його я вже зібрал чимало матеріалів (більша частина його перевозується в Д. Щербаківського)...» Пригадую це тепер тут, бо з того «Словника культури» виросла згодом «Мала українська енциклопедія», а матеріали, що перевозувалися в Д. Щербаківського, пізніше загинули... Отже, запитував я в своєму листі, чи не міг би я знайти якої праці при місії, що дозволила б мені віддатися в вільний час науковій праці, яка мене далеко більше спокушає, ніж політична чи дипломатична.

Через три дні дістав відповідь:
«Високоповажаний Пан!

Дістав Вашого листа з 21 вересня, на який спішу Вас повідомити, що дуже розумію Ваше становище, бо так само не маю ніякої охоти до політики і дипломатії, а їхав до Італії, маючи надію, хоч почасти тут повернутися до праці, до якої звик і з якою зжився.

Але мушу сказати, що не судилося. Ось уже три місяці я в Італії, а чи був я три рази на хвилинку в якому музеї, щоб лише глянути, не кажу — попрацювати?

Розуміється, з охотою все, що можна для Вас, як колеги, зроблю. Коли для Васходить про те, щоб не вмерти з голоду і мати багато вільного часу, щоб попрацювати, то це зробити можна. Штатних посад у нас немає. В. Мазуренко (радник місії — Є. О.) їздив до Відня клопотатися про збільшення наших штатів, але йому не пощастило. Можемо мати тільки п'ятеро членів місії, і всі вони вже є. Бути в штатах — це значить добре заробляти, але не мати вільної хвилини для своєї праці. Бути поза штатами, по вільному найму, значить заробляти дуже зліденно, але й роботи можна мати дуже мало. Щось із цього другого можу придумати для Вас. Напр., години дві робити в пресбюро. Але для цього Вам треба переїхати до Італії. В цьому, при нинішньому стані, не маю сили допомогти. Я можу, скільки завгодно, давати візи в Італії з поворотом назад, але не маю сили прымусити поставити візу поза Італією. Отже, приїздіть, а тут якось влаштуватись можна буде. Відданий Вам Антонович.

П. С. В Лютрі на самому березі озера мешкає старий (років 60) заслужений українець Юр'єв. Побачте його й перекажіть йому від мене поклін і привіт. Вам, як історикові, він зможе багато розказати на вільне для запису. Ми такі бідні на мемуари і спогади!

З поважанням Дм. Антонович.»

Хоча ми й жили саме в Лютрі, проте старого Юр'єва не знайшли. Власник пансіона, в якому ми жили довший час, п. Баатар був мером, себто головою цього мальовничого й симпатичного міста, розкиненого по горбовинах-терасах понад Ліманським (Женевським) озером, і мав у своїх руках реєстр чужинців, що проживали в місті, але про Юр'єва він нічого нечув.

Зрештою, ми над тим надто й не розбивалися — наші думки вже летіли до Риму. Ми знали, що дістати українцям італійську візу не звичайно тяжко. Не далі, як місяць тому наші приятелі Іван та Зінаїда Мірні, що їхали з нами з Києва у складі делегації до Парижу (він був скарбником делегації, а за Центр. Ради державним секретарем) і залишилися в Швейцарії, не доїхавши до Парижу, не вважаючи на велику підтримку нашого посольства в Берні, що мало добре зв'язки з італійцями, одержали від італійського консульства рішучу відмову візувати їх пашпорти для поїздки до Риму. Тому треба було насамперед поспішити вибратися з Швейцарії до якоїсь іншої країни, де

могли б знайтися більш сприятливі обставини. У Відні була тепер військова італійська місія, і наше посольство, як офіційно визнане, могло мати з нею зв'язки.

Але в Відні нам не змогли допомогти. Проте видали мені на руки «кур'єрський дипломатичний пас», у якому засвідчувалося, що я віз до української дипломатичної місії в Італії державну пошту, запечатану державною печаткою, і порадили їхати до Інсбруку, ще окупованого італійським військом. Там ніби дають перепустки до Італії, хоча з українців ще ніхто з того не скористав.

Поїхали. Хоч ніхто не піддавав нам рожевих надій.

Повоєнний Інсбрук не справив на нас приємного враження. Після чистих світлих швейцарських міст, повних дерев та квітів, тут відчувалася ще недавня війна і чужинецька окупація. По вулицях вітер здіймав хмари куряви, і височезні похмурі гори, що ніби висли над містом, чавили на голову й груди.

Біля будинку італійської воєнної команди натовп народу, величезна черга. Безконечні розмови на тему, як би то дістати перепустку до Італії. Оповідають, що видають їх з великими труднощами. Але якась старенька жінка каже біля мене:

— Найлегче дають тим, хто мусить їхати лікуватися.

Глянув я на мою дружину. Стойть вона худа та бліда. Навіть шість місяців доброго життя в Швейцарії не змогли поправити їй здоров'я, підірваного перед тим у Відні.

— Ходім до лікаря!

Лікар, не вагаючись, видав свідоцтво, що моя жінка потребує італійського сонця, а молоді італійські старшини, глянувши на свідоцтво і на мою дружину, галантно побажали нам щасливої подорожі!

Між іншим, хоч ми й були вже п'ять років одружені, усі приймали нас за молодожонів... і, може бути, тому нам щастливо...

Другого дня вранці ми вже їхали до Італії, веселі й життерадісні.

Але на італійському кордоні, у Бренеро, мої книжки завдали нам чимало клопоту. Мене викликано до цілової контори, і там митні урядовці довго роздивлялися їх, крутячи на всі боки, ніби з того могло прийти їм розуміння української мови. На нещастия, і моя італійська мова тоді була ще не надто переконлива, а час біг, а поїзд виявляв безсумнівні наміри залишити мене тут на безконечні розмови. Я хвилювався, бож всі гроші й документи і квитки в мене, і, якщо поїзд поїде, Ніна опиниться в дуже трудній ситуації... Ледве-ледве пощастило мені переконати митників, що ці підозрілі книжки, невідомою мовою видруковані, звичайні собі наукові книжки, і що сам я — науковець, іду студіювати до Риму і тому потребую книжок до студій. Не знаю, чи допоміг мені й мій кур'єрський дипломатичний паспорт, але в усякому разі митники нарешті махнули рукою і поставили на куферку потрібні хрещики. Халаю куферки — і біжу щосили.

Саме в пору!

Перед поїздом, де наш вагон, стойть купка людей, і Ніна, на нижній приступці витримує наступ кондуктора, який домагається, щоб вона або зійшла додолу, або увійшла в вагон. Але Ніна не слухає, вона не хоче їхати без мене і марно намагається з'ясувати, що жде чоловіка. Її гарна французька мова мало допомагає, а українська ще менше...

Через неї поїзд вже спізнювався з відходом на п'ять хвилин, і кондуктор лютував, пасажири повиставлялися з вікон, намагаючися зrozуміти, в чому справа. Але все покищо обмежувалося на галасі. Кондуктор, із звичайною італійською чемністю, не наважувався вжити супроти молодої жінки, та ще й чужинки, грубої сили і безпомічно вимахував руками.

Мою появлі всі вітають майже оваційно. Жінка мало не кидаеться мені на шию, але не цілує мене, бо я надто мокрий від поту. Кондуктор сквално хапає мої валізки і допомагає мені всадити їх у поїзд, бо носіїв ані сліду, потім замикає двері, свистить і привітно махає нам рукою:

— Щасливої подорожі!

Поїзд, нарешті, на загальне задоволення рушає, і ми починаємо подорож по Італії.

Думали спинитися один день у Фльоренції, але йшов дощ. Поїхали просто до Риму.

Дивилися пожадливо на нові, такі відмінні від уже знаних краєвиди; пробігали безконечну низку темних тунелів, що наливали вагони терпким смердючим димом; просмикувалися через мости, поперекидувані через порожні сухі річища, вкриті білим гладким камінням; оглядали голі, безрадісні Апенінські гори, такі біdnі й миршаві в порівнянні з швейцарськими, і тосканські зелені горби, вкриті садами та тородами. Бачили високі стрункі кипариси, розложисті пінії, сріблястосірі оливки, але, на наше здивування, ніде не бачили пальм.

— Пальми, — пояснює нам смуглувий, привітний італієць, — побачите в Римі, а на північ від Риму тільки на Рів'єрі.

І ось, нарешті, змучені 36-годинною їздою, виснажені безсонною ніччю і попередніми хвилюваннями, таки приїхали...

Через відчинені вікна вагону побачили на пероні маленьку купку людей, що зустрічали своїх знайомих, і цілі юрби смуглувих, худих носіїв, що зграями голодних вовків накидалися на нечисленних тоді чужинців. Після війни туристичний рух в Італії, майже головна підстава державного бюджету і заробітків населення, ще не встиг відновитися.

Нас ніхто не зустрічав. Я вислав був, правда, телеграму Дм. Антоновичеві, сповіщаючи наш приїзд, але телеграма пішла спочатку до Відня, мабуть, на цензуру, і Антонович одержав її аж 10 жовтня, себто чотири дні після нашого приїзду!

Носіїв нам не пощастило обминути. Тільки ми вийшли з вагона, як юрба їх обступила нас зо всіх сторін, і перше ніж ми могли зо-

ріентуватися, куди нам іти, один із них, найспритніший, несподівано вихопив у мене з рук куферка і побіг чим дуж.

Я за ним:

— Куди він? Тримайте! Заждіть!

Куди там! Наздогнав у самого виходу, де відбирають квитки. Намагався відібрать куфера, — не віддає. Вигукує:

— Отель! Отель! Кароцца! (візник).

Довелось примиритися. Не битися ж із ним... Надійшла й Ніна.

— Ну, гаразд... Ведіть нас до візника.

Перед станцією було їх там сила. Портєри різних готелів уже теж були нас обступили, вигукуючи кожний назив свого готелю, але наш носій на них не зважав, поклав наші валізки на двоконного візника, запросив нас сідати, сам сів біля візника на передку, і поїхали.

Ми були такі змучені й втомлені, що не мали сили реагувати. Не мали сил й придивлятися до вулиць Риму, якими їхали. Зацікавив нас тільки один великий водограй, притулений до муру із бородатим Мойсеєм, але не було часу приглядатися.

Іхали ми, зрештою, недовго, яких 15 хвилин, і спинилися на невеличкій, неймовірно брудній площі з водограєм посередині (це була площа Барберіні) перед готелем «Пінчо» дуже сумнівного вигляду. Після привітних, чистеньких швайцарських пансіонів та елегантних, а то й пишних віденських готелів цей готель, чи пансіон, «Пінчо» викликав у нас сумні думки. Але господар завів нас до великої кімнати, встеленої геть чисто одним червоним килимом, і чисті ліжка пемотли наші сумніви. Хотілося відпочити і заснути.

Аж тут виявилося, чому наш носій приїхав разом із нами. Він чекав винагороди за те, що «знайшов кімнату». Дарма, що готель стояв порожнісінський, як і інші готелі, і що таких кімнат було, очевидчаки, по всіх усюдах на вибір! Носій, домагаючись винагороди, і то 25 лір, досить значної суми грошей на той час, як ми пізніше довідалися, — впадав у такий газард, так вимахував руками і завертав очима, що ми поспішили ліквідувати справу...

Нарешті залишаємося самі. Хочеться спати. До того вже таки й пізняй час. Нараз двері кімнати тихенько прочинилися і в них просунулася чиясь голова з цілою копицею чорного скуйовданого волосся і бліскучими очима на смаглявому обличчі. Вона з цікавістю оглядає спершу нас, потім усю кімнату і — так само мовчаки й поволі зникає за знову зачиненими дверима.

Ми — вражені і стурбовані. Ці смагляві обличчя з бліскучими очима ніяк не збуджують нашого довір'я. Йду до дверей і пробую замкнути двері — замок не функціонує...

Дзвоню до господаря. Запевняє, що завтра все буде в порядку, а, зрештою, нам нема чого турбуватися: тут ніяких прикрих випадків не трапляється.

Але ми маємо сумніви. Адже ще так недавно в Києві треба було

не тільки замикається на всі замки, але й варту по черзі біля брами тримати...

Вирішуємо — забарикадуватися.

Я тягну стіл. Приставляю до дверей. На стіл ставлю велике хресто, але при кволому світлі маленької лямпочки на стелі не помічаю, що однією ніжкою ліжка перекидаю каламар, повний чорнила.

— Боже мій! Що ти наробив! — чую переляканій голос Ніни.

Цівка чорнила збігає зі стола на червоний килим. Під столом уже велика пляма, що все поширюється.

Хапаю першу річ, що знаходиться під рукою — готелевий рушник, і починаю затирати. Але пляма на килимі розпливається, а рушник перетворюється в брудну ганчірку. З розпачем дивлюся на свою працю і клену оту голову, що не знати чого оглядала нашу кімнату.

Непоправного не направиши. З пересердя кидаю рушник у куток біля відра, де умивальник, і лягаю спати.

Спали ми, як праведники у раю без снів і кошмарів. І тільки під самий ранок мені здалося, що якась голова ломить мої барикади. Але то заторожкотіли візники по забрукованій площі (автомобілі були ще тоді рідкістю).

Барикаду перед дверима я зараз же розібрав, як тільки встав. І то була саме пора, бо покоївка вже неслася нам сніданок — каву з молоком і маслом, але без конфітури, до якої ми звикли в Швайцарії. Побачивши величезну пляму на килимі, вона ледве не випустила таци з сніданком і побігла до господаря.

Я довго і старанно вяснював господареві, що вина за пляму спадає на двері, що не замикаються, але він не слухав моїх вяснень, розводив руками, прицмокував ротом, підносив очі до неба і присягався, що килим той коштує тисячі лір, і що його безповоротно і непоправно знищено, і тому я мусітиму за нього заплатити.

Нарешті це мені надокучило, і я йому заявив, що сьогодні виїду до другого готелю, де двері замикаються, і що я йому, зрештою, можу заплатити хіба за той шмат килима, де зроблено пляму (Ніна додивилася, що він був зшитий з метрових квадратів грубої червоної тканини). Я приїхав до Риму як дипломат української місії, і маю тут впливових людей, які не дозволять мене так безсромнно обдирати...

Почувши про мої дипломатичні якості й знайомства, господар значно з'як і приобіцяв, що коли я зобов'яжуся залишитися в його готелі ще бодай тиждень, то про той нещасний килим він уже більше й не згадуватиме.

На цьому ми й погодилися.

І от з'являється знову покоївка, стає навколошки і починає працювати: то лле молоко, то тре цитриною, то соли підсилає. Пляма блідне, скороочується... За півгодини — ніби її ніколи й не було!

— Коли б ви мене були зразу покликали, каже нам покоївка з до-

кором, — було б легше і скоріше цю пляму вивести... і рушник лішився б незаплямлений.

За рушник ми заплатили, а за килим уже потім дійсно ніхто не згадував. Та й не було чого... До того ж два дні пізніше несподівано помер син господаря, батьківська надія, а ще через тиждень ми переїхали до великого гарного пансіону Жіардеть на площі Есквіліну, де й прожили цілий рік.

ІІ. ПЕРШІ ЗУСТРІЧІ

Перші мої відвідини були, розуміється, у Дм. Антоновича, голови місії.

Я вже знов, що він живе у готелі Ексельсіор, при вул. Венето, і портє мого пансіону пояснив, що звідси — дві хвилини ходу. І дійсно, простудіювавши мапу міста, я переконався, що віа Венето — досить коротка вулиця: одним кінцем вона впирається в п'яццу Барберіні, де знаходиться мій пансіон «Пінчо», а другим у корсо д'Італія, де була канцелярія нашої місії.

П'яцца Барберіні і віа Венето, як зрештою і весь Рим, були в 1919 році зовсім не такі, як тепер, коли ми маємо вже перед собою не тільки наслідки великої розбудовної праці фашистського імперіяльного уряду, що намагався зробити з Риму столицею нової імперії, але й несподівано великий розріст Риму після другої світової війни, коли він став двомільйоновим містом. У 1919 році він нараховував натомість яких 600 000 мешканців. Фашистський уряд зніс без жалю цілу низку брудних, обдертих кількаповерхових будинків, що закривали в 1919 році з півдня суворі лінії величного Барберінського палацу, спріянної краси римського ренесансу; прорізав між ним і готелем Бристоль нову вулицю королеви Олени, яка сполучає тепер п'яццу Барберіні з головним двірцем; поздіймав рейки невкладистих голосних трамваїв, що від них, коли я жив у «Пінчо», тримтіла підлога в хаті і дзеленькотіли привіски на лямпі; відмолодив старого Тритона, що в середині площі пускав до неба тонку цівку води — в 1919 році не можна було навіть зрозуміти, чому цей водограй творчості славного Берніні, творця барокко, викликав свого часу хори похвал і вигуки захоплення.

Тільки, коли в 1932 році з нього, з допомогою особливих хемікалій, було знято грубий шар вапністого нарости, подекуди до шести сантиметрів завгрубшки, він випростав перед здивованими римлянами своє струнке, гарне тіло, що в 1919 році представлялося мені, як безформна маса...

Від п'яцца Барберіні віа Венето, затінена високими плятанами (пізніше, на жаль, вирубаними, — на їх місце було посаджено мізерні малі мімози, бо плятани здалися тодішньому голові міста «надто про-

вінціяльними»), здіймається досить помітно вгору, повертаючи то праворуч, то ліворуч. По боках вулиці підносяться тут тепер пишні палаці — в 1919 році нічого цього не було. З лівого боку чіплялися один за одного низенькі, незграбні, порепані будинки житлових хат, а по правому боці — бігли мури монастиря Капуцинів, церква якого з подвійними сходами тепер зникає серед міністеріяльних будинків, що виникли тут за фашизму.

Не доходячи до готелю Ексельсіор, — величної озії галасливо-готелевого стилю з чисельними балконами, льожами і тостроверховою вежею, мимоволі звертав увагу кожного чудовий рожевий палац, що при вечірному освітленні видавався таким казково-легким, здавалося, він ось-ось мав би піднести і розтанти в блакитному повітрі. Це був палац королеви Маргарити, матері Віктора Емануеля. По її смрті тут були один час фашистські синдикати, а потім посольство США, що закупило всю цю дільницю.

Проти палацу королеви знаходився великий готель «Реджіна» (королева), а трохи вище, майже проти готелю Ексельсіор у Святому ювілейному році (1925) вибудовано було готель Амбасадорів, що робив собі рекламу як «найдорожчий готель Європи», розраховуючи головне на американських снобів. Ця реклама спокусила була свого часу й московських більшовицьких дипломатів, що, після підписання комерційного договору з італійським урядом,уважали найвідповіднішим для представників «робітничо-селянського уряду» дати банкет представникам фашистського уряду саме в цьому найдорожчому готелі.

Проте, і цей обід, де шампанське лилося рікою, а столи ломилися від московських «закусок» на чолі з ікрою, не врятував найдорожчий готель від банкрутства, і пальма першості повернулася до готелю Ексельсіор.

Голова української дипломатичної місії зустрів мене дуже привітно, але й дуже здивовано:

— Яким чином? Як це ви приїхали?

Оповів — так і так.

— Маєте, видно, щастя. Тут ніхто з нашими пашпортами приїхати не може. Скільки тут із тим клопотів, неприємностей і — жадних наслідків! Та і ми самі скільки перемучилися, поки сюди дісталися, коли б ви знали...

Антонович оповів, що члени його місії, на чолі з радником В. Мазуренком, приїхали до Риму без дозволу італійського уряду на візи, отримані в Києві від якогось тамтешнього консула. Сам же він, уважаючи, що йому, як уповноваженому міністрові, не випадає іхати «на шармака», залишився був у Швейцарії чекати наслідків прибууття місії до Риму, що мала добути йому офіційну візу. Чекати прийшлося йому досить довго. Прибув Д. Антонович до Риму аж 18 липня, після того, як В. Мазуренко витримав не абиякі баталії в міністерстві за-кордонних справ, директор політичного департаменту якого Манд-

зоні знаходився під впливом колишнього одеського консула Майоні, приятеля французького консула Енно, що неприхильним для українців насвітленням подій на Україні чимало пошкодив українській справі в державах Антанти в 1918-1919 рр.

Мандзоні навіть викликав В. Мазуренка до себе і в присутності Майоні загрозив вислати всіх членів української місії з Італії, якщо вони не припинять своєї діяльності, про яку вже почали з'являтися вістки в італійській пресі.

Але В. Мазуренко тримався твердо й гідно і заявив, що місія виконує доручення свого уряду і від виконування того доручення відмовитися не може.

— Ви привласньюте собі титули, на які не маєте права. Ми не можемо визнати за вами титул «дипломатичної місії». Ви для нас цілком приватні люди. А ви подаєте меморандум до прем'єр-міністра, як голова дипломатичної місії. Я вимагаю, щоб ви скреслили в меморандумі цей титул і подали його як приватні особи.

— Це неможливо. Мій титул надав мені мій уряд...

— Ми не визнаємо вашого уряду...

— Але його визнають інші держави, і ми надімося, що й Італія, у власних інтересах, захоче його визнати... В усякому разі п. міністер прийняв меморандум у тій формі, в якій його було подано, і, значить він ніяких змін не потребує.

На щастя, В. Мазуренко через давніх українських емігрантів — Ів. Гриненка, Вс. Шебедева та Таїсу Бальман, що ще до приїзду місії заклали тут Український Центральний Комітет (який, хоч і називався «центральним», складався тільки з тих трьох осіб, бо більше тут українців не було), устиг зв'язатися з дуже впливовим депутатом соціалістом Біссоляті, який влаштував В. Мазуренкові побачення з міністром колоній Кольозіюмом, а той відразу зрозумів всю важливість Італії самостійної України. Ще перед тим В. Мазуренко, з допомогою тих же Гриненка та Шебедева, побував у міністра громадських справ, теж соціаліста Бономі, який і влаштував В. Мазуренкові побачення з Борсареллі, що виконував обов'язки міністра закордонних справ. I Біссоляті і Бономі були соціалісти, і наші емігранти, Шебедев та Гриненко, В. Мазуренко та Дм. Антонович, і весь український уряд були соціалістами, і тому знайшлася відразу спільна мова.

Перше побачення, призначене з Борсареллі, було відмінне, — в останню мить, під'юджений Мандзоні та Майоні, він відмовився прийняти голову української дипломатичної місії, але Бономі цієї справи так не залишив, і 15 травня таки відбулася розмова з Борсареллі, який навіть приобіцяв допомогти переїздові Дм. Антоновича до Риму, але пізніше, бо, під натиском Мандзоні, заявив, що без дозволу з Парижу, де знаходився тоді голова італійського уряду, Орляндо, переїзд Антоновича до Італії неможливий.

Не задовольняючись таким успіхом московські білогвардійські ко-

ла почали натискати на Мандзоні, щоб той поклав взагалі кінець всякої діяльності місії. Але тут то й натрапила коса на камінь: в наслідок скарги В. Мазуренка до Бономі й Біссоляті, Мандзоні й Майоні дістали офіційну догану за перевищення влади, а Антонович дідждався нарешті офіційної візи.

Але хоч італійський уряд і впустив голову української дипломатичної місії (що називалася ще й «надзвичайно») до Італії, все ж офіційні зв'язки з нею не наважувався нав'язати. Уесь серпень пішов на здобуття побачення Антоновича з прем'єром або бодай міністром закордонних справ. Аж нарешті 3 вересня голову місії прийняв виконуючий обов'язки міністра закордонних справ Борсареллі. Розмова з ним тривала півтори години, при чому українську справу було висвітлено з усіх можливих точок погляду.

Від цього побачення українську дипломатичну місію визнано офіційно (не офіційно!), і міністерство ввійшло з нею в фактичні (але не формальні) стосунки — уникаючи листування з місією. Само ж міністерство приймало від неї всі ноти й заяви і ставило візи на тих пашпортах, які подавала місія. Воно навіть вимагало, щоб на українських пашпортах були обов'язково візи місії. Крім того, голова місії взяв на себе відповідальність за всіх українських громадян, що переїздять через Італію чи знаходитимуться в ній.

Ось такий був стан справ, коли я приїхав до Риму з українським пашпортом, але без візи на ньому з якоюсь окремою малозначущою перепусткою, без відома міністерства.

Тому Антонович порадив мені піти, не гаючи часу, до канцелярії місії на Корсо д'Італія 6 і дати там наші пашпорти, щоб їх завізувати в міністерстві.

В канцелярії місії, що займала гарне помешкання з дев'ятою престорих кімнат на другому (т. зв. «шляхетному») поверсі (з ліфтом), знайшов я тільки урядовця Сергія Пащенка, молодого гарного чоловіця, що повнів обов'язки секретаря місії (секретар М. Єреміїв був відкомандирований на директора пресового бюро). З Пащенком ми були знайомі з Швейцарії, де члени італійської місії перебували деякий час, і він зустрів мене дуже приязно.

Поздоровивши мене з приїздом і висловивши й своє здивування з приводу мого щасливого переборення досі для інших непереборних труднощів, він показав мені все помешкання місії і вивів потім на відкриту терасу, що виходила до великого парку з високими стрункими пініями:

— Вілля Боргезе, — сказав він, поводячи захоплено і гордовито рукою, ніби то була його власність.

Це був дійсно чудовий парк на чотири квадратових кілометри з скарбами природних і мистецьких краєвидів і з відомим музеєм, де переховуються архітвори Берніні, Канови, Тіціана та інших світової слави мистців.

Але моя душа ще не сприймала тоді краси італійських краєвидів, що в них головну ролю відотрає гра півтонів та ліній в порівняно обмежених рамках. Моя душа була ще повна тоді спогадів про велетенські краєвиди швейцарських гір, де ми з Ніною, ще тільки місяць тому, з альпійськими палицями в руках і рюкзаками за плечима, десь на днів підряд впивалися безконечними обріями, що відкривалися з масивів Юнгфрав, з зелених і розлогих гір Гріоневальду, з великих мас Ронського льодовика... Що могли мені сказати в ту мить рівні лінії струнких дерев, що стояли, мов колони, у величному соборі, вкриті зеленкувато-синьою димкою, і що пізніше я й сам показував іншим з неменшим захопленням, як мені С. Пащенко?

Моя душа була ще закрита для такої краси.

Від Пащенка я довідався, що в канцелярії місії працює лише він та Сергій Мако, позаштатний аташе. Він — сибір'янин, але одружений з українкою, полтавкою, інтелігентною жінкою, що його «українізує». Він мистець, мальяр, давній приятель Д. Антоновича, який його виписав. С. Пащенко провадив внутрішню канцелярійну працю, Мако — зовнішні зносини і дипломатичні інформації.

В. Мазуренко, радник місії, мав самостійний торговельний відділ. Йому допомагав Вс. Шебедів, емігрант із 1905 року. Я повинен би його знати, бо він дописував часто до «Киевской Мысли» під псевдонімом — Християн. Це — колишній російський соціаліст-революціонер, що брав участь в експропріаційних актах, між іншим в Петербурзі в Фонарному перевулку, після чого він і опинився за кордоном, а інших учасників цієї експропріації переловлено і повішано. Говорити по-українському він не вміє, але від вибуху української революції заявив себе українцем і був співосновником Українського Центрального Комітету, складеного з трьох осіб. Всі вони люди інтелігентні, меткі, енергійні й чимало вже допомогли місії, особливо в перших кроках її діяльності. Всі вони працювали у пресовому бюро, на чолі якого стояв М. Єремій, якого Пащенко заступав тут у канцелярії.

Був ще в місії аташе Андрій Чехівський, брат Володимира Чехівського, відомого політичного й громадського діяча: на ньому лежала бухгалтерія та візування пашпортів. Отже, наші пашпорти мають іти до нього.

Поза тим є ще тут місія для військово-полонених (кол. австрійської армії), на чолі якої стоїть О. Севрюк. Працювали у ній ще отаман Іван Косак, секретар Бандрівський, урядовець Парфанович та італієць д-р Інсабато.

Була ще й місія при св. Престолі, але там тепер тільки секретар М. Лучинський, якого я мусів добре знати, бо він належав до паризької місії... Голова ж місії при Ватикані, гр. Тишкевич, тепер у Парижі.

Ще б пак не знав би я Лучинського?

Його було відчислено поза штат разом зо мною, і ми разом із ним,

його жінкою Тетяною, та Шапіро, що виїхали до США, шукали шляхів до Швейцарії, аж поки Шапіро не проклали той шлях... Разом потім жили ми в одному пансіоні в мальовничому Уші, під Льозанною, де разом обурювалися на інтриги місійних діячів та на химерну нашу долю, що не знаходила застосування для нашої молодої енергії... Потім ми переїхали до Лютрі, а Лучинські з Храпками та горбатим Лозинським вибралися в подорож по Швейцарії. Нараз картка:

«Шановні Панове! Несподівано мусіли повернутися додому, бо нас виставляють з Швейцарії. Не маючи часу з Вами попрощатися, ми Вам за очі посилаємо наше привітання. У служниці нашого пансіону залишаємо Вам рукавичку і два франки, які не встигли Вам віддати. Наша адреса: Відень, готель Кайзерін Елізабет...»

Це було в червні. Після того — нічого. Аж ось відшукався слід Тарасів...

Пообідавши в пансіоні, ми довго, аж до вечора, блукали вулицями Риму, повними контрастів мізерії і величі, чарівної краси і відразливої гидоти...

Увечорі, портре подав мені картку:

«Дорогий Євгене Дометовичу! Заходив до Вас, але, на жаль, не застав. Якщо прийдете до 10 години, заходьте на віа Сіцілія 66, помешкання Чеховського. Ми будемо в нього. Якщо ні, то я завтра зайду до Вас о год. 9,30».

На картці видруковано (по-французькому): «Мішель де Єреміїв».

Ми були надто втомлені, щоб ще кудись іти, але я записав у щоденнику:

«Колишній секретар Центральної Ради, член Центру. Комітету Укр. соц.-демокр. партії, М. Єреміїв, походить із дворян, поміщиків і, знайшовшись за кордоном,уважав потрібним додати до свого прізвища оте шляхетське «де», якого в Україні не було. Коли б він був у Німеччині, то, очевидно, замість «де» стояло б «фон»... Цікаво, чи соціал-демократія визнає дворянські привілеї?»

III. МІЖ ДВОХ ВОГНІВ

Михайло Михайлович Єреміїв увійшов до нашої кімнати, як завжди, швидким елястичним кроком; невеличкий на зріст, худий, пружистий, він не дурно вправляв різний спорт, із фехтуванням включно. Розумні, швидкі очі вмить усе обігли, оглянули, зміяли, а довгий ніс гумориста-сатирика, що писав талановиті фейлетони у віденській «Волі», пригадав мені ніс Гоголя...

— Отже ви отримали мою телеграму, — сказав він після перших привітань та запитів про здоров'я спільніх знайомих.

— Яку телеграму? — здивувався я.

— Таж я вислав вам телеграму, щоб негайно приїздили, і пропону-

вав вам посаду в мосму пресовому бюрі на 1 000 лір місячно та ще й рядкову платню за кожну видруковану статтю...

— На жаль, не отримав від Вас жадної телеграми. Антонович написав мені листа, в якому повідомляв, що коли б я дістався власними силами до Італії, то роботу він мені знайде. От ми і приїхали. І дійсно, він учора запропонував мені посаду в пресбюрі за 1 000 лір... про рядкову платню не згадував.

Среміїв сквилювався і почав нервово ходити по кімнаті.

— Так отже — до кого ви приїхали? — спитав він мене прикро.

— До мене, чи до Антоновича?

— Не розумію вашого запиту. Ви, правда, писали мені, що були б дуже раді, коли б я зміг приїхати до Риму, і навіть проектували якусь комісію для вишукування й опрацювання документів української історії в ватиканських архівах, алеж із того проекту нічого не вийшло. А тепер, як мене запросив Антонович до вашого пресового бюра, ви ніби незадоволені...

Среміїв хвилину дивився в вікно, що через нього вривався гуркіт трамваїв та візників, які не мали гум на колесах.

— Так, незадоволений. Бо, якщо вас запросив Антонович, то, певно не задля співпраці зо мною, а хіба для праці проти мене...

Я обурився:

— Дорогий Михайле Михайловичу! Ви ж добре знаєте, що я все працював і працюю для української справи, а не для якихось особистих інтересів... Крім того, працювати спеціально проти вас я не маю найменших підстав...

— Так, так, — погодився Среміїв. — Але, пам'ятаєте, я якось писав вам, — здається, в липні, коли Антонович сидів ще в Швайцарії, а ми тут перепроваджували всю організаційну працю, нав'язували зв'язки, тощо: «Голови нашого ще досі немає, і тому не помічається тих явниць, які були в нашій паризькій місії, та маємо надію, що, як він приде, тут почнеться те саме...» Отже, вже почалося.

— Почалося? Що саме?

— Сваволя. Особисті привереди, інтриги, фаворитизми... Не дурно в РУП (Рев. Укр. Русі — Є. О.) він мав кличку «Мухи» — все залежить від того, яка йому муха сяде на носа...

Среміїв знову нервово перейшовся кімнатою, переставив на столі філіжанки, що залишилися після сніданку, і продовжував:

— Коли ми з Мазуренком приїхали до Риму, нам, головне в промислових і навіть у деяких урядових колах, що нам симпатизують, як от міністер продовольчих справ Муріяльді, вказували на необхідність якнайгрунтовніше інформувати італійську громадську думку про зміст, історію й цілі українського руху... Громадська думка тут має велику силу, але про український рух — жадного уявлення ніхто тут не має. Отже, Мазуренко доручив мені, як випробуваному журналістові, зорганізувати пресове бюро, що я й зробив. Винайшов по-

трібних людей, притягнув тих трьох українців, що склали Український Центральний Комітет, почали ми видавати для італійської преси гектографовані бюллетені, друкований тижневик великого формату «Ля Воче дель Україна», який ви добре знаєте, бо я вам його завжди пересилав до Швейцарії...

— Дякую!

— Праця йшла дуже добре, італійська преса широко використовувала ті матеріали, які ми їй надсилали... І от приїхав Антонович.. Спочатку він зрадів, що, завдяки пресбюрові, йому вдається відстavити мене від усякої дипломатичної праці, а, значить, і від усякого над собою контролю. Він зразу ж поділив місію на три відділи, різко між собою розмежовані — відділ дипломатичний, в якому урядовець Сергій Пащенко виконує обов'язки секретаря, і виписав до нього, призначивши аташе, ще й свого приятеля Мако, що й слова по-українському сказати не вміє, ніколи українськими справами не цікавився, і взагалі ніякої політики ніколи не провадив. Тепер він — головний дипломатичний агент місії... Андрія Чеховського він так само усунув від дипломатичної праці, призначивши йому бухгалтерію і касу. Потім іде відділ господарський на чолі з Мазуренком, і — пресбюро зо мною. При чому пресбюро не міститься в місії, а знаходиться досить далеко від неї, на віа Торіно, коло двірця. Як бачите, хоч я і називаюсь секретарем місії і мав би бути, як кожний секретар, її головним мотором, в дійсності я нічогісінько не знаю, що в ній робиться...

Я похитав співчутливо головою.

— Та це ще не все, — розпалювався все більше Єремій, помітно хвилюючись, — в самому нашому пресбюро розпочалися такі відносини... Я вже вам загадував про той нещасний Український Центральний Комітет, що складається з трьох осіб...

— Що то за люди?

— Самі побачите... Люди не злі... без сумніву, всі талановиті й енергійні... до нашого приїзду вони встигли дещо зробити — зв'язатися з нашими полоненими по різних таборах, вмістили кілька статей про українську справу... Приїздимо ми. Природно, як не використати цих людей, що своїм знанням мови і людей можуть нам бути незвичайно корисні?! Але штати місії обмежені й заповнені. Ми запрошуємо їх співробітничати по вільному найму в пресбюро і робимо тижневик «Ля Воче дель Україна»... Щоб дати йому більше свободи руху, робимо його органом не української дипломатичної місії, а ніби того УЦК. — Та ці люди не задовольняються таким становищем. Вони хотіли б перебрати пресбюро цілком у свої руки, але за кошти місії. Ми не в стані розв'язати цієї справи, бо маємо усталені штати. Зрештою, все ніби заспокоюється. Але приїздить Антонович, віддавна знайомий з д-ром Ів. Гриненком, — він же бував перед війною в Італії, — і починає подвійну гру: з одного боку, обіцяє йому, що передасть на його руки все пресбюро, а з другого — вважає потрібним

тримати в ньому представника місії, себто мене. Мені ж, як секретареві місії, не випадає бути в залежності від комітету, і тому я й подумав про вас. Було б, думав я, добре, коли б ви приїхали і повели справу в тому пресбюрі, а я міг би в такому разі повернутися до місії, до своїх секретарських обов'язків. Але ваші зв'язки з Антоновичем навивають на мене деякі сумніви...

Тепер і я вже встав і пройшовся по кімнаті.

— Слухайте, пане Михайле, те, що ви мені тепер оповіли, мені рішуче не подобається. Я не маю жадної охоти встравати в усякі такі пертурбації. Я не знаю фактично, чи Антонович дійсно радий моєму приїздові. Може бути, що його лист до мене був тільки звичайним листом членості, бо він ніяк не припускає, що я таки зможу власними силами приїхати до Італії, коли стільки людей, далеко більше впливових, не змогли приїхати... Але може бути, що він дійсно хотів мені допомогти, і то зовсім безвідносно до наших із ним стосунків... До того ще ці люди в комітету, повні амбіцій... Мій приїзд їм напевно не сподобається, особливо якщо ви чи Антонович намагатиметесь ставити мене понад ними... Ах, це все таке неприємне!.. В усякому разі, вірте мені, я робитиму все можливе, щоб не встравати в усі ці історії. Єдине мое бажання — працювати, і то так працювати, щоб із того була якась користь українській справі, щоб з того щось залишилося, здійснилося... не як вивірка в колесі!

Я протягнув Єремієву руку:

— Зрештою, ми завжди були з вами в дружніх відносинах, і я не бачу жадної причини, чому б ці наші відносини мали попсуватися, і чому б я починав працювати проти вас. Навпаки, скільки буде моїх сил, намагатимусь полагодити цей неприємний конфлікт...

Єреміїв міцно стиснув мою руку. Але було видно, що різні думки ще в ньому вирували, і, щоб його заспокоїти, я запропонував пройти-ся вулицями Риму:

— Ви напевно вже знаете це Вічне місто, як свою кишеню, і зможете бути нам дуже цінним провідником... Були б вам дуже вдячні...

— О, дуже охоче, — відповів із запалом Єреміїв. — Де ж ви вже були? Що вже бачили?

— Та фактично ніде не були. Отак блукали вулицями. Приглядалися, Брудний таки він нівроку!

— Дійсно, — погодився Єреміїв, — Рим брудний і загиджений, та пригляняться до нього краще, і ви знайдете в ньому незрівняну красу, несподівано високі радощі чистої насолоди. Правда, це буде не той Рим, що ви його, мабуть, витворили були в своїх мріях. Це все треба відкинути. Дійсність все відмінна від казки, що її творить наша уява. Але коли ви добре придивитеся до цієї дійсності, коли ви переможете в собі жаль першого розчарування, ви помітите, що ця дій-

сність навіть цікавіша від казки, бо має в собі могутню пульсацію життя й чари несподіваної різноманітності...

— Ого-го, пане Михайле, — завважила зі здивуванням Ніна, що досі не брала участі в нашій розмові, — та ви, здається, закохані в Рим.

— Так, пані Ніно, хто пізнав Рим, не зможе не бути в ньому трохи закоханим...

IV. МОЇ СПІВРОБІТНИКИ

Ось уже п'ять днів, як я працюю в пресовому бюрі нашої дипломатичної місії. Десятого жовтня мене, наказом по місії прийняли на службу, з платнею в 1 000 лір, від 9 до 13 і від 15 до 19 год.

Цей розпорядок праці дуже мало нагадував ті «дві години», що про них писав мені Антонович, запрошуючи приїхати, але я не шкодую, бо праця цікава і потрібна: на мені лежить обов'язок переглядати яких 20 італійських часописів та кілька французьких і витягати з них те, що стосується української справи і потребує тої чи іншої реакції. Фактично це забирає мені весь призначений мені час, але це мені покищо дуже корисне, бо таким чином я помітно збагачую й поліпшую свою ще дуже слабу італійську мову і входжу в курс італійської політики.

Пресове бюро міститься на вілі Торіно 163 на шостому поверсі.

Це зовсім не так «коло двірця», як казав мені Среміїв, але й не далеко від нього. А головне — близенько від п'яцца дель Ескіліно, де під числом 12 знаходиться пансіон Жіардет, до якого я переїхав із пансіону «Пінчо».

Я вже перезнайомився з усіма співробітниками бюра. Нема чого казати, всі вони — люди непересічні, талановиті, бувалі в усіх обставинах, багато чого бачили, багато чого пережили. Та й інтелектуальний багаж мають не абиякий. З ними цікаво й корисно — можна багато чого навчитися.

Ось Всеволод Християн Шебедев... Починаю з нього, бо з ним я познайомився, як тільки приїхав вперше до бюра, у ліфті.

Високий, отрядний, з невеличкою козлячою борідкою, з обличчям, поритим глибокими зморшками, дарма що ще в розквіті літ; з досить великим носом і з великим, ще більш помітним, крисастим капелюхом, як в американського ковбоя, він виглядав досить таки мальовниче.

Я з цікавістю до нього приглядався, а він, піймавши мій погляд і, мабуть, інтуїтивно зв'язавши присутність біля ліфта незнайомої йому людини зовсім не римського типу з вісткою про моє призначення до бюра, нараз підніс свого надзвичайного капелюха.

— Пан Онацький..., які не ошібаюсь... Очень прієтно. Я — Шебедев. Он же — Християн.

В його цікавому обличчі було щось від фавна, і від людини, що звикла думати. Справжній тип богемного журналіста, зрештою досить симпатичний.

— Дуже приємно, — привітався я з ним. — Багато вже чув про вас. Дуже радий, що матиму приємність і честь з вами разом працювати. Буду вчитися від вас...

— К вашим услугам... Ви меня простіте, что не гаварю по українськи, — так жізнь сложилася, що пріходілось всю жіть поза Україною...

— Байдуже!.. Не мова вирішую справу, а серце й переконання...

— О, мое серце всегда з українцями. І я считаю, що кождая нація должна іметь право жити, как хочет... А Украина і подавно... з ея історією, з ея багатствами...

— Як добре сталося, — перервав я, що наша місія, приїхавши до Італії, знайшла вас тут і змогла покористуватися вашим досвідом і з'язками. Я знаю, що ви і пані Бальмен дуже багато зробили для місії...

Він кумедно розвів руками і — без зайвої скромності:

— Так, это правда. Пріехали люди — ні язика, ні знакомства, как в лесу ходять. Ну, а у меня, старого журналіста, что столько лет работал для «Кievskoy Myслі», знакомств, хоч отбавляй. Сделали, что моглі, і еще сделаем, что сможем...

Пані Липовецька-Бальмен Таїса... Русява, гарна, висока, струнка і гнутика, як тополя. Ще зовсім молода. Липовецька — це, здається, її дівоче прізвище, а Бальмен — англійське. Виїхавши рано з рідної Волині за кордон, вискочила тут необережно за якогось англійця, з яким не зійшлася ні вдачею, ні інтелектуальними зацікавленнями... Мусіла його покинути, залишивши йому, з болем у серці, сина, єдину дитину. Тепер живе з Шебедевим, що, напевно, дуже мало походить на того англійця. Вони мають тут же, у прес-бюрі, кімнату і кухню.

Як і Шебедев, вона не говорить по-українському. Але намагається говорити, і якщо з Шебедевим справа щодо мови виглядає безнадійно, Липовецька напевно її скоро опанує. Вона мені зрештою й сама зараз же заявила:

— Будьте певні, пане Онацький, я ще буду говорити по-українськи, і то скоро!

Певно. Вона робить враження дуже здатної, обдарованої людини. Грає на піяніно і співає. Отже має добрий слух — напевно скоро вивчиться. Аби охота. Але охота, здається, є. Енергією і амбітністю від неї так і пашить.

З захопленням оповідала мені, як іздila з конференцією про Україну на провінцію до міста Єзі, і який там мала успіх:

— Сам комісар написав мені листа з подякою про цікавий відчит. А Антонович зі свого боку дякував комісарові за те, що допоміг організувати 19 серпня цю мою публічну конференцію про Україну. Це маемо в актах...

Д-р Іван Гриненко... Людина міцної будови, круглоголовий, з упертим вольовим підборіддям і одним плечем завжди вищим від другого. Короткозорий, тому носить окуляри. Голова в нього завжди схиlena трохи набік, бо він рідко коли випускає з рота тосканську сигару, а то й цигаретку, яка з кутика рота єсть димом очі. По всьому видно, що людина він незвичайно імпульсивна і запальна, з ще непогаслими амбіціями колишнього президента революційного комітету, що проголосив був республіку в одній з провінцій Кавказу. Постать в усякому разі небуденна. Опинившись в Італії, на еміграції, в 1906 році, після втечі зі своєї республіки, ліквідованої царською жандармерією, часу не змарнував, а поступив до університету в Пізі, який і закінчив з титулом доктора по агрономічному факультету. Одруженний з якоюсь харків'янкою, кажуть, дуже симпатичною, але якої я ще не бачив. Має сина, ще маленького хлопчика.

На відміну від Шебедєва й Липовецької, дуже добре говорить українською мовою. Приходиться мені ніби земляком, бо походить з Ніжена. Старший від мене років на 15.

Єремій мав рацію, попередивши мене, що матиму з ним труднощі. Дійсно, моя поява в бюрі була йому явно неприємна. Він же був головою Центрального Комітету, що, номінально, вів бюро і вдавав «Ля Воче дель Україна». Гриненка ця «номінальність» зовсім не задовольняла, він хотів би мати в руках справжню керму, а тут йому садять із місії якогось «представника». Одна річ — Єремій. Все таки, Єремій — секретар місії, і до того ж не хто інший, як він, організував оце бюро, але Онацький... нашо здалася ця підставлена особа, що в тутешніх справах не розуміється і може бути хіба доказом, що йому, Гриненкові, не довіряють.

Я відразу відчув це ставлення Гриненка, але намагався тримати так, ніби нічого не розумію і нічого не помічаю. Не легка це, здається, буде справа, але — з Божою поміччю та доброю волею...

Італійський журналіст Антоніо Пескарцолі... Одна з цікавіших постатей, яку тільки приходилося мені зустрічати. Якийсь вулкан красномовності й інтелектуальної імпровізації. Дотепи, парадоксальні думки народжуються в його голові щохвилини і щохвилини мусять втілюватися в низку тарно витончених фраз. Не знаю, хто його винайшов, але з актів бюра бачу, що він працює тут з травня місяця. Головне його завдання — полемічні статті в «Ля Воче дель Україна» і в італійській пресі в обороні української справи. Особливо любить він полемізувати з кн. Волконським та іншими російськими «зубрами», недобитками черносотенного єдинонеділімства. Він дуже радо

і вміло вводить мене в курс італійської політики та журналістичних напрямків і персонажів. Мені з ним дуже цікаво і приемно...

Маємо ще двох машиністів — Сандріні і Беттаріні. Сандріні пише на машинці з незвичайною швидкістю — це якийсь феномен. Беттаріні пише повільніше, але знає французьку мову, з якої, при потребі, перекладає на італійську. Він перекладатиме і мої статті, які я писатиму по-французьки. Сандріні — людина жива, темпераментна. Беттаріні натомість — ходячий смуток і мізерія. Здається, у нього родинні справи не надто веселі...

Маємо також ще одного кур'єра, італійця, що сидить у передпокій, сповіщає відвідувачів і готове тижневик до експедиції. В цьому допомагає йому ще хлопчик до посилок — Ель Пікколо.

Щодо урядових годин, то вони існують, здається, тільки для мене та двох машиністів, ну, розуміється, і кур'єра. Всі інші — перелітні птахи: Липовецька господарює у себе, ходить на якісь лекції, часто товаришить Шебедеву, який, зі свого боку, більшу частину дня проводить поза бюром, виконуючи якісь доручення то Антоновича, то Мака, відбуваючи побачення з різними людьми («підтримуючи зв'язки»), відвідуючи редакції часописів, камеру депутатів... Ів. Гриненко з'являється тільки у вечірні години, бо має якусь службу. Найчастіше пересиджу зі мною Пескарцолі, читаючи часописи та пишучи й виправлюючи статті для «Ля Воче дель Україна»... Еремієва останніми днями взагалі не бачив.

V. ЗНАЙШОВСЯ СЛІД ТАРАСІВ

15 жовтня ми переїхали нарешті до пансіону Жіардет. В «Пінчо» не можна було більше витримати від галасу й гуркоту трамваїв та візників. Та і характер «Пінчо» нам мало подобався — це був скоріше якийсь третєорядний готель із клієнтами, які щодня мінялися, аніж спокійний пансіон родинного характеру, до якого ми звикли в пансіоні «Боске» пані Баатар в Лютрі і який, здається, віднайшли в пансіоні Жіардет, що його власник був швайцарського походження.

Правда, пансіон «Боске» був досить маленький, на яких 20 осіб щонайбільше, а Жіардет займає два поверхи, міститься в ньому яких 60 осіб. Але багато з них, як видно, поміж собою знайомі, і в величезній ідалльні дуже багато гостей обідали й вечеряли за одним великим столом, постійно розмовляючи з собою. Попід стінами стоять окремі столики для родин, чи для людей, що воліють самотність. Ми теж попросили собі окремий столик, але скоро мусіли пожалкувати, бачачи, як весело проходив час за спільним столом, де сиділи цілі гурми молоденських гарненьких американок — працівниць різних американських військових установ, що діяли тут під час війни і досі не ліквідувалися...

Тільки ми сіли за наш столик, як перед нами з'явилися знайомі постаті — Микола і Тетяна Лучинські, а за ними й Ілько Борщак, що теж належав до числа урядовців паризької делегації і, не вважаючи на протекцію С. Шелухіна, одного з головних делегатів тієї делегації, — до Парижу, як і ми, не доїхав. Виявляється, що вони жили тут у пансіоні. Ми попросили з'єднати наші столики і почали ділітися спогадами та новими враженнями.

— Багато у вас праці? — запитав я Лучинського як секретаря дипломатичної місії при Ватикані.

— Як вам сказати... — почав той нерішуче.

— Та кажи просто, що нічого не робиш, — перервала його темпераментна Тетяна. — Цілими днями ми тільки й робимо, що ходимо по Риму та вивчаемо всякі руїни... а то церкви... маємо того аж посюди, — і вона вказала рукою на горло.

— Таню, Таню, — намагався стримати її Лучинський, — як ти можеш так говорити, таж кожна освічена людина...

— А хто тобі сказав, що я хочу бути освіченою людиною?...

— Ми ж дипломати... прийдеться десь до слова...

— До слова? З ким? Тож ми ніде не буваемо... Називаемося дипломатами, а нас ніхто нікуди не запрошує...

— Не так зразу... Аджеж нема голови місії, а я не маю ніяких уповноважень... Треба ж, щоб прийшло затвердження з міністерства...

— Жди його! — презирливо кинула Тетяна.

— А граф щось пише? — запитав я, щоб змінити тему розмови.

— Граф Тишкевич? Мій шеф? Пише, але щось не дуже весело. Не йде йому так добре в Парижі, як ішло в Римі... Там зовсім інакші люди, інакші обставини. Тут, як шеф місії, він робив, що самуважав потрібним, а там — ціла делегація і кожний делегат вимагає, щоб із ним радилися... І кожний з них співає своєї... хто в ліс, а хто по дровам...

— Отакої! Невже справи дійсно стоять так зле?

— Досить зле. Я вам, якщо цікавитеся, по обіді дещо покажу.

— Буду вдячний.

Граф Михайло Тишкевич мене давно цікавив, про нього я багато чув, а потім і сам мав нагоду з ним особисто познайомитися, коли жив у Льозанні, відвідавши його в розкішному готелі «Бо Ріваж», де він звичайно проживав під час свого перебування в Швейцарії.

Це була надто рідка й цінна людина, що, зі своїм знанням європейського політичного життя і європейських мов надто вирізнялася в саду нашої дипломатії, що набиралася майже виключно з незаможної інтелігенції чи дрібної буржуазії, яка за кордонами Росії ніколи не бувала і чужинецьких відносин, ані чужих мов, за винятком російської або польської, не знала.

Рід Тишкевичів дуже давній. Вже на початку XV ст. Свидригай-

ло надав Тишкевичам цілу «окраїну» Волині та Поділля з містами Бердичевим і Макарівкою та з багатьма містечками й селами. Іван Тишкевич, бувши архимандритом Печерським, відбудував у 1470 році Київську Лавру, яку були знищили татари. І тут був похований, разом із небожем Янчуром Тишкевичем, що на його гробі було написано, що він був «сарматським Гектором та руським Піром».

З предків Михайла Тишкевича слід згадати Василя Тишкевича, воєводу підляського, а по жіночій лінії — кн. Константина Острозького; Федора Тишкевича, що наставляв митрополитів. Йому завдячувала своїм існуванням львівська Ставропігія. Внуки Ф. Тишкевича — князі Вишневецькі — одідишли були по ньому велику бібліотеку, і один із них внуків, Януш Вишневецький, воєвода київський, боронив козаків від злославного Яреми Вишневецького. Дід Михайла Тишкевича, Генрік Тишкевич був 30 літ маршалом Київщини, а батько його, Станислав, маршалом Уманщини. Сам Михайло Тишкевич, ще юнаком, захопився українською природою та історією й побутом українського народу, і скоро став «хлопоманом», викликаючи тим велике незадоволення спольщених родичів. Замилування в українських краєвидах спонукало його студіювати мальство в Петербурзькій академії, яку він скінчив із срібною медаллю, і коли в січні 1911 року українські мистці вперше наважилися на самостійний виступ, Тишкевич дав на цю першу українську виставку свою картину «Сон України», яку московська цензура зняла з виставки. Він її потім подарував Національному музеєві у Львові.

Не надаючи своїй власній мистецькій діяльності надто великої ваги, Тишкевич став визначним меценатом для інших мистців і письменників: при львівській «Просвіті» створив на свої гроші «Михайлівську нагороду» за кращу історичну повість або драму, підтримував дуже щедрими дарунками (раз дав 20 000 рублів) Наук. Т-во ім. Шевченка, проектував створити в Львові український інститут, у якому б виховувалися майбутні українські дипломати, марив відкрити в Римі українську академію мистецтв і взагалі жив у колі культурних та мистецьких зацікавлень.

Одержанавши вістку про свое призначення до Ватикану, він написав Дм. Антоновичеві листа, в якому, висловлюючи задоволення з призначення, написав:

«Я був у цирих і добрих відносинах із славним покійним батьком Вашим. Все мене щось до нього тягнуло, і ми разом гадали й сумували про безнадійну тоді долю України. Я мав ще фотографію з покійника, і дуже сумно мені було б, коли б вона була згоріла або пропала. Я рад буду з Вами працювати у Римі, тим більше, що знаю і читав Ваші мистецькі дослідження. Так добре було б закласти фундамент під культурну працю нашого життя в Італії, і закласти там «Академія де Україна», як існують там «Академія де Франс», «де Еспанья» і т. д., і заснувати наукову комісію для наукової праці

при Ватикані... Надіюсь, що перешкоди зі сторони італійського підприємства удастся нам усунути, і що ми скоро здибаємося у Вічному місті...

Вже в початку травня 1919 року Тишкевич був у Римі і розвивав відповідну діяльність. 25 травня він був прийнятий у кардинала Гаспари, тодішнього ватиканського міністра закордонних справ, якому передав не тільки вірчі грамоти, але й протест проти нападу армії ген. Галлера на Східну Галичину, а зокрема проти тих безправних арештів українського духовенства та різних насильств, що їх собі та армія дозволяла. Саме тоді прийшла була вістка про арештування понад 200 українських священиків, що їх 24 травня було вивезено через Krakів до польських концентраційних таборів.

Гр. Тишкевич був відзначений великим хрестом папського ордену св. Григорія Великого, і папа прийняв його дуже прихильно на спеціальній авдіенції, запевнив його в своїх симпатіях до українського народу і висловив надію, що українську справу буде вирішено відповідно до засади самовизначення народів. В наслідок того побачення кардинал Гаспарі переслав на адресу голови Директорії УНР, отамана С. Петлюри такого листа (перекладаю з французького тексту):

«Екселенці!

Святий Престол отримав грамоту, якою Ваша Екселенція інформує, що Директорія Української Народної Республіки призначила графа Михайла Тишкевича на голову надзвичайної української дипломатичної місії при святому Престолі. Дякуючи Вашій Екселенції за цього ласкавого листа, я зі свого боку можу запевнити, що святий Престол, визнаючи, як належить, шляхетність характеру української нації, піднесе свої палкі молитви задля її щастя, в твердому переконанні, що право самовизначення, вже визнане для інших націй, які належали до кол. російської імперії, буде визнане також і для України. Мені дуже приемно запевнити Вашу Екселенцію, що граф М. Тишкевич, якому доручено цю трудну місію, працює з тактом, який йому всі визнають. Користуюсь з радістю цією нагодою, щоб передати Вашій Екселенції вислови моєї найбільшої пошани...»

Таке наставлення святого Престолу відразу відбилося дуже корисно на численній італійській пресі. Римський щоденник «Іль Кор'ере д'Італія», орган т. зв. Народної партії, вмістив 9 червня велику інформаційну статтю під заголовком «Нації, що відроджуються» і підзаголовком «Представник України при св. Престолі».

Заходами М. Тишкевича була негайно перекладена на італійську мову його брошур, видана в Льозанні по-французькому: «Україна перед Мировою конференцією», і її щедро пошириено серед політиків і журналістів.

На жаль, граф Тишкевич побув у Римі недовго. Вже в червні мусів він виїхати до Парижу, щоб тимчасово заступити Гр. Сидоренка, що мало надавався на Голову делегації на Мирову конференцію. У кінці вересня тимчасове призначення було змінене на стале.

Перед виїздом граф Тишкевич не забув звернутися до Ватикану з проσбою підтримати його діяльність перед Мировою конференцією. В наслідок того, монсеньор Черутті, представник св. Престолу при Мировій конференції одержав доручення підтримувати заходи графа Тишкевича щодо України. Монсеньор Черутті, промащавши ґрунт, повідомив Ватикан, що українські справи на Мировій конференції стоять дуже зле, бо вороги української державності представляють українську справу як німецько-більшовицьку авантюру купки недозрілих політиків, бо маса населення України темна й несвідома. З цього приводу граф Тишкевич ще встиг видрукувати в «Іль Попольо Романо» спростування тих наклепів.

Про все це я знав від Єремієва, який дуже високо підносив діяльність Тишкевича, протиставляючи її ніби бездіяльності й невміlosti Антоновича, але Лучинський злагатив мої відомості різними подробицями. Він показав мені текст меморандуму, що його Тишкевич подав 11 червня до Верховної ради Мирової конференції в Спа, з домаганням визнати права українського народу на незалежність. В тому меморандумі Тишкевич особливо підкреслив господарську вагу України для всієї Європи.

VI. БАЗИЛІКА СВ. МАРІЇ МАДЖОРЕ

Слухаючи протести Тетяни Лучинської проти надто інтенсивних відвідувань всяких римських руїн, музеїв та церков, я мимоволі їй позаздрив. Бо ми, хоча й перебували в Римі вже який десяток днів, власне кажучи, за винятком кількох вулиць та площ в околицях пансіону, де ми перше мешкали, та між нашою місією і пресовим бюром, ще майже нічого не бачили. Побували в парку вілли Боргезе, побували в соборі св. Петра в Ватикані, — але все те було надто побіжно, надто поверхово... Адже їduчи до Вічного міста, надіючись знайти в ньому працю «на дві години», як писав мені Антонович, я mrіяв, що тут відкриється мені поле величезних студій — хіба ж не відбилася тут, як у дзеркалі, майже вся західноєвропейська культура? Хіба ж не залишили саме в ньому, в цьому Вічному місті, ті чи інші сліди свого перебування та студій в ньому найвизначніші письменники й мистці всіх часів і народів? Хіба ж і з наших українців не побували й не студіювали тут Ф. Прокопович, Гр. Сковорода, Марко Вовчок, М. Гоголь, М. Башкирцева?

Віднайти б їх сліди, піznати те оточення, в якому вони перебували...

Я знов, що з цим я не можу спішитися. Праця в прес-бюрі надто відповідальна й важлива — справа ж іде про боротьбу за існування нашої держави, за її політичну і національну незалежність, тому студентам Риму можу присвячувати тільки уривки вільного часу. Тільки

те, що залишатиметься мені від щоденного, можу присвячувати вічному, бож і кожне вічне твориться безустанною працею щоденного. І я думав, що саме думка про вічне повинна мені освітлювати щоденну боротьбу...

Після обіду пішли ми гуртом оглядати величезну церкву на цій же самій Есквілінській площі, де був наш пансіон — базиліку Санта Марія Маджоре. Я вже перед тим простудіював французького бедекера (провідник по місту) і знов, що це одна з важливіших церков Риму, одна з чотирьох базилік, що в ній головні двері залишаються протягом 24 років замурованими і відмуровуються тільки на 25-ий, т. зв. Святий ювілейний рік, щоб побожні прочани могли, проходячи ними, отримати відпущення гріхів...

Рік 1919 не був ювілейним, і ми, зійшовши на високі сходи перед пишним фасадом XVIII ст. архітекта Фуги, зайшли до середини боковими дверима, шукаючи не відпущення гріхів, а естетичних вражень. Перед нами відразу відкрилася величезна пишна заля видовженим чотирикутником. Була в ній мозаїчна підлога і дві шереги тарних близкучих колон, з'єднаних архітравом.

М. Лучинський прибрав позу й манери професійного гіда:

- Пані і панове! Перед вами типова базиліка з IV-V віків...
- А що таке базиліка? — перервала Ніна.

— Базиліка? В давнину велика заля в палаці, де судив імператор (з грецької — базилевс), називалася базилікою. Пізніше така велика заля могла бути побудована для громадських потреб і окремо від усікого палацу. Наприклад, на Форумі збереглися рештки таких базилік-залі — базиліка Еміліяна, базиліка Юлія...

— І там правила служби Божі? — запитала Лучинська.

— Та ні! — знетерпеливився її чоловік. — Я ж допіру сказав — це були перше просто великі залі, що не мали нічого спільногого з церковним культом. Ось тут, де стоїть тепер ця велична церква, була колись базиліка Лючиніяна — звичайна собі велика заля. Але десь коло 350 року тут почали збиратися християни з папою Ліберієм. От тоді і виникла думка побудувати тут церкву, яку потім і називали — базиліка Ліберіяна від імені папи Ліберія. Про саму ж побудову церкви оповідають гарну поетичну легенду.

— Розкажіть, розкажіт!

Лучинський знову став у позу професійного гіда, що йому її збила була Тетяна:

— Вночі з четвертого на п'яте серпня... Це ж найгарячіший час у Римі, коли всі, хто може, виїздить кудись у гори...

— Вночі з четвертого на п'яте серпня? — перервав саркастично Борщак, завжди критично наставлений.

— Бога ради, не псуй мені настрою, — благально сказав Лучинський. — Кажу: на час між 15 липня і 15 серпня припадає в Римі найбільша спека, і от, не вважаючи на такий існуючий віками факт,

вночі з четвертого на п'яте серпня на цьому самому торбі, що но-
сить назву Есквілінського і що за давніх часів був укритий садами
відомого Мецената, випав глибокий сніг...

— Сніг?! — здивувалися хором усі гуртом.

— Так, сніг... І тієї самої ночі двоє побожних людей — старий па-
трицій Іван і сам папа Ліберій — мали однаковий сон: з'явилася
перед ними Пречиста Діва Марія і наказала: вибудуйте мені церкву,
де знайдете сьогодні сніг. Обоє вони поспішилися вийти зі своїх домів,
знайшли справді сніг, закреслили контури того снігу і вибудували
церкву...

— Дійсно гарно — сказала Ніна, — але, як на легенду, щось ду-
же коротко...

— Коротко? алеж це не кінець... і кожного п'ятого серпня від-
бувається тут храмове свято, і з бані отієї бокової каплички сплеть-
ся на вірних дощ білих пелюсток, що ніби снігом вкривають вір-
них і підлогу...

— О, це дійсно було б варто побачити!

— Так, але, на жаль, задовго ждати! — вставив своє Борщак.

— А тим часом, — знову увійшов у свою ролю Лучинський, —
погляньте на цю розкішну мозаїчну підлогу, що видається барвистим
килимом. Складається вона з обрізків різних мармурів і в тому числі
з твердішого порфіру. Це — праця братів Козматів з XII ст., що ви-
явили в ній, як бачите, незвичайний смак і мистецтво. Такі «козма-
тичні» підлоги — гордість і слава, зрештою, не тільки цієї церкви,
а й ще кількох інших...

— Тепер, — продовжував Лучинський, вирішивши, що ми вже
досить надивилися на підлогу, — гляньте на стелю, зразок творчості
славного різьбаря і архітекта Сангалльо, що працював і творив у
початках XVI ст. Погляньте, як всю цю величину стелю розподілено
і прикрашено візерунками та різьбами, наче яку цяцьку...

— Дійсно, гарна...

— Не кажіть — гарна. Кажіть — чудова!

— І все це — зауважте! — вкрите золотом, першим золотом, що
його Колюмб привіз із Америки і поклав до ніг еспанської королеви
Ізабелли...

— Чому ж воно опинилося тут?

— За королеви Ізабелли папою був її земляк — славнозвісний
Олександр Борджа. Королева довідавшися, що тут мають перероб-
ляти стелю, прислава все те золото папі, щоб він його ужив на цю
стелю. Он, бачите, серед різних прикрас видно подекуди й герб Бор-
джа — бик... теж із золота.

— Дійсно які багатства! — сказав я, обводячи очима навколо.

— О, це ще не все! Гляньте на ці мозаїчні образи, що йдуть по
стінах над архітравами колон. Гляньте на ті мозаїчні образи, що

прикрашають абсиду. Це ж усе — величезні скарби мистецтва, що їм і ціни не скласти...

— Ще не вмерла Україна! — почули ми несподівано ззаду і негайно обернулися.

Перед нами стояв невеличкий чоловічок з гладко зачісаним волоссям, із смаглявим обличчям, тонким носом і ріденькими зубами, що виглядали з уст, розтягнених у широку привітну усмішку.

— А-а, пан Ріванера! — пізнав я італійського перекладача нашої місії, з яким я вже кілька разів зустрічався в канцелярії місії.

Помітивши здивований погляд Лучинського, я додав:

— Ви, здається, ще не знайомі? Дозвольте представити, сіньор Ріванера, знавець усіх європейських мов і кількох східніх. З української мови, на жаль, знає тільки ту фразу, що ви допіру почули. Він працює у нас у місії і, як здається, визначається великою ерудицією. Багато їздив по різних країнах світу. До війни жив довго в Єгипті. Цікавиться історією, мистецтвом... Дуже ревний католик. Прошу познайомитися, сіньоре Ріванера: це моя дружина, ось панство Лучинські з місії при Ватикані... пан Борщак, український дипломат, покищо без певного призначення... Як добре, що ми з вами зустрілися! Ви, напевно, можете багато чого нам тут показати, чого ми б не знайшли й не оцінили...

Ріванера ще більше розлився в усмішці:

— До ваших послуг.

Лучинський глянув на мене незадоволено. Я це помітив:

— Слухайте, Лучинський, — сказав я, — ми ж не можемо відмовитися тепер від його товариства, коли він сам до нас підійшов... було б образливо і неввічливо. А що ми всі розуміємо по-французькому, то буде не зле, якщо він нам щось розповість, чого й ви, маєте, ще не знаєте...

Лучинський мовчки вклонився.

— Сіньоре Ріванера, — звернувся я до італійця. — Чи не могли б ви оповісти нам щось про ці мозаїки. Ми знаємо, що це велика пам'ятка мистецтва, але тут таке слабе освітлення, що не можна як слід розібрати, що там власне зображено...

— Дуже, дуже охоче. Ці мозаїки, як ви справедливо сказали, дійсно велика пам'ятка мистецтва, що й досі викликає подив і захоплення вчених усього світу. От і ваш Кондаков... вибачайте, він, здається, не зовсім ваш... прошу вибачити... от і такий великий знавець стародавнього візантійського мистецтва, як Кондаков, так був захопився цими мозаїками, що говорив про них: «Це найбільше в світі прославлення віри засобами мистецтва...» Може, я не зовсім точно передаю його слова, але зміст їх саме такий... Мозаїки понад колонами на стінах зображують сцени Старого Завіту та народження Спасителя. Усіх їх — сорок. З них шість було знищено, коли відкривали в стінах вступ до бокових каплиць Сікстинської та

Паолінської, але іх пізніше було заступлено копіями. Шкода, що ніхто не подумав про те, щоб іх відповідно освітлити, а так дійсно трудно в них розібратися. Походять вони з IV ст., себто вони на чотири століття старіші від охрищення Руси... Папа Сікст III присвятив їх «Божому народові», як це можна прочитати он із того напису... Мозаїки на тріумфальній арці далеко краще видно. Вони теж із IV ст. і зображені події з Нового Завіту, починаючи з Благовіщення... Он, бачите, Пресвята Діва, з золотому вінчані з дорогоцінною діядемою на голові, тче біля святині, а її оточують чотири янголи. Зауважте, що ці янголи над колонами — безкрилі. Зауважили? Добре.

— На самім верху тріумфальної арки, — продовжував він, а ми всі дуже уважно слухали, навіть Тетяна Лучинська, здається, була зацікавлена, — стоїть, бачите, золотий трон, а над ним корона і хрест, а нижче — містична книга за сімома печатками. По боках св. Петро і Павло та символи чотирьох евангелістів. Це символічний образ, цікавий і рідкий, надхнений Апокаліпсисом. Символізує він Бога відсутнього і все ж присутнього. Цей символ зустрічаємо і в класичному та індійському мистецтві.

— От бачите, — кажу я Лучинському, — ви напевно цього не знали.

— Не знов, — погодився той.

А Ріванера продовжував:

— Далі ми бачимо величну сцену «Введення Богородиці» — Вона з дитиною на руках, у супроводі двох янголів. А один янгол, що йде спераду із св. Осипом і пророчицею Ганною, підходить до святині, оточеної ієратичними постатями левітів. Серед них визначається — бачите? — св. Симеон з обвинутими пеленою руками: він не сміє взяти Святу Дитину голіруч!

— Цікаво! — перервав я Ріванеру, — у нас ще й досі в різних обрядових церемоніях, як от при шлюбі, на весіллі, тощо, ніхто не сміє торкатися речі, що в народній уяві видається святою, голими руками...

— Так, так! — сказав Ріванера, — це, як видно, дуже стара традиція. Але йдімо далі. Ось сцена трьох царів. Дитина з зіркою на чолі сидить сама в широкому кріслі, прикрашенному дорогоцінними самоцвітами, ззаду чотири янголи, спереду Богородиця. Приглядаються... Далі «Подорож до Єгипту». Тут коло якогось міста втікачів приймає якийсь мотутній володар із численним почетом. Цей великий цикл замикається образами «Маги Ірода» та «Морд безневинних». На стіні абсиди новіші мозаїки з XIII ст. Вони зображені «Коронування Марії». Цьому ж століттю належать мозаїки над дверима, що виходять на площа св. Марії Маджоре. Але на жаль, їх тепер не можна бачити, бо льожа (глибокий балькон) замкнена. А то ви могли б там побачити сцени з тогочасного життя — спальню з тогочасними меблями, папу, що йде в процесії в якомусь жовтому вінчан-

ню з парасолем на зразок індійської пагоди; там же зображені сцену з снігом, як папа креслить на ньому плян церкви, згідно з легендою. Чи ви її знаєте?

— Знаємо, знаємо.

— От і добре. Що ж вам іще тут показати? Переходовуться тут рештки ясел, що в них було положено Христа по народженню... але їх тепер не можна бачити. Хіба пройдімо от до тієї великої каплиці. Вона називається «Паоліна» під папи Павла (Паольо), зі славної родини князів Боргезе,*) що посідали колись найбільший в Римі парк, що тепер належить місту...

— А-а, парк Боргезе, — поспішився я виявити своє знання.

— Так, його звичайно досі так називають. Але офіційно він звєтється іменем короля Умберто, який виграв його в карти від кн. Боргезе і подарував місту.

Сестра Наполеона I була замужем за кн. Боргезе, і її статуюю творчості Канови, який зобразив її в образ Венери переможниці, досі захоплюються всі відвідувачі музею, що знаходиться в тому парку. А оце — мармурове погруддя папи Павла V Боргезе. Фрески на стінах належать славному Гвідо Рені, Чезарі, Чіголі, Лянфранко... Але зверніть увагу на образ на вівтарі — він увесь розцвічений дорогоцінними самоцвітами. Цей претарний образ Богородиці приписують надхненій творчості св. Луки, але знатці твердять, що він походить із IX ст. В усякому разі ви тільки гляньте, які чарівні очі, яка прегарна лінія обличчя... А тепер погляньте ще на стіни — вони вкриті найдорожчими мармурами світу. Ось дивіться — ніби ваза з квітами... розкішна китиця квітів. Не думайте, що це — штучний твір! Ні, це природний мармур. Або гляньте на ці прозорі алябастри з тонкими візерунками ліній, що їх витворило море... Багатства однієї тільки цієї каплиці необчислени...

— Багатства... — задумливо протягнув Лучинський, — але що б від цього тут лишилося, коли б прийшли сюди московські більшовики?

Після вечері, коли ми з дружиною оповіли милій пані Жіардет, нашій господині, про наші перші відвідини Есквілінської базиліки, вона звернула нашу увагу на дзвіницю:

— Вона — найвища в Римі, але відома особливо мелодійністю дзвонів: їм ніякі інші не дорівнюють. Є серед них там один, маленький, що все сам один дзвонить на годину пізніше від інших, коли всі інші скінчили вже дзвонити на Аве Марія... Зверніть увагу. Такий то-ненський, високий, наче срібний дзвін. Оповідають, що однієї темної

*) Для нас папа Павло Боргезе і його родич кардинал Сіппон Боргезе цікаві тим, що коли в 1616 Вельмін Рутський, майбутній митрополит уніяцький київський, перебуваючи в Римі, тяжко занедужав і всю зиму і весну пролежав у ліжку, вони ним дуже опікувалися (о. Назарко «Київські і галицькі митрополити» 1962, стор. 22).

безпросвітної ночі з тієї пустелі, що в середніх віках тут недалеко пролігала, якийсь побожний прочанин, чех, що йшов із своєї батьківщини поклонитися римським святиням, зійшов зо шляху. Розпушка вже його брала. Вже він був знесилений і виснажений довгою подорожжю і потребував відпочинку. А навколо все було темно й безлюдно. Ніде ані світла, що вказувало б на житло. Ані собачого гавкоту... І от нараз ту страшну тищу прорізав мелодійний гомін дзвонів. Сповнений надію, прочанин скерував свої кроки на ті дзвони. Але дзвони замовкли, і знову темрява, і знову самотність, і знову розпуха. Прочанин вже був готовий кинутися на землю, щоб більше ніколи не встати... І от тоді почув він високий срібний згук дзвонона, — він кликав, він потішав, давав сили й надію. По ньому прочанин віднайшов свій шлях, і з того часу той дзвін і тепер, пізно вночі, коли вже замовкли всі інші дзвони, кличе й потішає тих, що блукають у темряві...

— Таких дзвонів, — сказала Ніна, — треба б більше!

VII. ДЕНІКІНЩИНА І Б. МУССОЛІНІ

Італійські часописи з 15 жовтня принесли вістку про «війну між Україною і денікінцями». «Іль Джорно» вмістив телеграму з Берну:

«Кілька днів тому говорилося про згоду між Петлюрою і Денікіном, при чому український провідник ніби приймав об'єднавчу програму Денікіна, відмовляючись від незалежності України. Тепер цю вістку не тільки категорично спростовують, але й стверджується, що український уряд проголосив офіційно війну Денікінові. Проголошення війни лідерові централістичного руху викликало на Україні загальне захоплення.

«Наставлення українського народу проти Денікіна викличе сильне враження і в Італії. Як відомо, італійський уряд знаходиться в гарних стосунках з українським урядом, з яким уже нав'язав важливі договори господарського характеру. Війна між Україною і централістами Денікіна, без сумніву, відб'ється на боротьбі з більшовиками, але відповідальність за це падає на Денікіна і на кола Антанти, що підтримали і підбадьорили лідера централізму і царизму».

Римський щоденник французькою мовою «Л'Італі» приніс 15. X. текст ноти, що її граф Тишкевич висі на Мирову конференцію в Парижі, протестуючи проти нападу військ Денікіна на війська Української Народної Республіки. Одночасно з наступом Денікіна і московських імперіалістів виявляється в деяких італійських часописах і спільна польсько-угорська акція, скерована ніби проти Чехо-Словаччини, але суттєво також проти нас — з наміром відірвати Карпатську Україну від Чехо-Словаччини і включити її знову в Угорщину.

Римський «Іль Кор'ере д'Італія» і палермська «Л'Ора» видрукували одну й ту саму вістку «Польської агенції преси» з Цюриху:

«Недавно з'явилася в Варшаві делегація угорських русинів, яка заявила, що прибула в Польщу, щоб із допомогою преси повідомити, що в північній Угорщині знаходиться народ, зовсім відмінний від чехів. Делегація скаржиться, що русини Угорщини зазнають переслідувань від чехів, що окупують країну і перебирають на себе всю політичну владу, тим часом як населення, що відзначається цілком відмінною культурою, хоче бути з'єднане із Угорчиною або, коли не можна, то з Польщею.

«Чеський губернатор Брек (?) — Є. О.) і всі інші урядовці, українці з Галичини, не цікавляться населенням, яке терпить від злиднів, голоду і тифу. Часописи підлягають суворій цензурі і таким чином ніхто не знає про долю півтора мільйона (!) русинів. Делегати заявили, що друга подібна делегація виїздить до Парижу, де домагатиметься плебісциту. Русини мали свій конгрес у Ловечно, поза чеською територією, щоб мати там можливість укласти свою програму, не боячись чеських репресій...»

Римський щоденник «Л'Ідеа Націонале» в числі з 16. X. приніс додаток Пія Марі з Берну, в якому подано інтерв'ю з якоюсь «визначеною українською політичною особою („персонажем“), що проїздила Швейцарією до Лондону». В цьому цікавому інтерв'ю між іншим сказано:

«Україна до вчорацьного дня покладала все своє довір'я на Антанту. Тепер український уряд і народ починають уже сумніватися в тому, що мають на мировій конференції приятелів, готових допомогти в ім'я засади, на якій ніби стоїть конференція, кожному народові належить право відвоювати свою незалежність. Спочатку ми, українці, знайшли були дуже ласкаве прийняття в Парижі. Всі охоче нас приймали, всі нас підбадьорювали й обіцяли підтримувати наш національний рух. Навіть Клемансо, що, як відомо, все в закордонній політиці Франції віддавав переважне місце російській справі, мав із нашими політиками розмови, що давали привід надіятися на сприятливе до нас наставлення офіційної Франції й Антанти.

«Наши делегати, як і наш уряд, хотячи зберегти прихильність Антанти, відмовилися від безкомпромісності у відношенні до Румунії в справі Басарабії і до Польщі в справі Галичини. У Парижі нам радили бути поміркованими в наших вимогах і виявляти політику терпимості та примиреності до наших сусідів, обіцяючи натомість підтримку в справі нашої незалежності. Деято з наших делегатів одержав був навіть формальну, хоча ще й не офіційну підтримку від французів.

«Потім прийшла справа боротьби проти більшовизму. Москва вважає Україну коморою й копальнюю Росії і зайніяла ворожу позицію до справи української незалежності. Московські більшовики хотіли включити Україну в велику Росію, щоб забезпечити собі ту комору. Спершу вони зробили нам дружні пропозиції, потім перейшли до погроз, а від погроз до проголошення війни. Воюючи проти більшовиків,

ми боронимо нашу національну справу, але й одночасно робимо послугу Антанти, що не менше від нас зацікавлена в протибільшовицькій боротьбі. Для нас було б легко переговорювати з більшовиками, і, може бути, ми були б здобули сприятливі умови для справи нашої національної незалежності. Але ми цього не зробили з огляду на Антанту, що виступала як оборонець нашої справи.

«Тепер ми знаходимся в трудній для нашого уряду ситуації, в дуже важкій для нашого народу. Денікін з усім своїм реакційним почтом, що ставить собі за ціль реставрацію великої Росії як неподільної імперії, припинив боротьбу проти більшовиків і скерував зброю проти нас. Ми знаємо, що за Денікіном стоять могутні фінансові й політичні кола Антанти, які пробують різними способами розв'язати російську проблему і роблять це коштом менших народів. Ми не знали намірів Денікіна, аж доки наш уряд не запросив його з'єднати сили в боротьбі проти стільного ворога. Денікін дав нам знати, що і в боротьбі з більшовиками він переслідує цілі діяметрально протилежні нашим...

«Нас Денікін мало цікавить. Він має свою програму і намагається її здійснити, як може. Але нас дуже цікавить наставлення Мирової конференції, яке ще до вчора було сумнівним, як тепер виявилося. Щоб бути більш точним: Франція і Англія намагаються розв'язати російську справу засобами недемократичними, суперечними праву народів на самовизначення і незалежність, але згідними з їх власними політичними і господарськими інтересами.

«Франція хотіла б творити на Сході компактний бльок, який навряд чи міг би дати нашему народові гарантії, яких він потребує. Вона проробила різні спроби, тепер робить ще одну — створити з російської імперії централістичну організацію. Антанта покинула Україну і намагається підтримати Росію, але ставить на непевну карту, бо Україна твердо йде на все, щоб тільки вибороти свою незалежність. Ясний приклад того, що може статися, можна знайти в балтицьких провінціях, які, супроти сумнівної політики паризької конференції, воліли, після численних відмов, піти на переговори з більшовиками. Цей приклад повинен би відкрити нарешті очі відповідальним людям Мирової конференції, а особливо Клемансо, що, здається, перебуває в стані якоїсь страшної галюцинації. Якщо ми опинимося колись дійсно в розpacливому стані, шукатимемо рятунку там, де зможемо його знайти. Хоч це й правда, що український народ ніколи не прийме більшовицького режиму, все ж не треба забувати, що Москва хотіла б мир з одним із своїх завзятіших і войовничих ворогів і що вона готова для цього перекинути нам золоті мости. Чи до цього хоче допровадити Паризька конференція свою підтримкою Денікіна?..»

Піо Марі додає від себе:

«До цих декларацій українського політика треба додати, що на Україні обурення мас проти Антанти зростає з дня на день. Партія прихильників миру з советським урядом все посилюється, бо населен-

ня не вірить більше в політику Паризької мирової конференції, і якщо ця остання не змінить напрямку, вона може опинитися одного дня перед дуже неприємними наслідками своєї короткозорості і неліберальності...»

Цікаво було б знати, хто дав це інтерв'ю. Воно з'явилося, також як допис із Берну, і в римському щоденнику «Іль Паезе».

Римський щоденник «Дон Кіхот», що видається на засоби російської військової місії на чолі з кн. Волконським, видрукував 18. X. дві замітки, що мене особливо вразили. Перша з них «Тривога». Ось її текст:

«Українець (коли б хто не зінав — Беніто Муссоліні) чує носом дохлятину. Має тонкий нюх наш приятель. Як усі ворони і гієни. Він помітив, що славнозвісний „інтернаціональний бльок“ буде бльском виборчої поразки, визначить кінець його оточенню. Він починає розуміти, що навіть і страшок ветеранів не робить більше враження. Він помічає, що конституційні збори — річ мертвів і надто смердить 48-им роком, щоб могти служити привабою для перепелів та виборчих дурнів. Він бачить уже списи соціал-джоліттіянового католицького війська, що переслідує залякане військо інтервенціоністів, що не інтревенювали. І кидає гасло тривоги. Кличе на допомогу на всі тони і на всі сторони...» і т. д.

«Українець (директор «гнилі Італії»), — продовжує «Д. К.», — як усім відомо, був директором „Аванті“, коли він вийшов із цього часопису і розпочав протисоціалістичну кампанію, одним із головних його козирів проти соціалістів було обвинувачення, що вони, мовляв, ходять із капелюхом у руках, жебраючи на стовпях часопису постійно жертви на пресовий фонд. Він тоді називав ці жертви на пресовий фонд шахрайською ганьбою...» і т. д.

«Створивши „гниль Італії“, українець змінив думку. Не проходить і дня, щоб він не знайшов якої нагоди витиснути гроші в своїх читачів, яких набирає з доробкевичів та кокоток. Все добре для такої цілі. Хто йому допомагає?»

Я попросив Пескарцолі пояснити мені, хто такий Беніто Муссоліні, що його «Дон Кіхот» називає «українцем». Чому власне так називає? Що це таке «гниль Італії»? І взагалі, що означають ці напади «Дон Кіхота», часопису нам спеціально ворожого?

Пескарцолі негайно, з притаманною йому красномовністю і дотепністю, все це вияснив.

— Беніто Муссоліні — один із талановитіших і впливовіших журналістів, що довший час був одним із головних лідерів італійських соціалістів і, як такий, був головним редактором органу соціалістичної партії «Аванті». Запальний промовець, людина великої сили волі, безсумнівний патріот і ідеаліст, користувався серед соціалістів і взагалі серед італійської маси великим впливом. Разом із Д'Аннунціо, великим італійським поетом, був одним із найбільших пропагаторів вступу в

війну проти Австрії і Німеччини, на боці держав Антанти, і в цьому пішов гостро проти уряду Джолітті, що був проти інтервенціоністів, про яких згадується в замітці «Дон Кіхота». З огляду на те, що на ґрунті інтервенції, яка, на думку Муссоліні, була необхідна Італії для досягнення соборності італійських земель шляхом відібраних від Австрії Тренту, Тріесту та колишніх територій, він розійшовся з соціалістичною партією, покинув «Аванті» і заклав у Мілані 14. XI. 1914 власний щоденник «Іль Попольо д'Італія» («Народ Італії»), яку назуву «Дон Кіхот» безсorомно перекладає як «гніль Італії». Коли кампанія інтервенціоністів закінчилася успіхом і Італія вступила в війну, Муссоліні негайно зголосився добровольцем до війська і пішов простим вояком в окопи. 23. II. 1917 вибух бомбарди вкрив його міцне тіло десятками ран. Але він видужав і пішов знову на фронт. По закінченні війни, він переконався, що Італію обдурили: вона не отримала обіцяного лондонським трактатом 1915 року. Тому він розпочав новий рух, що має відродити Італію всередині і зробити її сильною назовні. Цей рух називається фашизмом. Назва походить від «фашо» — в'язка різок із сокирою, що їх носили ліктори перед давніми римськими консулами, на знак єдності, дисципліни і кари за порушення законів. Перші організаційні збори фашистів відбулися в Мілані 23. III. 1919. Намічено на них боротьбу на два фронти — проти більшовизму, що розкладає робітничі маси демагогічними гаслами, і проти демолібералізму, що розкладає італійську націю своєю духововою мізерією та завеликою служяннястю чужинецьким фінансам. У вересні 1919 року Муссоліні активно допомагав Д'Аннунціо в його намаганні опанувати Фьюме, а 9. X. 1919 на конгресі фашистів у Фльоренції його проголошено — дуче (провідник) фашизму.

— Як бачите, — закінчив Пескарцолі виклад цікавої біографії, — Муссоліні — особа непересічна. На мою думку, він ще відограє в Італії визначну ролью.

— Це все добре, — відповів я, — але чому «Дон Кіхот» називає Муссоліні «українцем», коли він, як видно, справжній італійський націоналіст?

— О, це справа дуже проста. Муссоліні та його «Іль Попольо д'Італія», як тільки з'явилася в Італії українська дипломатична місія і розпочала свою пропаганду української незалежності, зразу ж зрозуміли вагу України в справі господарського відродження Італії і особливо для боротьби з більшовизмом. Дозвольте мені показати вам деякі наші вирізки з часописів... Ось вирізка з «Іль Попольо д'Італія» з 6. VII. 1919, стаття «Італія і Україна», яку підписав Н. Бонсервіці. В цій статті читаемо з приводу розмови В. Мазуренка 14. VII з міністрами Данте Фераріс та Муріяльді:

«Поміж країнами Чорного моря, які можуть нав'язати з нами господарські стосунки, особливо цікавить нас Україна. Її хліборобські і мінеральні багатства невичерпні, а промисловість натомість слабо

розвинена. Тому ми можемо дуже корисно вимінювати наші вироби, наприклад, на хліб і нафту ... Сердечні господарські взаємини, що їх хотів би нав'язати п. Мазуренко, заповідають гарні політичні договори, що їх нам рішуче треба. Італо-українське погодження послужило б для обмеження англійської гегемонії в Середземному морі. Українці можуть далеко краще протиставитися переважаючій діяльності англійців на Близькому Сході, ніж це могла б робити царська імперія, не влаганно замкнена в Чорному морі. Англія, що кинула Росію проти Японії, щоб видалити її з Середземного моря, і покликала її назад, щоб стримати німецьке поширення в бік Туреччини та Індії, не варта для серединоземців приязні сорокмільйонового народу».

Наша місія виславала Бонсервіці подяку за цю статтю.

А ось далі маленька замітка з 4. VIII під заголовком «Привіт України Римові»:

«Рим. 3-го вночі. Сьогодні голова української дипломатичної місії п. Д. Антонович, що був міністром морських справ в уряді Директопії, відвідав голову міста, якому висловив глибоку пошану, що її український уряд і весь народ відчуває до Вічного міста. Розмова тривала коло години, і голова міста показав достойним гостям давні клейноди Риму на Капітолії».

А ось телеграма Ройтера з 23. VIII під заголовком «Українці беруть Одесу»: «Телеграми з українських джерел, які прийшли до Лондону, сповіщають, що Одесу, після завзятого бою з більшовиками коло двірця Роздільна, взяли українці».

Редакція часопису, себто Муссоліні, коментувала:

«Українці воюють із мужністю і вірою, які рідко зустрічаються в історії. Вони вірять у батьківщину і в свободу, яку здобули, в неї вірили, коли змагалися проти багатьох ворогів. Треба знайти якийсь компроміс між цим героїчним народом і поляками та румунами... Денікін наступає зі сходу. Українці не хочуть визнати його уряд. Конфлікт із Денікіном був би на користь більшовикам. Антанта повинна нагадати Денікінові, що він не сміє бути арбітром долі 40 мільйонів людей і суддею їх установ».

26. VIII Муссоліні вмістив у «Іль Попольо д'Італія передовицю під заголовком «Звернутися до Сходу!», в якій головна думка, що Італія знаходиться між Сходом і Заходом. На Заході знаходяться ті, що вже «добралися». Там знаходяться наші суперники, конкуренти, вороги... На Сході становище цілком інакше... Там знаходяться народи, які потребують допомоги, які можуть дати в великій кількості все, чого нам бракує.

І тут Муссоліні має на увазі головне Україну. Але особливо цікава вміщена ним замітка під заголовком «Український народ відвоює свою столицю» в числі з 6. IX. «Лондон, 5-го ввечорі. Сповіщається, що українські війська на чолі з генералом Петлюрою зайняли Київ і прогнали червоні війська. Ідуть далі сильні бої».

Додано до цієї замітки такий характерний коментар Муссоліні:

«Подія епічна. Ніколи ще ніякий народ не змагався з більшою вірою за власну свободу; ніколи ще ніякий народ не боронив свого права на життя і незалежність у трудніших обставинах. Загрожений польською і румунською захланністю, напастований російськими імперіялістами, без зброї, без засобів, під недовірливими й байдужими поглядами всієї Європи український народ звільняє свою територію від більшовицької чуми і відвойовує свою столицю. Вільні народи зворушені цим видовищем величі, хоч їх уряди волють її не помічати. Київ, батьківщина Готоля, нарешті вільний від азійської чуми. Українці боронять не тільки самих себе, але й цілу Європу. Уряди Антанти повинні переконатися, що лише націям, що виникли з російської революції, може бути довірена оборона людськості від хвороби, що знаходить своє головне вогнище в Петрограді...»

— Як бачите, — дбав Пескарцолі, — ніякий українець не міг би дати кращого коментаря до цієї події. Але на цьому не кінець... Коли прийшла вістка про конфлікт між українськими військами і військом Денікіна в Києві і українці мусіли вийти з Києва, залишивши його Денікінові, орган Муссоліні так коментував цю подію:

«Брак місця не дозволяє нам відзначити цей великий злочин російського імперіялізму так, як би нам хотілося. Росіяни — чужинці на Україні, і окупація Києва іменем Великої Росії — це ганебний замах на свободу народів».

— І нарешті остання замітка з 10. X — дня вашого вступу до нашого пресбюра, — дбав, посміхаючись, Пескарцолі:

«Денікін нападає на українців». «Повідомляють із Кам'янця Подільського: зусилля українського уряду уникнути війни з ген. Денікіном змарновано. Російські добровольці несподівано напали на українські війська, і розпочались сильні бої».

Редакція коментує:

«Кампанія російських імперіялістів проти народів, що проголосили свою незалежність, не тільки сприяє більшовикам, але й зневажає засади, за які ми воювали. Генерал Манжен, що, як здається, виїздить до Денікіна, матиме, треба надіятися, завдання накинути російському імперіялістичному генералові пошану до Української Народної Республіки і співпрацю з нею в протибільшовицькій боротьбі».

До своєї доповіді Пескарцолі дбав єдину можливий висновок:

— «Дон Кіхот» таки має деяку рацію називати Муссоліні «українцем» (хоч і в лапках). А проте... Між іншим Муссоліні сам особисто відвідав наше пресбюро і хотів познайомитися з Мазуренком для більшої співпраці. Але Мазуренко, довідавшись, що він вийшов із соціалістичної партії і знаходиться в опозиції не тільки до соціалістів, але й до уряду, не захотів з ним побачитися. На мій погляд, це була з його боку велика помилка. Але...

Я стримався від коментарів. Фактично вони були зайви.

VIII. НАША БОРОТЬБА

Головним знаряддям нашої боротьби проти воротів української визвольної справи в Італії мав би бути наш тижневик «Ля Воче дель Україна» («Голос України»), але, на жаль, він виходить занадто нерегулярно: число VIII вийшло 1 жовтня, а число IX — 22 жовтня. Причина цьому — не зовсім нормальні відносини, що запанували в пресбюрі з відходом М. Єремієва, що більше не появлявся в бюрі, бо провадив війну з Дм. Антоновичем за повернення йому секретарських функцій.

— Я не можу більше носити титул секретаря, одержувати платню секретаря і не мати нічого спільногого з обов'язками секретаря. Якщо Антонович не поверне мене до належних мені функцій, я звернуся до уряду...

У зв'язку з цим, а може і без зв'язку, помічалася велика недисциплінованість редакторів часопису, що їх характер ніяк не вкладався в тижневі рамки. Технічний редактор тижневика В. Шебедев, людина, що найбільше на цій справі розумівся, але його широкій натури було надто тісно в тижневих рамках, і то тим більше, що він мав на своїх плечах плекання різних «зв'язків», головне для комерційно-економічного відділу В. Мазуренка, — «зв'язків», що не тільки забирають багато часу й енергії, але й дуже часто супроводяться взаємними частуваннями, після яких працездатність на деякий час неминуче зменшується.

Оповідають, що після одного такого «частування» в готелі «Ексельсіор», ще до нашого приїзду, Шебедев, мабуть, щоб охолодити занадто розпалену голову, сів на підвіконня відкритого вікна. Нараз, — не знати, що там сталося, — Шебедев зник із підвіконня. Присутні, лякаючись найгіршого — це ж було на третьому поверсі, — кинулися до вікон. Їм уже ввижалося велике тіло Шебедева, розпластане на бруку вулиці. Коли — глянь! — а Шебедев лежить на весь зріст на телеграфних дротах, що густою сіткою проходили, на щастя, під вікном. Викликано пожежників, і ті, на високих драбинах, обережно зняли велике тіло...

Проте, зміст «Ля Воче дель Україна», як я сконстатував і в попередніх числах, завжди був відповідний, на високому рівні. На жаль, було заведено, на мій погляд, помилково, що статті в тижневику йшли без підписів, — це не дає тепер можливості встановити, кому належить яка стаття. До того ж підписи якось оживлюють часопис, розбивають одноманітність великих сторінок, що без підписів виглядають, як пустеля без кущів чи дерев. Але тепер уже було б пізно заводити зміни...

В останньому числі я ще не брав жодної участі. Було в ньому, як і в попередніх, чимало інформативного матеріалу, але головна його вартість полягала в першоклясних полемічних статтях. Тут треба від-

значити, для прикладу, ґрунтовну статтю д-ра І. Гриненка «Московське вагало і Фон дер Гольц», яка ілюструвала слова Клемансо, звернені 2 жовтня до комісії закордонних справ французького сенату: «Тут мені було сказане тільки одне ясне слово, що протягом ще якого півстоліття Росія вагатиметься поміж деспотизмом і анархією».

Липовецька дала літературну замітку про І. Котляревського, а також свій переклад уривка з його «Енеїді» («Де общее добро в упадку...»). Шебедеву належить дуже цікава й гарно написана стаття «Українська загадка», в якій зроблено удачу спробу порівняльної народної психології з відзначенням особливої прикмети української нації — свободолюбності. Крім того, просліджено, як цю українську свободолюбність відмічали і відбивали в своїх творах такі великі західноєвропейські мистці слова і пензля, як Байрон, Гюго, Де Богюе, Ліст, Ораціо Верне, Л. Булянже... Йому ж належить і цікава стаття «В погоні за мертвими душами», де описуються різні заходи пропагандистів білого московського імперіялізму, яких вони вживають, щоб захопити в свої руки українських воєннополонених. Видруковано і тексти тих летючок, що вони серед полонених поширюють. В одній з них, підписаній «Комітетом для допомоги українським полоненим в Італії», радиться нашим полоненим подавати прохання про висилку їх до Росії, де вони знайдуть «великі засоби допомоги і працю». У відозві, що її підписав «Карпато-русський Комітет у Римі» натомість читаемо:

«Обіжник міністерства закордонних справ Італії дозволяє Вам вибирати між поворотом до Росії, до Польщі, чи до Румунії. Росія відроджується — не забувайте цього! Для Вас сябитиме сонце свободи. Хто буде тепер із ворогами, той буде зрадником: він провадить свій народ до нової ери рабства, він буде проклятий, і його мати плюнє йому в вічі! Пам'ятайте це!»

Друга відозва має підпис «Емігранти русско-галицькі в Празі». Її текст ще цікавіший від попереднього:

«Брати галичани! Надходить рішальний час. Поляки роблять усе можливе, щоб не залишилось у Галичині нічого русского, щоб зробити з неї свою колонію. Нашим селянам залишаються тільки дві дороги: проливати свою кров за Польщу або емігрувати. Ми опинилися в такому стані, бо українські проводирі проживають за кордоном, витрачаючи мільйони народних трошей і, замість допомагати нашим братам русским, зв'язалися з німцями, з мадярами; вони продають наші землі, щоб знайти собі незалежний куток, де б могли жити панами. Замість шукати підтримки в вільній і демократичній Росії, вони втратили свої країні сили, щоб створити якусь Незалежну Україну в Києві, матері городів русских».

Ця відозва так закінчується:

«Лише Росія може порятувати вас від польсько-румунської в'язниці; лише русский народ, що пролив стільки крові. Русські галичани

ни знають дуже добре, що панове Левицькі і Васильки, ані Петлюри не зможуть визволити Галичини без допомоги Росії...»

В своїй брехливій пропаганді ці московські агенти не завагалися поширювати серед наших полонених вістки, що і граф Тишкевич, опинившись у Парижі, переконався, ніби рятунок Галичини може прийти тільки з Росії, і тому шукає зв'язків із «рускими», але «рускіє»... не хочуть мати з ним ніякого діла.

А. Пескарцолі присвятив московським пропагандистам дві гострі полемічні замітки під спільним заголовком «Раз назавжди». Перша присвячена В. Френкелеві, що довший вже час воював на сторінках римського щоденника «Іль Попольо Романо» («Римський народ») проти української визвольної справи всією зброєю московського арсеналу історичних перекручень, вигадок та брехень. Друга присвячена «Дон Кіхотові».

Ці дві замітки дуже добре характеризують стиль А. Пескарцолі.

«Німець Владімір Френкель має велику неприємність — існування Української Народної Республіки. Українці насмілилися проголосити себе „незалежними”, не спітившись у нього, великого Френкеля, славнозвісного автора дурнуватих діялогів про російську революцію. Це ж нечувана річ! До чого ми дійдемо з таким непошануванням авторитетів! Френкель уже не спить, не травить, не розуміє більш нічого. Він усе тільки бачить — червоне, червоне, червоне. Тупий революціонер, вихованець царських „городових” (поліцай — Є. О.), невдалий письменник, затуманений мозок, Френкель проводить свої дні в майструванні людожерних і нетрамотних антиукраїнських пасквілів. А потім, неймовірно нахабний, пропонує їх часописам!

«Але не щастить у цьому бідолашному Френкелеві... як не щастить і кн. Волконському: щоденники, які друкують прозу Френкеля, не належать — ой леле! — до числа ані дуже поширених, ані дуже авторитетних. Але — байдуже! Френкель, коли бачить своє ім'я ви-друкованим, уже думає, що він змінив закони земного тяжіння! Такий бідолаха! Які ілюзії!

«Френкель може виплюювати все, що йому хочеться, і те, що ми на німецькій службі, (це — ідея фікс п. Владіміра, відомо — курці все просо сниться), і те, що ми інтригуємо проти італійського уряду; і те, що ми марнуємо гроши українських селян... Френкель може накопичувати свої інсінуації, свої ганебні наклепи, ніхто, рішуче ніхто (розуміється, ніхто чесний) йому не повірить. Френкель пише, накопичує листки паперу, а Українська Республіка далі існує, а воїди Петлюри, що... не існують, продовжують воювати, і сонце продовжує сходити і заходити щодня, і ми продовжуємо затримувати добрий настрій...»

«І на цьому досить із Френкелем! Не будемо більше про нього згадувати. І тим менше відповідатимемо на його запити-інсінуації. Френкелям не відповідають. Ворожість Френкеля до когось — титул

публічної чесноти. Коли б одного дня Френкель — хай Господь милосердний тримає від нас якнайдалі той день! — зробився українофілом, нам загрожувала б руїна... Ми б з того не порятувалися...»

Друга замітка, видрукована товстим шрифтом, як оголошення:

«З місяць тому почав друкуватися в Римі щоденник „Дон Кіхот”. Майже щодня приносить він гострі напади на Україну, на Петлюру, на українську місію в Римі, на наш часопис, на все українське... Тому що читачів „Дон Кіхота”, мабуть, не більше двадцяти п'яти, і тому що, логічно, велика частина громадянства, що цікавиться українською справою, нічого про ці напади не знає, поспішаємо поінформувати наших читачів (і просимо їх поінформувати інших) про скажену донкіхотську до нас неприязнь.

«Вважаємо необчисленно корисним для нашої справи повідомити — і тому робимо це з патріотичного обов'язку — „Дон Кіхотові” ми не подobaємося...»

IX. МІСІЯ ДЛЯ ПОЛОНЕНИХ

— Здається, Нінусю, — сказав я дружині 20 жовтня за обідом, — знаходиться і для тебе праця.

Ніна зраділа:

— Яка, де саме?

— Машиністки в місії для полонених... Я був сьогодні в Антоно-вича і зустрів там отамана Коссака. Він питав мене, чи не погодилася би ти працювати в їхній місії. Справа спішна, і, коли б ти прийшла навіть і сьогодні, о год. 16...

— Звичайно піду... Я дуже знудилася без праці. А крім того... для прожиття твоєї платні нам цілковито вистачило б, алеж треба і вдягатися. Те, що ми привезли з Києва, набирає вже такого вигляду... Та і скільки ми того вивезли! Іхали ж тільки на три місяці... Твоє київське пальто з каракулевим коміром таке типове російське... всі на нього увагу звертають... за кілометр видно, звідки приїхали...

— Та й важке ж воно, важке! В Києві виглядало по-панському, а тут...

— А скільки платитимуть?

— Це поза штатами... 600 на місяць.

— І те добре...

*

Про наших воєннополонених в Італії ми довідалися ще в Швейцарії з льозанського тижневика французькою мовою «Л'Юкрен» («Україна»), що його видавав В. Степанківський при своєму Українському бюрі. Тут, у числі з 6 березня 1919 року, було видруковано кілька цікавих листів від полонених. Я тоді переклав їх собі на всякий випадок. Ось вони:

«Бібіена, пров. Ареццо (Тоскана), 24. XII. 1918.

Пане Редакторе!

З „Іль Кор'єр д'Італія” довідався я, що в Льозанні виходить український часопис французькою мовою — „Україна”. Я спішу попросити Вас надіслати нам числа за останні 3 місяці — для мене й моїх товаришів, також українських старшин. Ми полонені від 25. VI. 1915 і не маємо жадних вісток про нашу батьківщину. Життя українців-полонених дуже мізерне, як повсюди і в інших таборах. Спробуйте закласти українсько-італійське товариство, щоб об'єднати наші зусилля. Чи робиться щось у тому напрямку в Римі? ...»

31 грудня той же старшина писав знову:

«...Італійський уряд уже звільнив румунів, і тепер черга на поляків, що організують свої легіони. Вони хитрощами й обманом потягли за собою багато українців, греко-католиків і жидів, як ніби поляків. Більшість цих вояків обдурано. Вони не знають ані слова по-польському, і є добрі українські патріоти. Треба, щоб українські політики не забували про своїх земляків полонених і вжили відповідних заходів...»

Інший український старшина писав 20. II. 1919 з Касіно (prov. Казерта):

«Тепер нас тут зібрано 150 українських старшин в одному таборі з німцями і мадярами, і наше становище тут не з близкучих. Ми просимо зробити все можливе, щоб італійський уряд зформував нас, українських полонених, в українську армію, яку було б ужито в боротьбі проти наших ворогів на Україні. Якщо це не можливе, то ми Вас просимо зробити зусилля, щоб наш уряд домігся в італійського уряду якнайшвидшої нашої відсылки додому. Ми Вас просимо також прислати нам новини, щоб улегти наш стан».

В Інформативному бюллетені українського пресового бюро в Парижі з 28. V, а потім і в першому числі «Ля Воче дель Україна» відруковано такого характерного листа (в уризках) з датою 23. V. 1919 на адресу Сидоренка, тодішнього голови нашої делегації:

«Пане Голово!

Асоціація українських старшин воєннополонених, „Українська громада” подає Вам до відома наступне:

Ми, 130 старшин українців кол. австрійської армії, знаходимося в одному з найбільших таборів Італії, разом із німцями, мадярами. Воєннополонені інших слов'янських націй, як чехи, поляки, югослави, від'їхали додому або живуть, згруповані відповідно до їх національності в окремих концентраційних таборах. Тільки українці не користуються цим привілеєм і мусять, як уже сказано, поділяти полон із німцями та мадярами, зазнаючи одинакового з ними поводження...

«Наша доля з точки погляду відживлення і наш матеріальний стан ще більш-менш можливі, але гігієнічні умовини дуже несприятливі.

Досить сказати, що тридцятеро людей живе в одній вузькій кімнаті і що пошесті, як тиф, кощували вже нам жертв у людях.

«Наше моральне життя ще гірше. Наша організація старшин „Українська громада”, що має на меті підтримувати приятельські зносини та сприяти студіям, не може нас задовольнити; крім того, наш теперішній стан не дає нам надій: неможливість працювати для нашого майбутнього і для майбутнього нашої Батьківщини постійно гризе наше серце, спустошує душу, нищить наші найкращі сили, і то саме тоді, коли вони так необхідні на Батьківщині.

«Як тільки нас узято в полон, ми все мали й мæмо ідею про створення з нас українського легіону для допомоги Директорії і, під її командою, для боротьби проти більшовиків на території Української Республіки. У тій цілі ми, українські старшини, зверталися з численними проханнями і деклараціями до військового італійського командування і листувалися з українськими представниками в Швейцарії Відні.

«Італійське командування відповіло, що ми самі не компетентні в цій справі, але що наш уряд повинен зробити відповідні кроки перед італійським урядом задля створення легіону з українців. І тому ми надіємося тільки на наш уряд і на його представників у державах Антанти, що вони допоможуть нам повернутися на рідні землі для боротьби проти наших ворогів в розбудові нашої держави.

«Історичний момент, його вирішальна важливість для нашої країни і для її політичного існування не дозволяють нехтувати ані одною людиною. А тут іде справа не про одну людину, а про добре здисципліновану армію, складену з багатьох тисяч людей. Ми дозволяємо собі звернути Вашу ласкаву увагу на факти, що війська Східної Галичини знаходилися майже в цілості на італійському фронті, і що ідея легіону зустріла й серед простих рядовиків якнайкраще однозгідне прийняття. Створення українського легіону було б порятунком для нас усіх. Умови життя старшин ні в якому разі не можуть бути порівняні зі становищем більшості наших рядових полонених. Вони сконцентровані в великих таборах або працюють у хліборобських округах, де підсоння для них неможливе. В наслідок того щонайменше половина хворіє на малярію, а поміж полоненими, що знаходяться по таборах, пошесті роблять великі спустошення.

«В нашому таборі на 3 000 вояків — 500 українців. Гігієнічні умови та їжа доводять до того, що наші солдати не витримують хвороби і вмирають. Був час, коли щодня вмирало декілька. Врятувати наших вояків полонених — святий обов'язок Батьківщини. Звертаючи цей зважик до нашої делегації, ми її просимо:

- 1) Поробити заходи перед італійським урядом і перед представниками Антанти про індивідуальну відсилку на Україну всіх полонених;
- 2) у випадку, коли б індивідуальна відсилка була неможлива, в

скорому часі поробити заходи про створення в Італії українського легіону з метою допомогти нашому урядові в його боротьбі проти більшовиків;

3) зволити вислати нам відповідь у справі нашої відсилки на Україну.

«У твердому переконанні, що Ви, як голова Делегації, негайно вжите заходів для поліпшення нашої долі, ми засилаємо Вам вислови...» і т. д.

Не можна сказати, що уряд УНР не думав про українських полонених в Італії. Брав він навіть під увагу і можливість створення з них значної військової сили. Ще 15. II. 1919 Петлюра, як головний отаман військ УНР, видав відповідне уповноваження Олександрові Севрюкові, який проте приїхав до Риму тільки 20 травня і, практично нічого не зробивши, повернувся назад до прохолодної Швейцарії, а потім виїхав звідти до Відня.

Зі свого боку і Державний Секретаріят військових справ Зах. Области УНР видав 16. IV. 1919 відповідне уповноваження отам. І. Коссакові, який проте не міг дістати візи і залишився у Відні. На підставі своїх уповноважень І. Коссак звернувся до міністра зак. справ УНР, Вол. Темницького, що перебував також у Відні, з таким листом:

«Рада Державних Секретарів Зах. Области УНР, у порозумінні з п. міністром зак. справ УНР, Вл. п. Волод. Темницьким, рішила в квітні 1919 р. вислати до королівства Італії надзвичайну військову місію в такому складі: голова місії і військовий представник УНР отаман І. Коссак; члени місії: о. преп. Іжак, четар К. Парфанович, підхорунжий І. Рибчин (о. преп. Іжак не встиг приїхати — остав у Галичині). Задачею місії є на основі повноважень Ради Державних Секретарів з дня 16. IV. 1919, ч. 4 180, зайнятися всіма полоненими українцями, які перебувають на території італійської держави, та в зв'язок увійти з дотичними властями ЗО УНР у Відні щодо відсилки цих полонених додому, як також у справі творення з них військових формаций.

«Число українських полонених в Італії має виносити, після висказів поворотців та донесень італ. часописів, 70-100 тисяч, з того коло 500 старшин, з Галичини, Буковини й Угорської України. Наддніпрянців, які попали до Італії, як полонені рос. армії, зайняті при робітничих відділах в австрійській етапній області, має знаходитися в Італії коло 30 000.

«Вищезазначену повновластю визначено отам. І. Коссака військовим відпоручником УНР до королівства Італії. Задля причин, від місії незалежних, місія по нинішній день мусіла остати в Відні.

«З огляду на велику важу справи, проситься поробити заходи у правительства королівства Італії, щоб місія, остаючи під проводом отам. Коссака, могла дістати дозвіл на виїзд до Італії, зглядно, щоб

дозволено отам. І. Коссакові, в характері військового аташе при украйнській дипломатичній надзвичайній місії, нетайно там уdatися...»

Ідучи назустріч бажанню отам. Коссака, В. Темницький звернувся 17. VI з листом до Дм. Антоновича, в якому між іншим писав:

«... Вам напевно відомо, що в Італії знаходиться поверх 70 000 воєннополонених із Галичини та коло 30 000 воєннополонених із Наддніпрянщини. Долею тих полонених досі ми не мали спромоги зайнятися, і це відбилося дуже шкідливо на матеріальнім положенні цих полонених, але надто дало змогу нашим національним ворогам, московофілам із Галичини (Марущак, Лисий, Поручала і т. д.) вести ворожу нам агітацію і вербувати добровольців до контрреволюційної московської армії. Рівночасно з тим вели агітацію також поляки і вербували наших людей до польської армії. З огляду на це, справа наших воєннополонених стала дуже пекучою і важкою справою. У порозумінні з Галицьким Секретаріятом я порішив утворити надзвичайну військову місію під проводом курінного отамана Івана Коссака... На жаль, дотепер не вдалося роздобути нам дозволу італійського правительства на виїзд цієї місії до Італії.

«Прошу Вас негайно доручити Мазуренкові (Антонович перебував ще тоді в Швейцарії — Є. О.), щоб він у тім напрямі поробив заходи. Якщо б виявилося, що одержати дозвіл на окрему військову місію буде неможливо, у тім випадку прошу долучити курінного отамана Ів. Коссака до своєї місії в характері військового аташе і в цей спосіб уможливити йому виїзд до Італії та сповнення вложених на нього завдань. На удержання цієї місії Галицький Секретаріят призначить окремий кредит, так що кошти місії не будуть обтяжувати бюджету Вашої місії...»

Але в двадцятих числах червня прибув до Відня Севрюк, і тому 23. VI, на запрошення В. Темницького, відбулася в Відні нарада, в якій, крім самого Темницького, взяли участь: О. Бурачинський, повновласний заступник Держ. Секретаріату Зах. Области УНР; В. Липинський, посол УНР у Відні; В. Сингалевич, заступник посла ЗО УНР у Відні; К. Чайка, представник української військово-санітарної місії для справ полонених у Відні; О. Севрюк та І. Коссак.

Заслухавши інформації О. Севрюка про його попередню діяльність (?!) — Є. О.) у Римі, вирішено:

«Опіку над полоненими в Італії уродженцями ЗО УНР, як і уродженцями Наддніпрянської України поручити окремій місії в складі панів: О. Севрюка, як голови, отам. І. Коссака, як заступника голови, і В. Бандрівського, як секретаря. Ця надзвичайна місія для справ українських полонених до королівства Італії під головством п. посла О. Севрюка має зайнятись також формуванням військових частин із полонених на підставі повновласти, уділеної послові О. Севрюкові головним отаманом військ УНР С. Петлюрою з дня 15. II. 1919 р. ч. 317, і повновласти Держ. Секретаріату військових справ ЗО УНР з

дня 16. IV. 1919 р. ч. 4 180, уділеної п. отаманові Коссакові, і додаткових повновластей і інструкцій... Діяльність свою проводить місія у порозумінні з дипломатичною місією у Римі...»

У зв'язку з утворенням нової місії В. Темницький написав 5. VII Антоновичеві листа, в якому між іншим писав:

«Сподіваюся, що місія п. посла Севрюка знайде потрібну їй підтримку з Вашого боку, рівно ж як і охорону від евентуального втручання до справи українських полонених сторонніх, не покликаних ухвалами долученого протоколу чинників...»

Остання острога, очевидчаки, наслідок домагань Севрюка супроти д-ра Окопенка (про це нижче): вони спричинилися до того, що до його приїзду до Риму ніхто не смів займатися справою полонених, а він зовсім не поспішав нею зайнятися і приїхав до Риму тільки 5. IX, та й то на дуже короткий час.

Дев'ятого ж вересня отам. І. Коссак, що ще ждав візи у Відні, подав В. Темницькому рапорт про стан полонених в Італії, складений на підставі звідомлень поворотців із полону — четаря Вас. Палієва, кол. заступника голови, і хорунжого Євгена Булки, кол. секретаря організації полонених із табору Кверча коло Вітербо (90 кілометрів від Риму). Він давав мені його для ознайомлення, і я його скопіював, бо він дуже допоміг мені зрозуміти стан наших полонених в Італії.

«... Від липня 1916 р. відокремлено полонених старшин від мужви (рядовиків — Є. О.). Мужву туртовано в великих таборах по кілька тисяч людей, а старшин у менших — по кілька сот. Жили вони в бараках, а також у старих в'язницях, монастирях і т. п., серед дуже лихих гігієнічних умов. Харч був спершу, до кінця 1917 року, зовсім можливий, опісля значно погіршився, так що мужва навіть нездужала з причини поганого відживлення.

«По тaborах існували лише малі лічниці, яких зовсім не вистачало для великого числа недужих. Панувала головне пропасниця, еспанська гарячка, тиф і т. п., задля чого багато людей умирало. Італійських лікарів було замало, і тому довіряли опіку над здоров'ям полонених жидаам та мадярам. Ліків недужим не давали, і не було т. зв. діети. До лічниць відсилюано лише у виїмкових випадках. Там поводилося недужим зовсім добре.

«Одіж та білизну видавано полоненим всюди за потребою.

«Італійці відносилися до наших полонених і їх домагань байдуже, бо вважали український народ російським племенем, яке зрадило справу союзної Росії. Тому то обходилися з нами, як із австрофілами. Попри дуже часті домагання, оставлено наших полонених разом із німцями та мадярами. У цих же мішаних тaborах полищено вільну руку підстаршинам австрійської армії, звичайно чужородним та жидаам, які часто знущалися над нашими людьми та визискували їх при кожній нагоді.

«В особистих переговорах із полоненими італійські власті поводи-

лися члено, однак проявляли велику вразливість та крутійство. Тому то полоненим дуже тяжко доводилося досягнути здійснення якихось своїх домагань. Однак, все таки в деяких таборах місцеві команди потуралі нашим полоненим, поліпшуючи їм харч та гуртуючи їх окремо серед даного табору. Так було на острові Азінара, де вдалося українським однорічним добровольцям дістатися до канцелярійної служби та переконати італійські власті, що український народ ніколи не вів війни з італійською державою.

«Найживіша та найнебезпечніша з ворожих агітацій, на думку інформаторів, польська. Тисячі полонених українців-таличан затягнено до польських легіонів, спонукаючи їх так до поліпшення долі обітницями скорого повороту додому, а навіть дорогою поіменних наказів тaborovих команд. Такі накази (приміром, у Касіно) появлялися особливо в останньому часі, відколи проголошено рішення Мирової конференції про визнання Сх. Галичини Польщі. Здається, що з самого табору Касіно до 1000 наших полонених пішло до польської армії. Приходили навіть листи від наших новобранців армії Галлера з Франції. Зі старшин зголосив свою приналежність до польської держави лише один кол. член українського старшинського гуртка в Касіно сотник І. Дяк,уважаючи себе українцем з Зах. Галичини.

«Румунська агітація користувалася кількома українськими перевертнями, приміром, кол. член українського старшинського гуртка в Касіно хорунжий Лесь Скигар. Він мав заявити, що лише на основі порішення долі Буковини приступає до румунських легіонів та не перестає бути свідомим українцем. Агітацію також вів перевертень четар Йоанець. Значніших успіхів, мабуть, не було.

«Найбільш відомі серед полонених російські агітатори кн. Волконський і галицький москвофіл Федір Марущак. Вони об'їздили майже всі табори полонених в Італії, агітуючи за вступ до армії Денікіна. В січні 1919 прибули на острів Азінару з Тренту через Касіно полонені наддніпрянці в числі коло 3 000. Їх приміщено в окремі тabori, відділивши від москалів. З початком березня прибули на Азінару Волконський та Марущак та вербували добровольців. Місцева італійська команда не сповнила їх бажання з'єднання табору наддніпрянців з москалями, ані також бажання галицьких українців з'єднання табору наддніпрянців із галичанами. До армії Денікіна згодились вступити лише галицькі москвофіли та невелике число наддніпрянців, щоб скороше вернутися додому.

«Число всіх полонених українців в Італії подавали навіть самі італійські команди з початком 1919 року понад 80 000. З причини завзятості ворожої агітації це число зменшилося, мабуть, наполовину, в наслідок вступу до ворожих військ. Агітацію було підпірано дуже доброю платнею і харчами та обіцянками скорого повороту додому, звідки полонені більше року не одержували вістей.

«Листування українською мовою було заборонене, приміром, у Ля Кверче.

«Про приїзд українських заступництв до Італії довідалися наші полонені з італійських часописів. Ніяких інших вістей, крім італійських півофіційних, нашими ворогами інформованими часописів, наші полонені не одержували. Після осятнених інформацій, російське посольство в Римі ніби спонукало італ. владі конфіскувати та пересилати йому всі інформаційні українські часописи, навіть чужими мовами. Таборові команди одержали наказ відсылати тільки українську пошту назад до цензури, де більшість листів часто пропадала. Тому полонені мусіли просто викрадати пошту при допомозі перекуплених італ. урядовців із місцевих канцелярій. Також могли вони листуватися з українськими заступництвами лише крадькома, без відома італ. владів при допомозі всяких дорого плачених посередників.

«Не вважаючи на згадані перепони, полонені відносилися до поодиноких заступництв у справі поліпшення своєї долі, улегнення відсылки калік та недужих та засягнення політичних інформацій. З Льозанни одержували деколи часописи. З Парижу приходили часом публікації українського пресового бюро. На руки посла Сидоренка вислано урочистий протест проти поневолення Сх. Галичини Польщею та переслідування української людності. Полонені просили пустити їх на волю, щоб вони могли визволити рідний край від ворогів та завести в ньому лад. Посол Сидоренко предложив цей лист Мировій конференції.

«Слухаючи ради гр. Тишкевича, полонені внесли прохання в справі поліпшення своєї долі та відсылки калік і недужих, а також протест проти насильств над українським кліром. Ті листи гр. Тишкевич передав папі.

«З українським посольством у Римі не вдалося полоненим нав'язати ніяких близьких зносин.

«До голови української місії для полонених в Італії звернулися вони з таким проханням:

- 1) Утворення українських національних таборів;
- 2) відвідування полонених членами українських місій, бодай священиками для богослужень та вможливлення невинних зносин з тими місіями;
- 3) видавання рідною мовою інформаційного листка для полонених на взірець часопису „Снец Польські”.

«Після одержання вістей українське заступництво мало б в Італії просити італійський уряд затримати там наших полонених. На думку інформаторів, це було б просто небезпечне для української справи з причини великого бажання полонених як можна скоріше вертатися додому з тяжкої неволі.

«Ta попри невідрядні життєві обставини, ці полонені могли б представити собою поважну силу, на яку рідний уряд міг би певно опертися. Але для цього необхідним був би їх негайний поворот додому та організація окремого комітету для всіх справ, що торкаються полонених і поворотців ...»

Віденська «Воля» з 6. IX видрукувала статтю В. Мурського під заголовком «На світло денне», в якій автор гостро напав на Севрюка:

«Український уряд ще в лютому ц. р. післав до Італії п. Севрюка. Севрюк сидів там два з половиною місяці, займався „дипломатією” і не був ні в одному таборі полонених, навіть у тому, що під самим Римом, а що гірше — не робив навіть заходів в міністерстві війни, щоб його пропустили в табори. Коли він повернувся до Відня, міністер Темницький призначив його головою спеціальної місії для полонених в Італії і асигнував на цю роботу 2 мільйони корон (італ. лір — Є. О.). Це було з початком липня... Тим часом Директорія, бачачи, що справа з полоненими застригла, виславши отам. д-ра Окопенка (голову Укр. Черв. Хреста — Є. О.), якому дала велике уповноваження в справі організації повороту полонених на всю Зах. Європу. Окопенко приїхав до Відня, п. Севрюк, не побачившись із ним, негайно виїхав до Швайцарії з п. Бандрівським. Бандрівський виїхав невдовзі до Італії, а п. Севрюк, маючи всі візи, сидів спокійно в Швайцарії весь липень і більшу половину серпня... Отаман Окопенко, щоб хоч щось зробити, рішив виїхати до Італії і вислати туди місію Червоного Хреста. Та візу, що йому дали 7 серпня у Відні, уневажнили (кажуть, що до цього спричинився ще один член місії Севрюка), і справа з полоненими застригла. П. Севрюк кудись поїхав, — хочемо вірити, що в Італію, однак, доки він туди доїде, в Італії, мабуть, не лишиться ні одного полоненого: всіх виберуть поляки та денкінці...»

Севрюк цього разу поїхав таки до Італії і прибув до Риму 5 вересня. Примістився він і його місія, члени якої, І. Коссак і Парфанович, приїхали ще пізніше, в Гранд-отелі коло двірця. Тут місія займає дві кімнати під канцелярію і платить за них по 300 лір денно, себто 9 000 місячно. Наша дипломатична місія на Корсо д'Італія має дуже гарне приміщення з 9 кімнат і платить за нього 1 000 місячно. Антонович казав мені, що пропонував Севрюкові відступити йому в приміщенні дипломатичної місії дві кімнати під місію для полонених, але Севрюк відмовився... Краще без контролю.

X. З НОВИМ ТИТУЛОМ

Єреміїв таки поїхав до уряду шукати своєї правди, і Антонович призначив мене завідувачем прес.-бюра. Ніякої приемності тим він мені не спривів, бо, крім непотрібного титулу, нічого цим не додав, а Гриненкові кров порядню зіпсував. Від нього аж іскри летіли, але я намагався не звертати на це уваги. З іншими працівниками бюра в мене встановилися цілком добре товариські відносини, однакові з титулом і без титулу.

Ведемо далі пресову боротьбу.

23 жовтня численні італійські часописи видрукували наш комунікат про те, що нашу дипломатичну місію в Будапешті, яка перебувала там з січня 1919 року і свого часу була визнана урядом Каролії, визнав і теперішній уряд і що між Угорщиною і Румунією відбуваються переговори про спільне порозуміння. Ці переговори мала б підтримувати й Італія. Комунікат був зладжений на підставі повідомлення у віденській «Волі» з 11 жовтня. Цю нашу вістку римський кореспондент Швайцарської телеграфної агенції передав до централі, а та поширила його телеграму в усіх швайцарських часописах. Римський ранковий щоденник «Л'Ідеа Націонале» приніс 24. X у цій справі довгу телеграму-статтю, підписану Піо Марі, в якій він між іншим написав: «Я намагався мати подробиці, але здобув тільки декларації загального характеру. Один впливовий член української колонії заявив мені, що вищезгадану згоду ще остаточно не зафіксовано, але переговори відбуваються задовільно. Україна відчуває потребу знайти підтримку, щоб могти боронити свою незалежність проти нового режиму, який запанував би в Росії після падіння більшовицького уряду...»

«Дон Кіхот», що виходить по полуздні, негайно зареагував, назвавши нашу вістку «трюком», якому можуть зірти тільки такі часописи, як «Іль Попольо д'Італія» та «Л'Ідеа Націонале». Останній часопис, мовляв, навіть не посомрився «зфабрикувати спеціальну статтю, яку передруковуємо, щоб виказати, до яких трюків знижується продажна преса, щоб тільки допомогти українській місії...»

В цьому ж числі «Дон Кіхот» видруковано цікаву замітку під заголовком «Не знижуються...»:

«Б. Муссоліні, т. зв. „українець”, сімський брат п. Г. Д. Ф. у „Джорнале дель Попольо” (щоденник нашого приятеля Біссолаті — С. О.), тим, хто запитував, чому він не реагує на напади „Дон Кіхота”, відповів, що не хоче робити нам реклами і що не може відповідати на образи. Б. Муссоліні, т. зв. „українець”, повинен знати, якщо не знає, але напевно знає, що ми — журналісти, які своєю моральністю, мужністю і здатністю перевищуюмо його на тисячі ліктів. Він має над нами тільки одну перевагу, що він — багатий, бо не відчував сорому взяти гроші від тих, які йому запропонували зробити часопис, що має обов'язок мовчати, навіть коли в скарбниці вищахорюють 250 мільйонів. До нас із такими пропозиціями теж зверталися, але ми мали мужність відмовити не один, а сто разів, щоб тільки зберегти непорушною нашу свободу. Тому хай „українець” не робить з нами блазня, — він не відповідає, бо не може відповісти, бо знає, що знайшовся б хліб, якого не вгріз би!

«Що ж до нас, то ми продовжуватимемо для добра батьківщини відмічати всі слабі місця галасливого часопису, який з'єднався з найбільш прогнилою пресою столиці...»

В дуже поширеному мілянському щоденнику «Ля Персеверанца» з'явилася в числі з 9. X гарна стаття полковника Джіролямо Капел-

льо під заголовком «Справа України», в якій автор досить об'єктивно представив історію розвитку українського національного руху, почавши від злочасного Переяславського трактату 1654 року і довівши до «незрозумілого» нападу денікінських військ на українські війська, що відібрали Київ від більшовиків. «Це тим більше неприємно нам, італійцям, — закінчував Капелльо свою статтю, — що ми з Україною підтримували свого часу давні, дуже інтенсивні комерційні зносини, які тепер було б корисно відновити, але, на жаль, це неможливо зробити, поки політичний хаос і війна руйнують цю багату країну...»

Знайшлася зараз же якась «малоросіянка» Полторацька, замужем за італійцем Філіппіні, яка поспішила листом до редакції заперечити твердження Капелльо і понаписувати купу дурниць, що Київ, мовляв, «мати городов russkikh», а не українських, що Італія не могла мати давніх комерційних зносин з Україною, бо України ніколи не існувало, а була тільки Росія, що Київ — колиска національної руської релігії і що він воював проти поляків, турків, татар, але ніколи проти Москви і т. п.

На цього листа відповів сам Капелльо в числі з 21. X, але його відповідь не була, через брак належного знання, задовільною, і довелося встравати в цю полеміку Шебедеву. Його дуже змістовну і гарну статтю під заголовком «Україна і Росія» видруковано в числі з 28. X. Після цієї статті п. Полторацька-Філіппіні певно не наважиться повторювати — бодай у часописі — своїх московофільських дурниць.

Тим часом готуємо чергове число «Ля Воче дель Україна», що, на жаль, давно вже втратив свій характер тижневика. Антонович передав мені для цього числа ноту представників восьми республік Сх. Європи (Азербайджану, Півн. Кавказу, Грузії, Кубані, Естонії, Латвії, Литви і України), подану на Мирову Конференцію з датою 8 жовтня.

З цієї нагоди я написав статтю про Союз народів кол. Росії, скликаний проф. Грушевським у Києві 8. IX. 1917 року в головній залі Укр. Центр. Ради, що його праці затяглися до 15. IX і закінчилися низкою ухвал, що визнавали кожному народові, великому чи малому, однакове право творити собі нове життя, згідно з власними засадами, з власними тенденціями... Конгрес обрав тоді Раду народів, але пізніші події не дали тій Раді розвинути корисну діяльність, і тому вона, видрукувавши кілька чисел свого «Вестника», закінчила коротке існування, не досягнувши жадного практичного наслідку.

«Але все, — писав я тоді, — первісна ідея колективної згоди і успішної співпраці всіх народів кол. імперії, що бачили себе явно загроженими на шляху до свободи, не вмерла. В Америці формується ліга представників українців, литовців, грузинів та інших, що вже розпочала свою акцію перед урядом США. У Парижі вийшло 1. IX. 1919 перше число журналу «Східня Європа» французькою мовою в

обороні республік Сходу, і в ньому взяли участь з подивугідною згодою журналісти всіх тих республік. „Порушення прав одного народу будь-якої країни — загроза правам усіх інших народів” — ось гасло цього журнала. Імена М. Грушевського — кол. голови Центральної Ради, Ісаевича — кол. голови Ради народів, і Лозинського серед співробітників «Східної Европи» засвідчують, що в неї перелилася і продовжує панувати та ідея, що зародилася в мурах першого українського парламенту ...»

А тим часом приходять дуже суперечні вістки про стан речей на українському фронті. «Іль Попольо д'Італія», «Л'Ідеа Націонале», «Іль Джорнале дель Попольо» приносять телеграмми з Кам'янця про ніби сильний наступ війська Петлюри на Денікіна, твердячи, що вони знаходяться в 40 км. від Одеси, а «Дон Кіхот» повідомляє зі штабу Денікіна, що «штаб Петлюри утік». Цей наш ворог додає ще таку заввагу:

«Тим часом як Антанта посилює свою боротьбу з більшовиками, міністер закордонних справ Італії дозволяє, щоб якась українська місія знеславлювала діло ген. Денікіна. Чи ми союзники Денікіна і Колчака чи ні?»

У зв'язку з просуванням на Україні денікінських військ, все частіше з'являються в нашій і чужинецькій пресі вістки про жидівські погроми. З краю в край лунає чорносотенне гасло: «Бей жидов, спасай Россию!» Ніби все варварство більшовизму походить не від московського примітивізму, а від жидів ...

Закордонні представники московської білогвардійщини дуже добре розуміють, що ці вістки про жидівські погроми, довершувані денікінськими військами, викликають у західноєвропейських демократично-ліберальних колах дуже від'ємне враження і можуть зрештою фатально відбитися на дальший допомозі російським неділімцям. Тому вони вирішили перекинути всю відповідальність за погроми ... на українців. В усій пресі почали з'являтися численні статті російських журналістів та їхніх прихвоснів з обвинуваченнями українського уряду, що він, мовляв, організує погроми.

Скільки все таки треба мати нахабства, щоб обвинувачувати в погромах уряд, що в ньому беруть участь самі жиди, як Солодар — товариш міністра народного господарства, Гольдеман і Брейтман — товариші міністра праці, існує навіть спеціальне міністерство жидівських справ на чолі з жидом Красним!

Не вважаючи на всю абсурдність таких обвинувачень, кампанія в пресі щодо жидівських погромів набирає для нас такого шкідливого характеру, що треба було зареагувати. Я написав для «Ля Воче дель Україна» спеціальну статтю «З приводу погромів»:

«Кров тече річками ...

Версальський мир мав розпочати собою добу незахмареного спокою в кожному найдальшому закутку землі. Але злива крові не припинилася. Тисячі українців падають далі на полі бою; тисячі жидів втра-

чають життя в затишку іхніх жителів: один спільнний зойк болю й три-воги підноситься над безмежністю українського степу. Перше — то були банди червоних розбишак, тепер банди розбишак чорних, але й одні й другі з одним спільним гаслом: „Єдина, неділіма Росія” повніть свої жорстокі дії...

«І кров ллеться далі.

«У Катеринославі, в Фастові, в Києві, в Кременчуку орди Денікіна перебили тисячі жидів. Поїзди чорних „героїв” прикрашено написами: „Смерть жидам”, „Да здрastвует единая неделимая Россия!”

«І погроми безперервно відновлюються.

«Для тих, хто віддано служив цареві, нема нічого природнішого, як сіяти ненависть проти жидів та інших інородних народів. Протягом двох століть вони культивували цю ненависть проти українського народу; і цей народ відповів їм... законом про персональну автономію, про створення міністерства для жидівських справ, на чолі якого стоїть жид, обраний самими же жидами, і завзятою боротьбою за звільнення української землі від жаху — червоного чи чорного, однаково, що його прихильники „єдиної, неделимой” накидали українському народові.

«Жиди, стоваришовані з українцями в довгому співжитті, зрозуміли їх жадання свободи; їх завоювала ідея, можлива тільки в дійсно демократичному народі, дати національним меншинам можливість самим улаштувати свої справи, і тому вони вирішили взяти найактивнішу участь у творенні й обороні Української Народної Республіки.

«Тому всі жидівські партії, соціалістичні і демократичні вiliлися в Український Демократичний Союз, що має на меті боронити до останнього українську незалежність. Чотири жиди: Красний з „Бунду”, Гольдеман із „Поалей Ціону”, Бреттман із „Бунду” і Солодар беруть участь у новому коаліційному уряді. Батальйони з жидівських добровольців вступили в війська Петлюри, щоб поборювати Денікіна. Ця співпраця жидів із українським урядом цілковито спростовує наклепи прихильників Денікіна, ніби українці організують погроми.

«Кров продовжує текти...

«Українці витрачають всі свої сили в обороні батьківщини та її свободи, в обороні справжньої демократії; в обороні своїх національних меншин, свого закону про національно-персональну автономію.

«А що ж Європа??!

«Європа тим часом замикається в мовчанці... Європа боїться червоного кольору, воліє колір чорний... і не помічає, що цей чорний колір перетворюється поволі в червоний. Його забарвлює на червоне кров, що її проливають орди Денікіна, і що її хвилі підносяться все вище й вище.

«І все ж таки Європа звернеться до нас. Вона мусить розплющити очі. Найкращий доказ цього початкового пробудження — заклик французьких інтелектуалістів, видрукований в усіх часописах.

Усі українці погоджуються з Анатолем Франсом та іншими, що підписали той заклик.

«Хай зникне це жахливе явище! Хай виявляться справжні злочинці! Хай звернеться проти них однодушна зневага, хай впаде на них найсуворіший осуд!

«Треба відмовити допомогу зброєю виконавцям погромів.

«Тоді Україна відчує вдячність до Європи в радості своєї відновленої свободи...»

XI. З МОГО ІЩОДЕННИКА

2 листопада 1919

В нашій боротьбі проти ворогів української визвольної справи наша найбільша трудність полягає у відсутності точних відомостей. Була б потрібна українська телеграфна агенція, але її нема. Головне джерело наших інформацій — віденський тижневик «Воля», що вже тому, що він тижневик, приносить звичайно спізнені відомості. Але, не маючи інших, черпаємо з «Волі» вістки, що розсилаємо італійській пресі в наших гектографованих бюллетенях. А та преса одержує тим часом телеграфічні вістки про наші справи з різних столиць світу, і ми не знаємо, що в тих телеграмах правдиве, а що вигадане... Кілька днів тому одна французька телеграфна агенція поширила вістку, що її пустив один російський часопис у Стокгольмі, ніби армія Петлюри складається тепер... тільки з 1 000 осіб. Багато інших вісток такого роду заповнюють часописи, а ми не знаємо, як на це реагувати. Але «Воля» повідомила, що з метою поборення українського визвольного руху генеральний штаб Денікіна розіслав своїм представникам за кордоном таємні інструкції щодо пропаганди проти УНР по різних європейських країнах. У цій цілі запропоновано нав'язати найтісніші зв'язки з пресою тих країн, де представники Денікіна перевірують, щоб оголошувати в ній вістки, що могли б компромітувати український рух. Судячи зі зросту антиукраїнського пропагандивного матеріалу по італійських часописах, треба думати, що ці інструкції діють уже від довшого часу, при чому перед у цьому веде «Дон Кіхот», відомий як орган російської військової місії. Щоб бодай у деякій мірі унемождити цю пропаганду, повідомлення «Волі» про таємні інструкції піде в черговому числі «Ля Воче»...

Тим часом у сьогоднішніх часописах з'явилася телеграма з Берну, в якій повідомляється, за нашим тамошнім пресовим бюром, про проголошення українським урядом війни Денікінові. Одночасно і Грузія припинила всякі зв'язки з Денікіном.

До цієї телеграми «Дон Кіхот» додав таку примітку:

«Дві російські провінції посилають по всіх усюдах свої місії, щоб підтримати справу Денікіна і Колчака. Правда, вищезгадану вістку треба приймати з найбільшим застереженням і недовір'ям, бо вона походить від П. М. (Шоу Марі — Е. О.), представника «Л'Ідея Націонале» в Берні, що бере свої інформації з української та грузинської місій, які тут перебувають.

«Але коли б ця вістка була правдива, ми повинні б проголосити тих українських і грузинських „місіонерів“ воєннополоненими і інтернувати їх, бо ми ж союзники тих, що тепер воюють у Росії, щоб відновити лад. Здається, логіка на нашому боці, щоб примусити уряд до рішучої акції».

Князеві Волконському та Вол. Френкелеві дуже хотілося б, щоб італійський уряд запровадив нас до табору інтернованих, та... близький лікоть, а не вкусиш!

Тим часом «Рома» в Неаполі оповіщає, що міністер закордонних справ нового румунського уряду передав українській місії в Будапешті ноту, в якій висловлює від імені румунського уряду свої симпатії до України та бажання міцної єдності в спільній боротьбі проти ворогів Румунії і України.

Коли б наші справи на фронті стояли так погано, як намагаються представити «Дон Кіхот» із підголосками, певно румунський уряд не давав би нашій місії такої ноти. Мабуть, він краще поінформованій, ніж усі ті підозрілі агенції, що працюють для пропаганди...

А. Пескарці підготовив для «Ля Воче...» маленьку замітку, присвячену «Дон Кіхотові»:

«У попередньому числі нашого журнала ми повідомили наших читачів про щоденні напади на нас одної рептильки, що друкується тут, у Римі, і користується масною опікою тужливих мрійників царської реставрації.

«Нам зауважено, що треба було всієї нашої наївності чужинців, занадто мало поінформованих про деякі явища місцевого журналізму, щоб згадувати назву одної... речі, яка не піддається ніякій кваліфікації, бож її всі часописи, без різниці політичного забарвлення, і це дуже важливе, вирішили ніколи не називати, з будь-якого приводу...»

Це — досить гостро, але, здається, відповідає правді. В числі з 1. XI «Дон Кіхот» у статті під заголовком «Українець» знову в неможливий спосіб накинувся на Б. Муссоліні, і тут же вмістив другу ганебну статтю «Український трюк», де, слідом за «Газетт де Льозан», представляє весь український рух як німецьку інтригу. Підставою для цього служить діяльність в Австрії під час війни «Союзу Визволення України».

3 листопада 1919

Нарешті вийшло десяте число «Ля Воче...». Крім «Ноти восьми держав» та моїх двох статей про «Союз народів кол. Росії» і «З при-

ьоду погромів», увійшли в це число великі статті І. Гриненка «Поезії Денікіна» і його ж «Річкові сполучення на Україні і чужинецькі капітали» (Гриненко визначний економіст); Шебедєва «Брехні російських неділимців» і «Те, що оповідає один генерал»; Липовецької — «Шевченко» з перекладом його «Послання...» Поза тим мій короткий огляд воєнної ситуації та уривок із промови П'єра Реноделя у французькому парламенті 25. IX. До промови ми додали таку примітку:

«Ми цілком погоджуємося з п. Реноделем. Він справедливо твердить, що малим націям необхідно єднатися в більші федерації, що дозволяють спільну оборону проти захланних великих держав. Але дозволяємо собі зазначити, що перш ніж дійти до якоїсь федерації, потрібно даній нації здобути собі повну, цілковиту незалежність. І якщо федеративну форму буде визнано за корисну, то лише тим малим націям, що в тій федерації зацікавлені, належить право вибирати ті більші, з якими ім випадає єднатися...»

Серед дрібніших заміток видруковано ще: «Бельгійські соціалісти за незалежність України», «Голова української дипломатичної місії в Римі вітає річницю незалежності Чехо-Словаччини», «Російський терор на Україні».

Назагал це число здається мені зовсім вдалим.

4 листопада 1919

Сьогодні Італія святкує першу річницю своєї перемоги над Австрією. З цього приводу наша місія вислава до міністерства закордонних справ, до голови Риму і до голови сенату, а місія воєннополонених до міністерства військових справ поздоровлення з виявами симпатій українського народу до зусиль геройчного італійського народу здобути природні й історичні кордони своєї нації.

Було чимало всяких військових маніфестацій і церемоній, але ми в них не брали участі.

Італійські часописи принесли сьогодні телеграфне повідомлення про анексію Румунією Басарабії... Румуни до того ж ще й дивуються, що великі держави стільки часу вагалися визнати їх «законні» претенсії і накинули Румунії ще й спеціальні норми для забезпечення прав меншин. Міністер для справ Басарабії п. Югуреану, що передуває тепер у Парижі, заявив представникам «Ле Тан», що «шкільна освіта в Басарабії досі дуже рахувалася з правами меншин. Із бюджету в 90 мільйонів франків 70% віддається румунським школам, 12% — жидівським, 8% болгарським, а 10% — українським. Крім того, румунська держава утримує жидівську гімназію в Кишиневі, болгарську в Болграді, і українську в Хотині...»

Для замілювання очей цього, може, і досить, але ж українців у Басарабії не 10%, а щонайменше 25%.

На жаль, ми, здається, тепер не маємо сили протестувати.

Офіційно повідомлено, що голова ради міністрів Нітті прийняв го-

лову грузинської місії, якого йому представив депутат Біссолаті: «Вже від багатьох днів знаходиться в Римі грузинська місія, яка кілька разів дораджувалася з гр. Сфорцею, міністром закордонних справ. У розмові, яка відбулася учора з високодостойним Нітті, голова грузинської місії не тільки хотів висловити толові нашого уряду почуття пошани, але й зацікавити його в двох дуже важливих справах. Поперше, він його просив, щоб італійська делегація в Парижі заопікувалася грузинською справою і домоглася визнання незалежності цієї молодої держави. Подруге, він настоював на тому, щоб були встановлені між Італією й Грузією комерційні й економічні взаємини».

Такий офіційний комунікат.

Він боляче вразив прихильників «единонеділімства», і «Дон Кіхот» коментує:

«Тепер ми розуміємо, чому Муссоліні, Де Фалько, Ля Гваріоля боронять російські провінції, що хочуть відділитися від спільної батьківщини! Тут замішаний Біссолаті! Для нас це справжня ревеляція... Отже, як здається, Біссолаті перебрав на себе завдання переорганізовувати весь слов'янський світ. Ало чому не виждати, поки не завершаться події того величезного стурбованого східнього народу? (Як м'ягенько до Біссолаті, не те що до «українця» Муссоліні! — Є. О.)

«Ми подивляємо тонке почуття гостинності високодостойного Нітті, але на його місці ми все таки дали б зрозуміти Біссолаті, що Італія — союзниця Денікіна і Колчака і тому не може, не сміє втрутатися у внутрішні справи Росії, з огляду хоча б на представника тієї Росії, що була нашою союзницею.

«І подумати тільки, що Біссолаті мав бути міністром закордонних справ!»

Дійсно, яка шкода, що цього не сталося. Біссолаті один із перших зрозумів необхідність визнати всі нові держави кол. Російської імперії.

«Іль Коріере Меркантиле» в Генуї видрукував без змін і коментарів наше повідомлення про оголошення війни Денікінові.

Римський «Іль Коріере д'Італія» вмістив допис із Цюриху про воєнне становище на Україні. Проаналізувавши всі останні події, що привели до війни між Петлюрою і Денікіном, і спинившись зокрема на повстанні українських селян, автор статті закінчує її цитатою з англійського генер. Клерка, що довший час перебував на Україні: «В скорому часі Петлюра зможе опанувати всю Україну».

6 листопада 1919

Д. Антонович передав для видрукування в «Ля Воче...» тексти телеграм, висланих з приводу річниці 4 листопада і відповіді на них. Сфорца, міністер зак. справ, на привітальну телеграму не відповів.

Ось тексти телеграм:

«Сенаторові, професорові Адольфові Аполлонові, синдикові (голові) Риму.

«У річницю рішучої перемоги над Центральними державами, перемоги національної демократичної засади над засадою антидемократичною і антинаціональною, я радий принести від імені Директорії Української Республіки найпалкіші побажання Першому громадянинові Риму, столиці нації, що завжди очолювала всі рухи за національну свободу.

«День італійської перемоги визначив для українського народу визволення з-під німецького ярма.

«І тепер, змагаючись проти нової спроби встановлення антидемократичної засади, український народ не може не мати перед собою славного прикладу Італії та її гарібалдійського гасла: „Або Рим, або смерть!“»

У відповідь прийшла така телеграма:

«Панові Антоновичеві. Українська дипломатична місія. Корсо д'Італія 6.

«Цьому шляхетному представництву, що так високо інтерпретує почування українського народу, який бореться за свою свободу й національну незалежність, Рим засилає взаємно палкі побажання в надії, що Україна в променистому прикладі італійської епопеї віднайде світло, що повело її до остаточного тріумфу. Аполлоні, синдик».

До голови сенату, графа Бонасса вислано таку телеграму:

«4 листопада, річниця перемоги, що визначила одночасно з тріумфом високих італійських ідеалів кінець європейського конфлікту — це дата, що її має пам'ятати не тільки Італія. Крах Центральних держав означає визволення всіх народів від чужинецької окупації і визначає також визволення України з-під німецького ярма. Тому український уряд приєднується з щирою й палкою симпатією до святкування славної річниці, і українська надзвичайна дипломатична місія, певна тієї підтримки, що її італійський народ ніколи не забував давати народам, які боруться за свою свободу, незалежність і єдність, рада висловити Вашій Ексцеленції найпалкіші побажання для будучності великої шляхетної італійської нації».

Голова сенату відповів:

«Високодостойному Панові Антоновичу, голові української дипломатичної місії.

«Дуже вдячний Вам за почуття, виявлені з приводу першої річниці нашої великої перемоги, яка, знищивши військо й імперію Австро-Угорщини, дала можливість українській нації пізнати безконечні добри незалежності і свободи. Бонасси, президент сенату»

На лист, що його наша місія вислава в першу річницю проголошення чехо-словацької незалежності, теж прийшла відповідь:

«Пане голово місії!

«Зворушлива щирість братніх почувань, які Ваша місія вислава на мою адресу з приводу першої річниці відновлення незалежності чехо-словацької нації, зобов'язує мене відновити мої найсердечніші

почуття подяки, які я вже висловив особисто Вашому делегатові. Я Вас запевняю, Пане голово місії, що не помину передати моєму урядові Вашого вшанувального листа як доказ щирої приязні, яку виявила Ваша місія у відношенні до вільної чехо-словацької нації. Прийтіть запевнення, Пане голово місії, в моїх почуваннях найбільшої відданості.

«Шарже д'аффер легації Чехо-Словаччини в Римі І. С. Борски».

Римський щоденник французькою мовою «Л'Італі» видрукував інтерв'ю в послем Фінляндії Гуммерусом, який зазначив, що найбільшою небезпекою для Фінляндії було б відновлення російського імперіалізму.

«Іль Темпо» повідомляє про успіхи Денікіна, що ніби захопив у Петлюри 1 000 полонених, 18 кулеметів і навіть генеральний штаб армії Петлюри!

7 листопада 1919

«Іль Пікколо», римський щоденник, повідомляє, що українська місія в Римі в річницю перемоги італійської армії вислава привітання міністерству зак. справ, голові уряду і міністрові війни ген. Альберіччі, приєднуючись до виявів тріумфу і тордости італійських вояків, які дали чудовий приклад народам, що змагаються за єдність і велич своєї батьківщини.

Але ворожа нам пропаганда продовжує ширити, навіть у прихильних нам часописах, вістки про погроми на Україні, що приписуються українським військам. Наше бюро виславло з цього приводу відкритого листа до директора «Іль Корієре д'Італія», католицького щоденника, який його сьогодні видрукував. Ось його текст:

«... У Вашому цінному часописі було вміщено позавчора вістку кореспондента з Парижу, п. Доменіка Руссо, про погроми жидів, що їх доконують війська Денікіна, а що за них обвинувачують також і Директорію Петлюри. Очевидччики, паризького кореспондента неправдиво поінформовано. Ми вже кілька разів протестували найбільш категорично проти обвинувачень в антисемітизмі, які час від часу поширюють вороги українського народу і які потім з'являються і в поважних та об'єктивних часописах, в наслідок неможливості сконтроловати безпідставність цих обвинувачень. Дозволяємо собі навести тут кілька аргументів, які виказують абсурдність цих обвинувачень:

1. Директорія, очолювана Петлюрою, проголосила вже досить давно закон, який карає всяку спробу погрому жидівського населення карою смерті.

2. В українському уряді жидівський народ мав і має своїх представників: тепер їх четверо, з яких двоє — соціялісти, а двоє належать до радикально-демократичної партії. Це панове Солодар, Гольдман, Брейтман і Красний.

3. Директорія звернулася з закликом прислати якусь жидівську комісію, яка б перевірила на місці, хто відповідає за погроми на Ук-

райні. Пан Ізраель Зангвіль, відомий жидівський письменник у Лондоні, що його український уряд запросив узяти участь у цій комісії, відповів 20 жовтня листом на адресу голови української делегації в Парижі. Його текст наводимо в цілості:

«Пане голово делегації Української Республіки!

«Я вважаю, що український уряд виявив мені велику честь, запропонувши мене взяти участь у комісії розслідування погромів. На жаль, знаходячись ще, з наказу лікаря, в країні Гал, я не відчував у собі досить енергії, щоб пуститися в цю подорож. Зрештою, тому що д-р Йокельман, член ради територіальної жидівської організації, входить у ту комісію, моя співпраця більше не здається необхідною.

«Користуюся тим часом цією нагодою, щоб сказати Вам, що не потрібно було цього запрошення і тієї широти, з якою Ви визнаєте, що в деяких містах України сталися жалюгідні факти, щоб я був перевиконаний, що Ваш уряд енергійно діє, щоб не допустити повторення цих погромів, що відповідальність за них спадає найбільше на хаотичний стан давньої Росії. Національні права, які Ви дали жидам, це — вияв справжньої політики, що її провадить Україна у відношенні до жидів. Я маю надію, що Ваша республіка знайде засіб, щоб виявити решті світу приклад сили і патріотичного захоплення, які походять від сердечної співпраці і взаємної пошани між різними расами і різними релігійними елементами, що входять у склад модерної держави».

4. Нарешті, коли на конгресі жидівської соціал-демократичної партії — Бунду Галичини, що відбувся недавно у Львові, було поставлено питання про відповідальність за погроми на Україні, конгрес, як повідомляє часопис «Вперед» із 22. X, висловився в тому сенсі, що «погроми організували реакційні елементи (чорносотенці), які, використовуючи трудне становище, що його витворила революція, хочуть відновити царський режим».

«Тут маєте безпосередні свідчення представників жидівського населення України, і вони — найпереконливіший доказ проти обвинувачень, кинених проти Директорії, очолюваної Петлюрою, за погроми, що час від часу відбуваються в цій страдній країні.

«Самі українці проливають свою кров і тяжко терплять від тих переслідувань, що їх організує Денікін, і їх можна назвати одним великим погромом...»

Італійський часопис дав нашому листові симптоматичний заголовок: «Українські погроми спростовано».

*

Приклад Румунії, що анектувала Басарабію, виявляється заразливим. Сьогоднішні часописи приносять вістки зі Львова, що поляки готуються анектувати Сх. Галичину.

8 листопада 1919

«Іль Коріере д'Італія» приніс сьогодні довгу телеграму свого кореспондента з Парижу, в якій я, правду сказавши, мало що зрозумів.

Що там правда, а що вигадка? Але вістка сама собою така цікава, що вважаю потрібним її зареєструвати в надії, що пізніше справа виясниться...

«Париж, 7 вранці. Бурцев, відомий російський історик, що визнався ревеляціями про Азефа, славнозвісного провокатора старої Росії, оголошує в своєму журналі цікавий документ — лист з 27. X ц. р. Михайла Маркулюма.

«Ви, мабуть, не знаєте п. Маркулюма: це ім'я належить могутній особі, великові маестрові української масонської льожі об'єднаних слов'ян, основників Молодої України, а одночасно голові вільних кошаків України (Дивно, що я още вперше чую ім'я такої важливої у нас особи! — Є. О.).

«Досі взагалі не знали, що масони брали велику участь у російських подіях. П. Маркулюм дає нам тепер про це знати, і було б по-милку цього не помічати. Він оповідає про дивні факти, що відбулися в Києві, такі дивні, що всі тамтешні масони помітили провинність у них Симона Петлюри, який зробився одного дня — не знати як — головою української Директорії і головнокомандуючим військ у Директорії. Коли б бодай цим задовольнився... а то ні! Петлюра використав відсутність майже всіх членів льожі, щоб свавільно захопити владу і проголосити себе великим маestro; потім він поробив масонськими достойниками яку сотню жандармів із своєї гвардії. Маркулюм не тільки сповіщає всьому світові про створення незалежного українського масонства руками Петлюри, але й домагається, щоб паризькі масони зачинили двері перед якимсь Миколою Шумицьким, який прибув сюди в ролі надзвичайного українського амбасадора з винятковими повноваженнями для переговорів з Міжвоєю конференцією. Цей Шумицький був, як твердить голова масонської агітації на Україні, колишнім німецьким агентом, виключеним із національної української партії в наслідок присуду, виголошеного проти нього в грудні минулого року.

«З деяких натяків цього листа виходило б, що й славнозвісний Скоропадський завдячував своє піднесення на диктатора „брата масонам».

Що за горох з капустою!

Про масонів нічого не знаю, крім того, що католики їх усіляко поборюють, і вміщення такої кореспонденції з Парижу в католицькому часописі виявляє зовсім ясне бажання створити між католиками неприхильне наставлення до Петлюри, «основника якоїсь нової льожі українських масонів», а з тим і до всього українського уряду...

Шумицький, наскільки пригадую, автор брошури «Український архітектурний стиль», що вийшла в 1914 році в Києві. Але що це має спільногого з масонством?

9 листопада 1919

Показував Антоновичеві статтю про «українських масонів». Питав, як реагувати.

— Ніяк не реагуйте. З цієї замітки нічого не можна зрозуміти, крім того, що хтось хоче напікувати на нас католиків. Ні про якого Михайла Марколюма нічого не чув, а щодо Шумицького, то він дійсно деякі повноваження має.

Антонович оповів мені, що незадовго до нашого (мого) приїзду до Риму приїздив сюди і Шумицький як офіційний представник голови Директорії, себто власне гол. отам. С. Петлюри. Він тут почав провадити переговори з італійцями про закупно амуніції для армії. У цій справі Антонович писав до уряду і до посла в Румунії Мацієвича і тепер жде відповіді. Листи його в цій справі такі цікаві, що я їх скопіював.

Ось лист до А. Лівицького, міністра зак. справ з 4. Х.:
«Вельможний Пане Міністре!

На висловлене в словесній формі жадання офіційного представника голови Директорії і головного отамана Українського війська, інж. М. Шумицького, подаю Вам слідуючі пояснення щодо моого відношення до справи закупна українським урядом військової амуніції в Італії.

У цій справі у мене, як голови місії, зложилося враження, що Високий уряд Директорії мені і дипломатичній місії цієї справи не довіряє, бо майже одночасно з нашою місією без моєго відома було видано мандати в справах воєннополонених окремій місії п. Севрюка, в обов'язки якої входило й закупляти амуніцію. Після того посидалося ще до Італії ряд людей зі спеціальною метою закупна амуніції, як, напр., сотник Індишевський, д-р Гроттер, кооператор Сербиненко, нарешті, представник головного отамана інж. Шумицький. Всі вони мали або писане (як чотири перші), або словесне (як інж. Шумицький) доручення закупити амуніцію. Наший же місії не тільки ні разу такого доручення дано не було, але навіть коли я, з власної ініціативи, пропонував п. Індишевському та Гроттерові свою допомогу в цій справі, то вони від неї ухилилися.

Але, не дивлячись на це і знаючи, що справа закупна амуніції для українського правительства справа актуальна, я вважав потрібним з нею ознайомитися і прийшов до висновку, що єдиний легальний спосіб налагодити цю справу це той, про який я писав до п. голови дипломатичної місії в Румунії Мацієвича 29 серпня за ч. 48.

Інші способи я вважаю нелегальними і покривати їх авторитетом своїм, як представника українського уряду в Італії, вважаю невідповідним.

Я, розуміється, нікому не заважаю робити то, коли хто до того покликаний і має спеціальні в тому змісті доручення.

Тому що я ніяких доручень не маю, а тільки знаю, що уряд наш потребує амуніції, я, щоб не зробити помилки, всім італійським про-

давцям раджу безпосередньо з'їздити в Україну і там умовитися. Тепер дорога від Риму до Кам'янця забирає тільки 5 день і кожний з італійських поставщиків, хто хоче поважно зайнятися цією справою, перед такою подорожжю не спиниться.

Крім того, я особливо настоюю, щоб представник тутешніх фірм поїхав в Україну, бо тільки там можна встановити точно, які компетенції може мати українське правительство. На підставі словесних заяв представників з України, що сюди приїздять, я італійським колам давати гарантії не ризикую, бо вже наші справи в Італії багато потерпіли від того, що приїздили люди, багато обіцяли, потім ні з чим від'їздили і зробили українцям славу „продавців диму”. Особливо багато зашкодили пп. Індішевський і Гrotter.

З огляду на все сказане, вважаю для голови дипломатичної місії в Італії необхідним бути найбільше обережним ...»

18. Х. пішов до уряду другий лист Д. Антоновича в цій справі: «Вельмишановний Пане Міністре!

В моїй праці в Італії було для мене повною несподіванкою, коли до Риму приїхав інж. М. Шумицький як офіційний представник п. голови Високої Директорії і п. головного отамана перед урядом Італійського Королівства (і ще перед урядами трьох інших західніх держав).

В дипломатичних зносинах не прийнято, і ні королі, ні президенти своїх окремих представників не посилають, а їх представниками являються посли, посланики, голови дипломатичних місій і т. д.

Поява окремого представника від головного отамана Петлюри при італійському уряді натурально являється в очах цього останнього виразом недовір'я голови нашого уряду до мене і демонстрацією цього недовір'я перед урядом Італії. Розуміється, це ставить мене в дуже прикре становище, і єдиний логічний висновок із того мав би бути — зложити з себе обов'язки голови місії. Якщо я цього негайно не зробив, то тільки через те, що, гадаю, це не було умисне зроблене п. головним отаманом, а просто наспіх в українських обставинах зробили необачну річ.

Але я мушу мати підтвердження, що мій здогад слушний, і перед Вами, Пане Міністре, поставити питання про довір'я до мене Високого уряду. Бо я мушу мати гарантії, що більше така прикра помилка не повториться, позаяк не можу оставатися на своєму посту, коли ще раз приїзд п. Шумицького або іншого представника уряду нашого перед урядом італійським заманіfestує в Римі недовір'я до мене уряду Української Народної Республіки.

Не кажу вже про те, що самий факт посилення представників із правом виступати незалежно від голів дипломатичних місій перечить законові з 27 травня б. р.

Що робив у Римі п. Шумицький, Ви, Пане Міністре, можете побачити із листа моого до п. Мацієвича, копію якого тут залищаю разом

із копією договору, що його заключив п. Шумицький з п. Де Бозісом...»

У листі до Мацієвича Антонович писав:

«Високоповажаний Пане После!

В своєму листі до Вас із 29. IX. ч. 48 я мав за честь подати до Вашого відома, як стойть справа з амуніцією. Коли пригадуєте, я писав Вам, що в Італії охоче продадуть амуніцію до Румунії і не будуть цікавитися, як її зужиткують в Румунії, і чи продадуть її нашому правительству. Написавши Вам про те, я гадав, що це вже Ваша справа в Букарешті полагодити в Румунії, якщо потрібно, цю купівлю і тоді в Римі, як будуть покупці, влаштувати продаж. Сам терпеливо чекав, чи буде що в цій справі у Вас зроблено і знову передано нам.

Тут приїздило чимало людей по амуніцію, але приїзд кожного з них кінчався скандалом, так що треба було багато обережності, щоб ті скандали не зашкодили місії.

Нарешті приїхав уповноважений від отамана Петлюри п. М. Шумицький і заварив кашу, в якій я, без Вашої поради, не знаю, що робити. Відносно Шумицького в мене і перше було підозріння, після історії в „Робітничій газеті” з десятъма тисячами французьких франків, що він — агент французької розвідки. Тільки в Римі цього ніхто, крім мене, не знав, і я нікому не казав. Але через три-чотири дні після його приїзду моя інформація принесла мені донесення, що приїжджий українець має зносини з французькою місією і робить французьку політику. Це примусило мене трохи стрепенутися і дати наказ довідатися, що він робить. Дані я зібрах не докладні, але такі, що мене все ж турбують. Виявилося, що Шумицький сидів в Римі більше трьох тижнів і по двічі на день бував у масонерії французького толку.

Разом із тим він обманним способом прикрився радником нашої місії В. Мазуренком — це мій давній товариш і людина, якій я впевні довіряю, але яку легко обійти. Крім французької кухні, Шумицькому все ж треба було, щоб місія його якось апробувала. Позаяк я рішуче від того відмовився, він обійшов і намовив В. Мазуренка по секрету від мене купити зброю іменем румунів. Комерційні кола, і зосібна дуже значний комерсант Де Бозіс не хотів входити з ним у комбінації без апробації нашої місії.

Тоді Шумицький, ніби мало йти про продаж вугільних шахт, не сподівався покликав В. Мазуренка, як експерта з Дону (він родом звідтам), поговорити в цій справі і затяг його на побачення з Де Бозісом. Де Бозіс, побачивши Мазуренка з Шумицьким, заспокоївся, бо знав, що я Мазуренкові довіряю і що в економічних справах він мене заступає. Скориставшися цим, вони написали між собою договір, копію якого я Вам посилаю, і так само обманним шляхом затягли Мазуренка огляdatи зброю і умовили його не казати про це мені.

Днів два після від'їзду Шумицького моя інформація мені про все це розкрила, але, не знаю звідки, в Де Бозіса та його помічників з'явилось побоювання, щоб про цю справу не довідалися французи.

Я відмовився прийняти від Шумицького шифровані листи і листи в запечатаних ковертах для одисилки в Україну, — він їх послав із одним із сторонніх для місії українцем, мабуть, із Борщаком, який теж через кілька днів іде в Україну і, мабуть, везе листи і відомості як не до Вас, то до П. Дельвіга.

Довідавшись про все через мою інформацію, я зараз же поговорив із Мазуренком, який, побачивши, що я все знаю, мені ці всі відомості підтверджив, поскільки сам мав діло з Шумицьким.

З другого боку, Де Бозіс, довідавшись, що ця справа робилася без моєго відома, не хоче її продовжувати, поки я не апробую. Не знаючи, що на це сказати, я Вам розповів всю історію, і мені треба Вашої поради.

З одного боку, амуніція в Україні потрібна і, хоч Шумицький не має довіреності на її купівлю, але, як справа витідна, то я не хочу її шкодити.

З другого боку, в мене такі сумніви:

1. Чи справді є згода з румунами і справжні румуни купуватимуть, а не підставні? Отже, чи чесне це діло, чи ні? Це Ви мусите мені дати знати.

2. Чи не французька це провокація, щоб затягти нас в якесь шахрайство, а потім оскандалити?

Отже, прошу Вас про таке:

Як це діло треба апробувати, телеграфуйте мені: „Ваша нота прiemлива”. Як це діло Ви мусите розібрati і дати відповідь згодом, телеграфуйте: „З вашою нотою треба почекати”. Як це діло нечисте, телеграфуйте: „Ваша нота непriємлива”.

До Вашої відповіді я сказав Де Бозісові, що це діло складне, і я його зразу апробувати не можу, повинен добре розібратися . . .

Отже прошу Вас, Пане После, про відповідь . . .

31. Х. від Мацієвича прийшла телеграма: «Я мушу в цій справі зробити відповідь міністрові зак. справ. Боюсь неприємностей. Шумицького тут ніхто не знає. Про цю справу нічого не знаю . . . »

З міністерства в цій справі досі нічого нема.

Шумицький з Риму поїхав до Парижу.

9 листопада 1919

Шебедев дістав доручення від Дм. Антоновича написати для «Во-че . . .» некролог Ф. Матушевського, що помер 25. IX. в Атенах, де був головою місії.

Я зустрічав Матушевського в Центральній Раді, а ще до того в Українському клубі в Києві, і він завжди робив на мене дуже сим-

натичне враження. Був співробітником «Киевской Старины», «ЛНВ», «Ради». Завжди спокійний, витриманий, зрівноважений...

За три тижні до смерті, якої не передчував, написав був листа з 5. IX. до Антоновича, якого переслав через Глузмана, співробітника місії, що виїхав до Відня.

У своєму листі він яскраво змалював неблизкучі умови праці нашої місії в Греції:

«Високоповажаний Пане После!

Користаючись певною нагодою, шлю Вам мій щирий привіт і прошу ласкаво абисте дали потрібні поради та інформації посланцеві моєму п. Глузманові, людині цілком певній. Разом із цим дозволю собі висловити перед Вами, Пане После, свої жалі і надії, що, може, поможете де в чому.

Наша місія, що перебуває в Греції от уже шість місяців, відрізана від усього світу. Сама по собі Греція та її уряд ставиться до нас — особливо останніми часами — з великими симпатіями, але... Греція в такому становищі, що мусить поглядати на держави Антанти, і тому не має змоги стати нам у пригоді.

Найбільшим більмом в оці ми являємося для бувшої російської амбасади і для тих, хто за всяку ціну хоче зробити Росію „єдиною і неподільною“. Щоб вижити нас звідціля, нам чинять силу прикорстей. Нам відмовляли довший час під різними претекстами в дозволі послати будь-куди посланця — чи до уряду нашого, чи до іншої місії. Нарешті, по довгих мітарствах ми добули дозвіл послати посланця, але тутешнє бюро Антанти поставило такі умови: щоб посолець за здалегідь повідомив, якого дня і яким пароплавом виїздить, щоб він по дорозі не спинявся і т. д.

Коли ми почали протестувати, то було сказано, що це робиться після інструкції вищої влади.

З дозволом на поїздку в Україну вийшло ще гірше. На пашпорти в членів місії понаписувано в бюро: «Без права зупинятися і без права повороту». На наш протест нам знову сказано, що це робиться після інструкцій.

Як бачите, нас трактують так само, як колись у поліційно-самодержавній Росії трактовано арештантів, яких пересилали „по проходному свідчеству“. Я вже не кажу про те, що догляд за нами, за нашою кореспонденцією переходить усяку міру.

Через це місія опинилася в надзвичайно тяжкому грошевому становищі, бо від січня місяця, як виїхала з Києва, і до цього часу від правительства не мала й копійки грошей.

Подаючи ці факти, Пане После, прошу Вашої поради. Може, Ви визнаете за корисне повідомити про ці факти посла нашого в Парижі гр. Тишкевича, щоб він звернув увагу, чию слід. Я розумію, що це дрібничка в порівнянні до того, що там з Вами роблять, проте, характерно занадто і занадто образливо.

Ждатиму від Вас, Пане После, звісток як манни небесної. Занудився я тут страшенно, — тут глуха політична провінція.

Зроблено тут нашою місією чимало. Якби інформації, та якби наша місія не бідувала, то можна було б зробити вдвое.

А таке становище, що — пробі! Рятуйте...»

У цьому листі весь Матушевський, простий, щирий, скромний... На жаль, ніяких порад він уже не діждався. Помер ще зовсім молодий — 48 років, як видно, зовсім несподівано. Його посланець, Глузман, виїхав до Греції 11. X. з Неаполю, добувши в Відні гроші. На місце Матушевського головою місії став д-р Модест Левицький, відомий письменник, що був там радником.

10 листопада 1919

Внутрішні відносини в нашому пресовому бюрі, хоч як я дбаю про створення гармонійної співпраці, гармонійностю не відзначаються.

Вина за це в великій мірі падає на Антоновича, який, мабуть, щоб не псувати своїх особистих взаємовідносин із д-ром Гриненком, все підтримує в ньому надію на перебрання ним усього бюра, а з другого боку, запевняє мене, що це цілком неможливе, бо «всі вони», себто і Гриненко, і Шебедев із Липовецькою, люди занадто свавільні, що на них покластися ніяк не можна.

— До того ж, ви розумієте, вони, хоч і добре пишуть, у наших справах не надто розбираються і можуть наробити халепи.

Щоб виказати Гриненкові, що він ще не дозрів до того, щоб провадити самостійно наше бюро, Антонович не пропускає нагоди, щоб не зробити йому те чи інше зауваження (при бажанні все можна знайти якусь помилку чи недогляд), а ці зауваги викликають у Гриненка вибухи дикої люті, тим більше, що часто бувають несправедливі.

Позавчора він подав до голови місії такого листа:

«Центральний український комітет приймає до відома, що з причини браку точних юридичних умов у відносинах між дипломатичною місією і Центр. комітетом в справі пресової роботи в Італії, ця робота не давала таких здобутків, які могла б дати, і тому має честь запропонувати п. голові місії передати пресову роботу в Італії на повну відповідальність і під управу Центр. комітету, що складається з людей, які знають місцеві відносини, мову і мають широкі зв'язки, що дає їм спромогу поставити найкраще і на певному ґрунті пресову службу в Італії.

Центр. комітет пропонує утворити пресову організацію з чотирьох членів комітету: пп. Бальмен, Гриненка і Шебедева і четвертого Онацького, представника місії.

Відносини з місією в справі організації пресового бюра й провадження його роботи комітет доручає вести д-рові Ів. Гриненкові.

Секретар комітету Ів. Гриненко».

Сьогодні Антонович викликав мене в справі цього листа і запитав мене, що я думаю в цій справі.

Я тільки руками розвів:

— Пане голово, робіть, що вважаєте за краще. Я зовсім добре бачу, що Гриненкові, а може й іншим, неприємно, що ви мене, нову людину та ще й молодшу від них років на п'ятнадцять, поставили над ними з титулом завідувача... Мені ж на титулі зовсім не залежить.

— Так то воно так, але контроль над усією працею повинен мати представник місії... там же і гроши, за які треба вміти розрахуватися, а вони на це не здатні... Ну, а як контроль, то і влада!

— Чому? Це зовсім не так необхідно. Бухгалтерію і касу я можу далі тримати в своїх руках, розраховуючись перед місією...

— Ви їх ще не знаєте. Це люди, що не вміють рахувати трошки. Перебравши відповідальність за пресове бюро, вони переберуть і гроши шляхом усяких авансів... Їм ніколи грошей не вистачає... І що ви з тим будете робити?

Я не знов, що відповідати.

Втрутився В. Мазуренко, що був присутній при нашій розмові:

— Та що там! — відмовити їм, і більш нічого! Вони вже й так занадто розумні і нашого авторитету не визнають. Все вони краще знають... І тепер до них не приступити, а як передасте їм пресбюро на їхню повну відповідальність, то вони вам такої заспівають, що не знатимете, як до них і підходити!

— Це правда, — погодився Антонович. — Все у них якісь штучки. Пам'ятаєте того листа до гр. Сфорци, що вони не вмістили в часописі? Правда, Сфорца на того листа не відповів, але все ж той лист — важливий документ... Або що вони виробляють у тім відділі «Корисних адрес»! Адреси всіх інших наших місій за кордоном умістять, як слід, а як дійшли до мене: «Готель Ексельсіор, Його Екселенція...» Ну при чому тут «Екселенція»? Або й гірше: забувши про «Екселенцію», помістять мене на самий спід, під усіма іншими адресами навіть по-заду адрес всіх пресових бюр... Ну, де це видано?

— В усякому разі, пане голово, — повертаюся я до попередньої теми, — з цього становища треба якось вийти, бо працювати в таких умовах робиться трудніше. Відносини зовсім непотрібно загострюватися. Я зі свого боку заявляю, що ніяких претенсій, ані амбіцій, не маю і хочу тільки одного — щоб праця розвивалася якнайкраще...

— Добре! Ми з Василем Петровичем (Мазуренком) ще над цією справою подумаемо і якийсь вихід знайдемо...

— Ще інша річ... Пескарцолі вважає, що він був би далеко корисніший, коли б, замість сидіти в бюрі, проїхався на Україну, познайомився зі справами там на місці і вислав звідти низку кореспонденцій до італійських часописів, з якими має зв'язок... Я зі свого боку підтримую цю його думку. Голос кореспондента з місця, наочного свідка, нам прихильного, може багато заважити на нашій тутешній

пропаганді... більше за всі інші бюллетені та навіть за наш часопис... . Тут приходить під увагу справа жидівських погромів і ті суперечні вістки про становище на фронтах, і оті настрої населення, що денікінці представляють, як нам ворожі, і таке інше... .

Антонович з Мазуренком переглянулися.

— Що ж, — сказав, хвилину подумавши, Антонович, — мені здається, що ця думка добра. Як вам, Василю Петровичу?

— І я думаю — хай іде! Пошкодити це напевне не пошкодить, а користь дописи Пескарцолі принести можуть...

— А коли б він мав їхати? — запитав Антонович.

— Та десь коло п'ятнадцятого.

— Так скоро? Добре. Я накажу приготувати йому деякі папери. Хай іде!

Шкода мені втратити найсимпатичнішого й дотепного співробітника, що багато чого оповів мені про Італію та її політичних діячів, але — хай іде!

Іхатиме він через Румунію, — шляхом, що ним вже перед ним поїхали й інші наші «римляни» — Борщак із Т. Лучинською, Севрюк... а ще перед ними — Єремій.

11 листопада 1919

Зайнятий нашими українськими справами, всіма тими суперечними і часто трагічними вістками, що лавиною скочуються на мене щодня зі стовпців часописів і кидають у безодню нашої темної дійсності, забиваю я писати про Рим. Лише коли бачу по вітринах книгарень гори книжок, присвячених Вічному місту, бере мене сором, що досі українською мовою нема ані одної книжки, присвяченої Римові. Останнім українцем, що писав про Рим, був Гоголь. Але й той писав по-російському...

Якщо вже доля була мені така ласкова, що привела мене до Риму, мушу я цю нагоду відповідно використати, мушу зібрати матеріали, щоб потім написати велику книжку про Рим. Мушу, поруч із матеріалами про наше українське життя, записувати й те, що бачу в Римі й не-українського, а загальнолюдського, що відображує життя Вічного міста. Мушу... а проте, за опис наших відвідин в Санта Марія Маджоре досі не вийшов...

Трудно. Так багато всього, що аж проситься до щоденника, а часу не вистачає.

Повторюю перше своє враження — Рим, який бачу, зовсім не той, яким я його собі уявляв. Із гімназії, із університету, з книжок склався був у мене образ давнього Риму, якому тут нішо не відповідає. Помер старий Рим.

А на його руїнах розквітло нове життя, зовсім відмінне від того, що уявлялося.

Ці вузькі, брудні вулички — особливо там, у т. зв. старому Римі, з високими вогкими стінами палаців, куди ніколи не заглядає сонце, де комашиться людська маса людей — чоловіків, жінок — що тут же щось майструють, щось продають, щось купують, і при цьому галасують, вимахують руками, штовхаються, сперечаються, ніби сваряться, — всі такі смагляві, всі з чорним густим волоссям, що стоїть дуба і видаеться твердим і шершавим, навіть і в жінок, вбраних в яскраві барви і в дорогоцінні прикраси на руках, на ший, на пальцях... І тут же по всіх усюдах — ченці, ксьондзи, семінаристи... одні босі, другі взуті; одні в капелюках, другі з відкритою, голеною головою; червоні, сині, руді, сірі, чорні з білим — одні підперезані широкими кольоровими поясами, як колись у наших козаків, а деякі — звичайним мотузом, а деякі й зовсім не підперезані. Всі голені, чимало мають дуже аскетичний вигляд, але скільки ж і грубезних!

Вони — сини цього самого народу, невідмінні складники тутешнього народного натовпу, живуть його життям, переймаються його інтересами і вміють, коли треба, грati на них. Величезного їхнього впливу в Італії неможливо не помічати, і соціалістам доводиться з ними дуже рахуватися.

І вони рахуються... Майже вся Італія поділила свої симпатії між Народною (католицькою) партією (в Римі її головний орган — «Іль Корієр д'Італія») і соціалістичною («Аванті»). Ця остання панує в робітничих дільницях, і ви там на кожнім кроці — на парканах, на мурах, на стовбурах дерев — побачите написи: «Хай живе революційна Росія!» «Хай живе Ленін!» А проте, в неділю, а то й у будні, відбуваються чисельні церковні ходи, виголошуються при них палкі казання, і ті ж робітники, і взагалі маса, вислуховують їх з великою увагою. Правда, іноді соціалісти пробують потурбувати ці релігійні процесії, але це трапляється дуже рідко. З релігійним чуттям тут дуже рахуються... і з поліцією теж.

Сила жебраків... настирливих, певних свого права жебрати, калік, і ніби зовсім здорових... деякі на милицях, з костурами, деякі з елегантними паличками... Життя півдня — все тут на вулиці. Шевці, кравці, столяри — пораються в дверях своїх майстерень. Діти, босоногі, замурзані, ніким не стримувані, вільні, як вітер степовий, гасають по всіх усюдах. Деякі, старшенькі, порозлягалися на широких сходах Санта Марія Маджоре і трають у карти. Інші тут же бігають, кричать, сваряться... а в церкві йде служба Божа...

На розі зогидженої вулиці — статуя, або образ Мадонни. Навколо — свічки, квіти, вінки, барвисті серця. Перед Мадонною — тут же на вулиці — жінка навколошках, вся в екстазі молитви. Ззаду неї лаються пронизливими голосами...

Далі — імпровізована торгівля — хтось виніс на продаж своє старе дрантя, і зараз же навколо — натовп цікавих. Припінуються, торгуються... Може, не мають гроша за душою, але — торгуються...

Як видно всі мають силу вільного часу!

На мотузочках, простягнених через вулицю, висить білизна — біла, блакитна, рожева. Гойдається за вітром і надає місту дуже мальовничого вигляду... аж занадто!

Все це так не похоже на те, до чого ми були звикли!

І все ж має Рим у собі щось таке привабливе, щось таке справді своєрідне, що мимоволі полонить серце.

Це правда — Рим брудний і зогиджений.

Це правда — Рим зовсім не такий, як вважалося в мріях.

Але під цим брудом, під цією незвиклою нам галасливістю, нечепурністю, неохайною екзотикою, ховається, придивившись близче, — велика краса.

Перше мене вражали контрасти, тепер знаходжу в них справжнє замілування.

Ось після довгої галасливої вулиці ви потрапляєте несподівано в якийсь перевулок, де йдете з півгодини вздовж старого, порослого столітнім мохом, порепаного муру і — не зустрічаєте ані одного візника, ані одного перехожого. Іноді тільки якісь замкнені двері під стрільчастим луком, ніби потаємний вхід до якогось княжого саду...

Ще кілька хвилин — і ви знову в галасливому натовпі, поміж возами з південними овочами, з городиною і — купами неприбраного сміття.

А там далі знову — розкішний портал, прикрашений статуями. Раптово, через причинені двері ви помічаете лавровий і пальмовий сад із мальовничими водограями, розкиданими поміж кущами густої зелені, поміж статуями Венери, Геркулеса, Аполлона... А там знову — навколо античної статуї — капуста! під муром давньої церкви, повної скарбів старовинної культури — рундук дрібного крамаря. Потім раптово — Колізей в усій своїй неперевершенній величі. Праворуч — славнозвісний Форум із своїми руїнами давніх базилік, із колонами колишніх храмів та тріумфальними брамами Тіта та Септімія Севера, далі Палатін, Капітолій... Що ж казати! Увесь античний світ ніби стоїть відкритий перед вами... Тільки не кожний може почути те, що він каже. Не кожний чує той тихий голос руїн серед галасу візників, настирливих гідів, продавців карток та альбомів, та різних дрібничок, що їх собі купують туристи «на пам'ять».

14 листопада 1919

Сьогодні в деяких римських часописах, нам прихильних, але та-кож і в «Дон Кіхоті», з'явився, передрукований з наших бюллетенів, лист С. Петлюри до Жана Пелісє, французького журналіста, з яким він познайомився в 1917 році у Києві. Лист носить назгу «Заклик до французької демократії» і робить враження крику розпачу.*)

«Дон Кіхот» тріумфує:

«Заклик опереткового генерала Петлюри до французької демократії стверджує в найяскравіший спосіб усі ті вістки про безвихідне сумне

становище на Україні, що тільки „Дон Кіхот” поволі оголосував, — становище, що його витворила банда безсовісних авантюристів на службі в Німеччині, яка їм щедро платить, щоб підбити собі економічно й політично Україну. „Морітурі те салютант” — каже Петлюра і, по правді, тепер, коли ми пишемо, оте збіговисько наємників, босих і голодних, що творило військо Петлюри, вже більше не існує».

Телеграми з Варшави оповіщають також, що «війська Денікіна зовсім розбили війська Петлюри, який втік у невідомому напрямку. Генеральний штаб взято в полон. Частина війська перейшла на бік Денікіна».

Часописи, крім «Дон Кіхота», стрималися від коментарів.

16 листопада 1919

С. Пащенко виїхав позавчора до Торіно, щоб бути присутнім, як представник місії, при похороні поручника Франца Рудорфера, летуна нашої армії, що загинув при пробному леті на італійському літаку.

Ще в жовтні фінансовий агент нашого уряду Ст. Перепелиця, відомий кооператор, закупив через італійську військову місію в Відні чотири літаки для нашої армії, за які й склав завдаток 145 000 лір. Щоб їх прийняти, виїхали до Італії українські летуни — сотник Єске та поручник Рудорфер, які, оглянувши літаки й поробивши на них пробні лети, встановили, що за куплені літаки треба було заплатити 140 000 лір та за комплекти резервових частин ще 188 000 лір. Отже, треба було додати ще 183 000 лір. Сотник Єске домовився був із італійським міністерством, що він негайно прийме тільки два літаки і відлетить із ними — він і Рудорфер — до Відня. Інші ж два літаки і резервові частини італійське міністерство відправить залізницею до Відня, коли будуть внесені додаткові 183 000 лір.

Та італійці пішли нам настільки назустріч, що дали дозвіл забрати всі 4 літаки зразу, з тим, що двома іншими літаками полетять два італійські летуни. Проте, справа протяглася, і лише 12 листопада міністерство морських та залізничних транспортів повідомило місію, що два літаки будуть передані в четвер 20 листопада, а два інші в суботу 22 листопада: «Залишається погодженим, що з першими двома літаками вилетить поручник Маозарі, а з двома другими — поручник І'верра». Але 14 листопада з того ж міністерства прийшло таке повідомлення:

«Із цирим жалем повідомляємо, що допіру одержано від поручника Маозарі таку телеграму: „Український поручник Рудорфер загинув. У звичайному вправному леті, коли він робив віраж, відв'язався в нього ремінь, і він злетів додолу о год. 17-ій”. Просимо дати нам знати, чи Ваша місія бажає дати які розпорядження з нагоди

*) Цього листа видруковано в моїй «Укр. Малій Енциклопедії» під галлом «Петлюсь».

цього болючого випадку. Від імені італійської авіації висловлюю тим часом глибоке почуття жалю і найбільш відчутого стівчуття. За міністра Перлі.

Того ж самого вечора С. Пащенко виїхав до Торіно, щоб порозумітися на місці з властями, щодо дальшого.

Із Торіно надіслано копію поліційного протоколу, з якого видно, що Рудорфер, вилетівши з летовища Помільо на літаку типу «Баліла», піднісся дуже високо і почав робити акробатичні вправи. А що день був холодний, на ньому було грубе футро, і тому ремінь, що його прив'язував, був занадто натягнений. Ці ремені мають спереду спеціальний великий гудзик, що скріплює два кінці ременя, але відщіплюється через звичайний натиск. Отже, з думок, висловлених компетентними знавцями — в тому й сотником Єске, шефом покійного, що перед тим літав тим самим літаком, — Рудорфер, маневруючи підйоми, висунувся на своєму сидінні занадто наперед і, мабуть, саме тоді, як виконував небезпечний віраж, натиснув на вищезгаданий гудзик, і ремінь відщіпнувся, а летун, нічим не підтримуваний, полетів з літака додолу з висоти 1 200 метрів.

Він упав на мур огорожі, що оточує фабрику Капіаменто і скотився з нього в поблизьке поле. Літак продовжував свій лет і упав на віддалі 800 метрів, біля цвинтаря Поццо Странда.

Як оповідають, Рудорфер був умілий і досвідчений летун, відзначений кількома медалями на війні. Він був австрійського походження, але віддано служив українській визвольній справі.

Яка несподівана трагедія!

17 листопада 1919

Вчора ввечорі ми сиділи з Лучинським в нашій затишній кімнаті в пансіоні, коли хтось застукав у двері.

— Прошу, ввійдіть!

Одчиняються двері і входить — Тодот Галіп!

— Яким чином? Звідки? Надовго?

З Т. Галіпом, кол. членом Буковинського сейму, Галицької Національної Ради і нашої делегації на Мирову конференцію в Парижі, ми познайомилися в нашему дипломатичному поїзді, що віз усіх нас із Києва на невідомий Захід. Його жвавий темперамент, весела вдача, легка дотепність і товариська поведінка, що виявлялася в умінні провадити жваву розмову, пересипувану жартами й анекдотами, зробили його найприємнішою постаттю нашого вагона.

Коли його разом із нами, відчислили від делегації, він дуже розсердився і негайно виїхав в Україну, але, як ходили до нас вістки, далі Прокурора не заїхав, бо не було вже куди...

І от тепер він — у Римі!

Поцілувавши з звичною йому елегантністю руку моєї дружини і потиснувши руки мені й Лучинському, він вигідно розсівся в кріслі:

— Що, не ждали мене, правда? — засміявся він. — А я тим часом ось тут як тут...

Він ані трохи не змінився з того часу, як ми його бачили. Був та-
кий самий веселий і жвавий, і швидкі очі лукаво побліскували з-під
густих чорних брів. В невеличких чорних вусах та в вузько підстри-
женій мушкетерській борідці, як і в чорному, як у цигана, волоссі, ані
сліду загрозливого срібла.

— Дуже раді вас бачити! — сказав я за всіх. — Але все таки нам було б дуже цікаво знати, коли ви приїхали і що нам привезли... чи по волі чи по неволі?

— Певно, що по волі... всім хочеться до Риму... але і по неволі — бо маю тут працювати.

— В місії?

— В місії... Князь Сергій Трубецької, приїхавши від вас до Відня закуповувати книжки для полонених, передав мені запрошення вашого голови... От ми разом з ним і приїхали. Він — із книжками, я з усним запрошенням. Він поїхав до Гран-Отелю, а я до Ексельсіору. Антонович мене дуже радо прийняв, просив вибачити його, що не написав мені листа, і призначив мене на юрисконсульта...

— Ось воно як! Це правда, що в нашій місії нема ні одного правника...

— Справа, мабуть, не в юрисконсульті, — зауважив Лучинський.

— Як тільки виясниться справа з Єремієвим, — якщо тільки вона ви-

ясниться, — бути вам секретарем нашої дипломатичної місії...

— Як буде, так і буде, — філософічно спокійно відповів гость.

— А як же вам тут живеться? — запитав він, кинувши оком по кімнаті.

— Та, на Бога не нарікаємо... Праці більше, ніж треба. Рим —

місто цікаве.

— О-о, тут є коло чого походити... А здоров'я? — і він глянув на жінку.

— Ви, здається, пригадуєте наше потерпання в Відні? Ні, тут, слава Богу, після шостимісячного лікування на швайцарському молоці та маслі, в додаток із ранішньою шоколядою, здоров'я не зраджує... Але це пусте. Розкажіть краще про себе — де ви бували, що чували, що робили, як виїхали з Відня?

Галіп сів ще вигідніше в кріслі і попросив дозволу закурити цигарку.

— Де я бував? Ого-го, скільки я за цей час світу перебачив! На Україні був, в Чехо-Словаччині, і в Югославії, і знову в Відні, а тепер, як бачите, тут...

— І як же там наші справи? — настоював я.

— Справи? — задумано перепитав Галіп, пускаючи клубки диму.

— Справи, мабуть, могли б бути країні, але... треба надіятися, що поліпшаться. Знаєте, коли я виїхав із Відня і доїхав до Проскурова, побачив там таку нашу мізерію, таке безладдя, такий брак усього, що

мені аж серце стислося... Ні зброй, ні одяту, ні ліків для хворих. За всіх сторін наступає ворог. Щодня приходять якісь чутки, що одна одну заперечують. Розібратися в тому, ніякої можливості. До того ж два уряди... один підкопується під другий... інтриги... Щоб робити щось, вступив я до фінансової комісії на чолі з новим міністром фінансів Кревецьким. Поїхали ми разом за кордон полагоджувати справу з українською валютою. Ще не доїхали, а вже Кревецький довідався десь, що його усунено з його посту. Я кажу йому: це не може бути! Ви повинні одержати якийсь документ, якогось офіційного листа. А він мені: — У нас усе може бути... Бувайте здорові! — На той мінічилася моя фінансова комісія. Побувавши в Відні і нічого там для себе не знайшовши, переїхав я до Праги. Тут писав статті для українського інформаційного бюро, — є там таке невеличке, на чолі стоїть Кущак... Тут пізнав я відношення чехів до нас... Знаєте, — сказав він, гасячи цигарку в попельниці, — з чехами я вже не раз зустрічався, і їхнє московофільство мені добре відоме. Ще в травні цього року я заїздив в одній спрів до Праги і заходив тоді до деяких редакцій. І в першій же з них, — здається, то був часопис аграріїв, — мене привітали запитом: — Чи ви визнаете федерацію з Росією, чи ні? Ми, мовляв, насамперед слов'яни і не можемо погодитися на розпад Росії, яка нас боронить від німецького насилия. Тому — якщо ви не хочете федерації з Росією, нам і говорити нема про що... Прийшлося піти на дипломатію. Сказав їм, що українці в зasadі, розуміється, проти федерації нічого не мають, але з ким тепер федеруватися? З більшовиками — неможливо! Іншої ж ніякої трупи, більш-менш ліберального характеру, що погоджувалася б на федерацію, в Росії не помічається... Отже, як тут федеруватися? — Після цього редакція вмістила інтерв'ю зо мною, але додала до нього просьбу до читачів вибачити її, що пише про українців, — Чехія, мовляв, все ж має свої інтереси на берегах Чорного моря, і тому варто знати думки і наміри українців... Такі були настрої чехів щодо українців, коли приїхав до Праги хор — капеля О. Кошиця. Але я вам скажу, — Галіп аж випростався, і очі йому заблищають, — такого успіху, що його мав той наш хор у Празі, трудно собі навіть уявити. Чехи наче побожеволіли. Вони кохаються в хоровому співі, і саме хор Кошиця був для нас найбільшою пропагандою, що ми її тільки могли зробити. Що там ті місії! Що там пресові бюра! Хор Кошиця... Всі часописи були переповнені рецензіями, статтями, світлинами... Самі чехи стоять під великим впливом німецької музики, але в наших піснях відчули щось таке слов'янське, давнє, призабуте, ними вже втрачене... Ніби щось атавістичне в них збудилося, і вони відчули, що саме українці — ті справжні слов'яни, що вони їх чомусь, помилково, шукали в Москві.

Галіп трохи помовчав, щось передумуючи, а ми теж мовчки ждали, що він скаже далі. За хвилину він розпочав знову:

— Знаєте, в культурі нації головну роль відограє жінка. Власне жінка зберігає національні прикмети, береже національні традиції,

свято консервує залишки давнього національного духу, — і саме жінка так багато заважила на зформуванні двох відмінних націй — української і московської..

— Цікаво, але, будь ласка, трохи ясніше.

— Алеж це ясно! Українська нація — наслідок одруження татар та інших степовиків із давніми слов'янськими жінками, а московська нація — наслідок одруження старих «русів» із фінками. Тому українська нація зберегла стародавню слов'янську культуру, а московська її втратила, перебравши азійську... І от нараз, із виступами хору Кошиця, чехи відчули ту первісність української культури, і відношення до українців почало несподівано змінятися... До цього спричинився ще й конфлікт із поляками за Тешен та польсько-угорські інтриги щодо Карпатської України. А росіяни своєю звичайною «тактовністю» підлили олії до вогню. Наїхавши зо всіх сторін до Чехії, вони почали тут поводитися, ніби господарі, бо так іх перше радо тут зустрічали. Вони почали гостру пропаганду проти українців, а на Карпатській Україні відкрито пропагували за з'єднання з Росією і відірвання від Чехії. З'явилися навіть делегації до Масарика, які дотрагалися — вигнати всіх українців із Чехо-Словаччини. Тут особливо визначився п. Єфімовський з товариством йому подібних. Але Масарик спокійно їм відповів: — Я українців не тільки не вижену, але я підтримаю їх матеріально, якщо вони того потребуватимуть... — Тоді Єфімовський виступив із публічною доповіддю, яка наробила галасу і сильно зашкодила росіянам. Єфімовський говорив, що Чехія повинна пам'ятати, що велика Росія ще буде, бо має бути, бо нема, мовляв, господаря в Європі, а господар повинен бути, і цим господарем може бути тільки Росія, бо ніяка з європейських держав до цього не здатна. З цього приводу він дозволив собі глузувати з України, з Грузії, Литви та інших нових держав, що ніби хочуть бути самостійними, Україна ж, мовляв, тільки німецька вигадка. Прочистив і Масарика і Бенеша, що вони, мовляв, підтримують сепаратистів і за це відповідять перед великою Росією. Цього чехам було забагато. Навіть «Народні листи», орган відомого московіла Крамаржа, виступили з тострою критикою цієї доповіді та тих чехів, які захопивши кількома слов'янофільськими фразами Єфімовського, дозволили собі йому пlessкати, тоді як якийсь українець демонстративно вийшов з залі. З того часу в Чехо-Словаччині помітне далеко краще відношення до українців.

— Добре... Але залишім Чехо-Словаччину. Не там вісь світової політики. Скажіть нам краще, як стоять справа в Парижі, на тій міровій конференції, на яку ми колись їхали та не доїхали... Ваш брат тепер там?

— Так, він працює в делегації...

— Пиші він рідко... Мабуть, забагато праці має... Але при са-

мому виїзді до Риму одержав я від нього листа про виступ Моркотуна в «Ля Коз Коммюн» («Спільна справа») Бурцева...

— Моркотуна? в журналі Бурцева? Може в справі масонів на Україні?

— А-а, ви вже знаєте...

— Нічого ми не знаємо. В італійських часописах з'явилася з цього приводу така баламутна вістка, що з неї трудно було щось зрозуміти. І не було там згадки про Моркотуна, а про якогось Михайла Маркулюма...

— Це друкарська або телеграфічна помилка... Справа йде про Степана Моркотуна, що був особистим секретарем гетьмана Скоропадського. Цей Моркотун дійсно утворив був у Києві масонську льожу і став її великим майстром. До цієї льожі ніби входили і С. Петлюра, і М. Шумицький. Коли виявилося, що в Парижі, на мировій конференції масони відиграють дуже значну роль, Петлюра вислав до Парижу — вести пропаганду серед масонів — перше Моркотуна, а потім Шумицького. Але між цими двома почалися якісь непорозуміння, в наслідок яких Моркотун і видрукував в «Ля Коз Коммюн» Бурцева, в ч. з 1. XI відкритого листа до С. Петлюри. З цього листа ми довідуємося не тільки про те, що Моркотун був «великим майстром» великої масонської льожі Об'єднаних слов'ян, а С. Петлюра її членом, але й про те, що в 1917 році «великий майстер» Моркотун «поручався перед французькою місією в Києві за відданість С. Петлюри Антанти». Але, — пише Моркотун далі, — С. Петлюра не дотримав свого і не обстоював тасла «війна до кінця», а погодився на «ганебний Берестейський мир». Пише в тому листі Моркотун і про те, що в грудні 1917 року на вул. Інститутській ч. 12 в Києві одержав особисто від представників Франції кілька десятків тисяч рублів на організацію гайдамацьких частин та якогось там видавництва... Скільки правди в тому — не знати, але брат Артем, що також підтримував у 1917 році зв'язки з французами, стверджує, що і С. Петлюра їх мав...

— Та на це вказує, — зауважив я, — і оголошений недавно «Заклик до французької демократії» Петлюри, пересланий на руки Пелісє... Тільки щодо грошей, то на організування гайдамаків та видавництва, якщо її були передані які гроші, то в усікому разі не «кілька десятків тисяч рублів...»

— Маєте рацію... І щодо першого і щодо другого. Я особисто не проти масонів... В нашій боротьбі мусимо використовувати всіх, кого можемо, а масони дуже сильні, впливові... Проте цей виступ Моркотуна нічого, крім компромітації, не принесе... Це явно зрадницький удар у спину. Шкідлива це людина! Тим більше шкідлива, що, як пише Артем, вона дуже ініціативна й енергійна. Тепер він став цілковито проти С. Петлюри і всього нашого уряду.

Ще довго того вечора ми обговорювали різні наші неприємні справи, аж поки Галіп не зауважив, що Ніна позіхнула. Він негайно схо-

пився на ноги, попросив пробачення, що засидівся в приемному товаристві, і попрощався.

Приїзд Т. Галіпа мене дуже радує. Це людина з широкими політичними обріями і великим чуттєвим досвідом. Народився він у 1873 році, себто аж на 21 рік старший від мене . . .

18 листопада

«Іль Нуево Джорнале» з 16. XI видрукував довгу статтю «Народи, що відроджуються: Українська Демократична Республіка», в якій докладно переповіджено історію подій, що привели Україну від царського режиму до незалежності та оповідається й про дальшу боротьбу за збереження здобутої свободи. «Іль Корієре д'Італія» видрукував допис із Цюріху про «Громадянську війну на Україні». Проаналізувавши воєнний стан на Україні, автор закінчує статтю листом С. Петлюри до Пеліссе.

Сіцілійська «Л'Ора» вмістила інтерв'ю М. Василька з «Ное Цюрхер Цайтунг» — «За що бореться Україна?» Римська «Л'Італі» видрукувала нашу вістку про список заборонених українських книжок, що її оголосив Денікін, включивши в неї 113 письменників.

21 листопада

Римська «Л'Епока» повідомила за паризьким «Ля Круа» («Хрест») вістку, ніби гр. Тишкевич заявив редакторові того паризького щоденника, що український народ, ґрунтовно консервативний, хотів би мати якогось монарха, особливо з якої давньої європейської династії. Часопис «Л'Юкрен» (мається на увазі часопис Степанківського в Льозанні) твердить, що гр. Тишкевич ніби знаходиться в добрих стосунках в цій цілі з братом кол. імператриці Австрії принцом Сікстом Бурбонським. Цю вістку, що має заголовок «Український трон запропоновано Сікстові Бурбонському», видрукувала також «Л'Італі» та інші часописи.

22 листопада

Римський «Іль Темпо» в замітці «Українці на Азінарі», нагадавши причини їхнього перебування на тому острові та марні обіцянки італійського уряду, а також заходи, що їх вживає щодо тих полонених українська місія в Римі, підказує, що з огляду на сердечні взаємини між Італією й Україною, треба було б дозволити цим українцям доїхати до якогось румунського порту, щоб звідти вони могли дістатися до армії Петлюри.

23 листопада

«Аванті», стурбована заміткою в «Іль Темпо» про українців на Азінарі, видрукувало статтю «Треба перешкодити злочинові. Руські

полонені і Денікін». Соціалістичний щоденник обвинувачує (зовсім безпідставно) італійський уряд у тому, що він ніби хоче вислати силоміць полонених, що їх домагається, з одного боку, Денікін, а з другого — українська місія в Римі, яка їх хоче для Петлюри. Хай ці полонені самі скажуть, куди вони хочуть їхати.

«Л'Епока» і «Іль Темпо» видрукували під заголовком «Українці проти Денікіна» ноту нашої місії в Лондоні, що вона подала Форейн-Офісові. В ній обвинувачено Денікіна в тому, що він вживає засоби, дані йому на поборювання більшовиків, проти Петлюри, перешкоджаючи йому таким чином перемогти більшовиків.

«Іль Секольо» в Міляні повідомляє, що Найвища рада в Парижі ухвалила статут Сх. Галичини, за яким її віддають Польщі на 25 років. Остаточне рішення буде прийняте після цього терміну. Таку ж саму вістку принесли й «Ля Газетта дель Попольо», «Л'Епока», «Іль Корієр д'Італія» та інші.

18 листопада 1919

Був знову в Антоновича в справі реорганізації нашого бюра, — ще нема ніякого рішення. Антонович чогось вичікує. Може, повороту Єремієва?

Він повідомив мене, що вчора ввечорі приїхав до Риму радник місії при Ватикані, о. Ксаверій Бон, бельгієць, чернець Редемптористського чину, що буде заступати гр. Тишкевича, при ньому секретарем Петро Карманський...

— Як це можливо, щоб бельгієць заступав Україну?! До того ж в місії вже є секретар — Лучинський...

— Щодо о. Бона, то він жив 9 років на Україні, вивчив зовсім добре українську мову, перейнявся справою визволення українського народу, — може бути, що саме він зуміє промовити до чужинців так, як наші не вміють... Що ж до Лучинського, то його становище неясне...

— На секретаря призначив його сам гр. Тишкевич, — як же можливо без порозуміння з ним призначати когось іншого?

— Наскільки собі пригадую, — сказав Антонович, — граф хотів Лучинського, як і Дм. Андрієвського, на становище урядовця Місії, а Темницький призначив його секретарем...

— Тим більше... якщо є навіть міністеряльне призначення...

Я добре знов, що гр. Тишкевич зовсім не хотів брати Дм. Андрієвського до своєї місії (про це він сам говорив мені в Льозанні) і написав йому листа з порадою залишатися далі в посольстві в Берні, що той і зробив. Що ж до Лучинського, то я так сам добре знаю, що гр. Тишкевич хотів саме його собі на секретаря, бо Лучинський заімпонував йому своїми манерами, знанням мов і правникою високою освітою... Про це писав Тишкевич до міністерства, домагаючись призначення саме Лучинського, а не кого іншого. Але я не хотів сперечати

чатися, бо бачив, що Антонович має зуб на Лучинського за його приятелювання з Борщаком, що, як здогадувалися, писав до віденської «Волі» не дуже приемні дописи не тільки про становище українських полонених, але й взагалі про українські справи в Італії...

З приводу відносин між Антоновичем і Борщаком Лучинський оповів мені вже раніше анекдотичну історію. Коли Борщак, зовсім для всіх несподівано, приїхав до Риму, всі собі чомусь уявили (що пам'ятали приїзд Шумицького з особливими уповноваженнями від Петлюри, на підставі яких він домагався від Севрюка, щоб той показав йому свої повноваження, що той і зробив), що це приїхав новий ревізор...

Борщак — ревізор!

Антонович влаштував йому кілька смачних обідів із шампанським та іншими додатками, але потім, коли виявилося, що ніякого ревізора тут нема, на Борщака озлився... Так оповідав Лучинський.

Крім того, Борщак у добрих взаєминах із Шумицьким, і це Антоновичеві теж не подобається, бо має супроти Шумицького упередження.

Оповів мені Антонович і останню віденську сенсацію, що про неї довідався, мабуть, від приїжджих: Степанківський, швагер Севрюка (вони одружені на рідних сестрах, швайцарках, французького роду, що обидві працювали в бюрі Степанківського машиністкама), маючи чомусь іхати з Відня до Берліну, скористався для цього не поїздом, як роблять звичайні наши смертні, а автомобілем, за якого заплатив — за одну тільки подорож — 500 000 корон... Цікаво було б все таки знати, звідки у цих людей такі гроші? З яких фондів?

Лучинський за вечерею говорив, що охоче з'їздив би до Парижу, переговорив би там із Тишкевичем та Шумицьким і якось влаштував би свою справу... Ясно, що йому тут не висидіти...

В усякому разі завтра о десятій рано він має побачення з о. Боном.

19 листопада

О. Бон справив на Лучинського враження приемної, добре вихованої людини.

Справа ж Лучинського стоїть так:

Карманського призначив секретарем місії при Ватикані ще Чехівський у Києві, і він у березні 1919 року з'явився у гр. Тишкевича, як свого шефа, в Льозанні. Тишкевич десь коло 15 травня виїхав до Риму, але П. Карманський візи не дістав, і Тишкевич вислав його з доповідями до уряду на Україну. Тут він без труднощів дістав потвердження свого секретарства в ватиканській місії. Проте, Тишкевич, не одержуючи від нього ніяких віостей, познайомився тим часом із Лучинським і запропонував його кандидатуру Темницькому, який, не знаючи нічого про попереднє призначення Карманського, цю кандидатуру затвердив.

— Зрештою, — запропонував о. Бон Лучинському, — ви могли б залишитися в нашій місії, як аташе.

Але Лучинський не погодився:

— Мене знають у Ватикані як секретаря, і перехід із секретаря на аташе був би пониженнем... Могли б подумати, що я зробив щось негідне, і мене покарано...

О. Бон погодився:

— Маєте рацію.

— Крім того, Карманський — вчитель гімназії, а я правник, до того ж магістрант...

— Так, так... На жаль, вас у міністерстві зовсім не знають, а Карманського кожен знає. Тому коли він з'явився, щоб йому підтвердили секретарство, йому зробили це зразу. Ваше ж призначення прийшло пізніше... і, головне, про вас там ніхто нічого не знає...

Дійсно, Лучинський був одним із тих «мартовських» українців, що їх до березневої революції в українських колах ніхто не бачив. Вчився він у Москві.

— Але ви не турбуйтеся, — заспокоював о. Бон Лучинського, — ми цю справу полагодимо. Я напишу тр. Тишкевичеві. Він має великі труднощі в Парижі з своєю тамтешньою делегацією і, щоб мати когось, кому б міг довіряти, кликав Карманського до Парижу, але Карманський не знає французької мови, тому відмовився. Може бути, що якраз зам було б добре переїхати до Парижу... Ви так добре знаєте французьку мову... До того ж, як я чув, ви й іхали спочатку в складі делегації до Парижу...

Лучинському пропозиція о. Бона сподобалася. І він від особистого передішов до загального:

— А як там взагалі наші справи? — запитав він.

О. Бон глянув уважно на Лучинського.

— Досить зле, — сказав він рішуче. — Українська армія, не вважаючи на мобілізацію, постійно зменшується, бо її косять пошесті. 50% вояків хворі на тиф! У Кам'янці безладдя, анархія, брак людей. Українці з Наддніпрянщини виявляють нездатність до адміністративної праці, — мабуть, не мали ніякої підготови. Тому останніми часами притягають до адміністративної праці більше галичан, серед них є чимало фахівців, яких наддніпрянці не мають. Серед них — Старосольський, товариш міністра закорд. справ, один з найкращих... Але назагал панує жахлива безгосподарність, народні гроші розкидаються в жахливий спосіб, а там, де їх треба, їх нема. От і для нашої місії, — казав о. Бон, — мені було асигновано в Відні 300 000 корон, але коли я хотів їх одержати, мені сказали, що вже передали до Риму 60 000 лір. Отже я нічого не взяв. Приїжджаю сюди, і виявляється, що місія при Ватикані одержала досі тільки 60 000 корон, а не лір. Якщо так і далі даватимуть гроші нашій місії, то ясно, ніякої праці не

може бути. Граф Тишкевич за всю свою службу при Ватикані досі не одержав ні копійки, і все робив на власний кошт, — але це не всі можуть. Тим часом такий Степанківський, як йому треба їхати з Відня, не хоче їхати поїздом, а бере собі авто, за яке платить 500 000 корон — хіба це не злочин? А ваш Севрюк, що їздить по всій Європі, розкидаючи гроші на найменші забаганки, коли полонені, яких так треба на Україні, сидять без жодної допомоги і поволі вимирають або переходятять до ворога!.. Хіба це не ганьба?! Дідушок відклав собі мільйон у банку, і тепер його нарешті прогнали, але що буде з тим мільйоном? Марнотратство, безвідповідальність, злодійство, я вам кажу, на кожному кроці. І як ви хочете, щоб у таких умовах хтось визнав українську державу?! Хіба ж чужі держави не мають своїх розвідок, не кажучи вже про ворожу нам пропаганду, що використовує кожну дрібницю. Члени делегації в Парижі вислали урядові донос на Тишкевича, але, хвала Господеві, там ще знайшлося досить розуму, і Тишкевичеві наказано розпустити делегацію і підібрати собі нових людей. От і вам, — всміхнувся він до Лучинського, — відкривається там місце секретаря на місце звільненого Дідушка...

Лучинський, що розповів мені всю цю розмову, вийшов від о. Бона ним захоплений:

— От таких людей нам би побільше! Що з того, що він чужинець, коли так розуміється на наших справах і горить бажанням допомогти і щось добре зробити? Скільки в ньому вогню, темпераменту! Як він ціло обурюється всім тим брудом, що серед нас знаходить!

О. Бон запросив Лучинського до себе на вечерю, щоб познайомити його з Карманським і одночасно зазнайомитися більше з нашими тутешніми справами, що в них Лучинський добре поінформований.

19 листопада 1919

Вийшло одинадцяте число нашого «Ля Воче». До цього числа мала ввійти моя стаття «В оборону Гоголя», яку я написав у відповідь французькому офіціозові «Ле Там» («Час»), що в двох статтях заперечував вартість української культури і посилився на Гоголя, що, мовляв, писав по-російському. На жаль, наш перекладач із французької мови, п. Беттаріні, так покалічив мій текст, що я не наважився давати статтю в такому вигляді і відклав її до чергового числа.

На це число склалися ґрунтовні статті Шебедєва «Вол. Короленко і українська незалежність» та «Воля українського народу»; Гриненка «Важливість українських портів» та «Розвиток ідеї політичної національності на Україні». Крім того, вийшла в це число дуже гостра критика «Спогадів про Україну» якотось кол. російського старшини, що були передруковані в «Дон Кіхоті»; далі заклик українських жінок до всього світу; меморандум Укр. Черв. Хреста в справі українських полонених у Польщі; ультиматум більшовикам від Незалежних Укр. Соціялістів, на чолі з Юрком Мазуренком (брatom Василя); біо-

графія В. Винниченка з його портретом; некролог Ф. Матушевського та інше дрібніше.

Але число викликало і бурю!

Антонович наказав Шебедеву написати коротенькі замітки про наших послів Сидоренка і гр. Тишкевича, що ніби мали повернутися — перший до Парижу, а другий до Риму. В замітках треба було відмітити заслуги кожного з них. Тим часом прийшло повідомлення, що Тишкевич залишається настало в Парижі, а Сидоренко іде до Лондону. Шебедев вирішив, що замітки більш не актуальні, і зняв їх з часопису.

Антонович же хотів тими замітками направити свої відносини в гр. Тишкевичем, що останнім часом значно погіршли, і тому, не знайшовши тих заміток, розлютився і написав до Гриненка як голови Центр. комітету листа, в якому повідомив його, що «з огляду на неохайне провадження журналу і невиконання наказів голови місії, від чого терплять її інтереси, всякі переговори про передачу пресбюра комітетові перериваються, і що дальша відповідальність за всю право пресбюра лежатиме на представників місії...»

Мазуренко цим листом був дуже задоволений:

— Це ви, — казав він Антоновичеві, — все заводили з тим комітетом... Добре, що ще не все передали в їх руки, а то вони зараз же прикрилися б громадськістю...

— Ет! яка там громадськість — відмахнув рукою Антонович, — безлад і неуважність, та їй тільки... Ну, хай вони до мене неуважно ставляться, алеж тут терпить загальна справа...

Мені ж такий зворот справи був дуже неприємний. Я заздалегідь уявляв собі обличчя Гриненка, коли він читатиме цього листа... Та й перспектива нести на собі повну відповідальність за бюро, маючи таких співробітників і такого незрівноваженого шефа, мене не дуже приваблювала.

Перш ніж я відійшов, Антонович показав мені довірочно листа від М. Василька до Костя Левицького, в якому Василько писав, що Україна після стількох жертв і втрат, таки повинна мати державну незалежність. Для цього ж треба піти на порозуміння з Польщею і Румунією, бо Україна, навіть і після територіальних поступок, не мала б чого боятися Румунії або Польщі, бо все була б більша й сильніша від них. Інакше стойте справа з Росією. Тому Василько умовляв К. Левицького відмовитися від вузько-льокальних інтересів та почувань і закинути думку про можливість будь-якої російської орієнтації.

— Що ж ви про це думаете? — запитав я.

— Я дуже цим задоволений, — відповів Антонович, — це тепер єдиний шлях наш.

— Якщо прийняти під увагу чутку, що Василько досі підтримував московофільську політику і тримав із Панейком...

— О, з Панейком він уже давно розійшовся.

— Справді? Мені казав Т. Галіп, що між Васильком і Панейком нерозривна приязнь...

— Було колись. Поведінка Панейка на мировій конференції, де він започаткував зовсім сепаратну політику, заявляючи, що Галичина не має нічого спільного з Наддніпрянською Україною, поклала кінець тій приязні. Василько занадто розумна людина, щоб не бачити всієї абсурдності й шкідливості поведінки Панейка.

— Тим краще! Галіп мене запевняв, що Василько незвичайно цінна людина, і коли б він вимагав за свою працю і два мільйони, то варто було б їх йому дати.

Антонович посміхнувся, ніби з цим погоджується.

Але я ж йому не сказав, що Галіп до своїх слів ще й додав:

— Але треба було б мати гарантію, що він дійсно робитиме нашу роботу і що хтось не платить йому більше... бо він дуже гроші любить.

*

Ніна прийшла сьогодні зо служби дуже збентежена і засмучена: Севрюк уже 12. XI вийшов із Букарешту, але не до Риму, а до Львовани. Прислав з Відня телеграму з привітанням для місії, але — жодного розпорядження, жодного повідомлення. Ів. Коссак, не маючи повноважень, не знає, що робити. Справа полонених стоїть непорушно, поляки вільно агітують поміж ними, і італійські старшини натискають, щоб українці записувалися поляками, бо, мовляв, українці вас однаково ніколи звідси не заберуть, і ви зігните в полоні. На Азінарі вже був наказ везти українських полонених до Денікіна, бо корабель не може марно довго чекати, і, якщо українці полонених не беруть, то хай забирає Денікін! Тут справа про тих українців-наддніпрянців, що вперто відбивалися від пропаганди всяких Марушаків та Волконських, заявляючи, що Денікін їх усіх, як українців, перевішав би... Отаман Коссак кинувся до міністерства, і справу вдалося полагодити. Але чи надовго? «Аванті» свого часу мало правдиві інформації.

Севрюк іздив собі до Кам'янця, наговорив купу історій, виправдав себе від усіяких закидів, що йому звідусіль ставляться, і, замість виконувати свої обов'язки щодо полонених, поїхав собі далі по Європі!..

А тим часом, коли почитати всі ті листи, що їх полонені пишуть до місії Севрюка, не можна дивуватися, скільки в них справжнього широкого патріотизму і — в цих простих людях! — величі духу... Дарма що терплять і голод, і невигоди підсоння, і всілякі хвороби... Ждуть із незламною вірою, коли то український рідний уряд визволить їх з полону, включить у лави національної армії, що воює за Україну... Справжні герої!

Тетяна Лучинська, що іздила до Кам'янця разом з Борщаком, прислала телеграму, що повертаються.

20 листопада 1919

Сьогодні часописи принесли неймовірну вістку, ніби 20 000 галицького війська, на чолі з ген. Кравсом і тен. Микиткою, перейшли на бік Денікіна. В умовах договору про перехід стоїть ніби заступлення українських старшин московськими і виведення галицького війська на інший відтинок денікінського фронту, десь на лінію Вінниця-Козятин.

Лучинський каже, що о. Бон цій вістці не вірить. Лучинський вчора весь день пробув з о. Боном і Карманським і дуже ними захоплений. Погодилися на тому, що ні він проти Карманського, ні Карманський проти нього нічого не можуть мати, бо вони, мовляв, «жертви одного режиму».

Але — що це за новина?! Про який тут режим мова?

Багато чого о. Бон і Карманський оповіли йому про наші внутрішні справи, але йому не було часу мені переповідати, бо поспішав на карти до Мазуренків.

*

Лист Антоновича до Гриненка, як я й сподівався, викликав бурю. Гриненко, мов осатанілій, скопив ручку з пером і, хоч як Липовецька не намагалася його стримати, написав на листі:

«Таких листів і лакеям не пиштутъ!»

— Це ж документ, — кричав він, — це документ! Я ж іще не був головою пресового бюра. Комітет ще не передав жадних справ. Хіба існують якісь документи, які вказували б, що комітет відповідає за бюро?! Як у цього Антоновича всі люди скоро робляться злочинцями!

Разом з Липовецькою він побіг зараз же до Антоновича.

Коли пізніше, у справі Тишкевича, я був у Антоновича, йому було, як видно, трохи ніяково, але він сказав:

— Все це властиво ерунда, яка виїденого яйця не варта (але вартила цілого обіду з випивкою! — Е. О.) і яка, зрештою, обійтеться. Він властиво не так би вже дуже «церемонився» з Гриненком, але саме тепер Гриненко має робити доповідь про українське мистецтво в Інтернаціональному мистецькому клубі, і поки ця доповідь не відбудеться, треба потерпіти...

*

Ще 25 жовтня В. Степанківський умістив у своєму тижневику «Л'Юкрен» у Льозанні дуже гостру статтю проти Тишкевича, в якій між іншим читасмо:

«Граф Тишкевич розпочав свою кар'єру в Паризі низкою інтерв'ю в католицьких часописах. В одному з них він сказав редакції «Ля Круа» («Хрест»): «Ми потребуємо уніятського духовенства, допоможіть нам його зформувати... Слов'яни не перевіняті візантійськими забобонами. В Росії католиків уважають поляками, а православних — руськими. Українці не хочуть бути ні одними, ні другими і мають тільки одну можливість — зберегти свій греко-слов'янський обряд, що від-

різняє їх від католиків, і визнати авторитет римського патріярха, що унезалежнить їх від Москви. Якщо якась релігія має переважати в нашій країні, то це має бути католицька релігія греко-слов'янського обряду, або, інакше кажучи, релігія уніятська... Шліт нам інженерів, промисловців, священиків...»

«Треба признатися, — зазначає далі Степанківський, — що всі наші земляки, які читали це інтерв'ю, були здивовані. Не вважаємо корисним входити в дискусії цього роду — чи треба, щоб Україна була вся католицька, як того хоче гр. Тишкевич. Український народ у більшості православний і тепер має багато інших справ на голові, аніж займатися релігійними справами. Щоб бути незалежними від Москви, зовсім не треба йти до Риму, бо далеко простіше мати свого патріярха в Києві (як це було висловлювано на численних церковних соборах на Україні). Хто уповноважував Тишкевича робити декларації в релігійних справах? Сам він ані нунцій, ані епископ, ані навіть священик. Його виславла Директорія представляти українську державу, а не Церкву. Його обов'язок боронити інтереси цієї держави, а не входити в справи, що її не торкаються. Його право офіційного представника полягає хіба в тому, щоб мати власні думки в цій справі.

«Але залишім це інтерв'ю і перейдім до самої діяльності нашого представника. Звичайна його фраза, що досить уже опрацьовано демократичні середовища і що тепер уже час звернутися і в інший бік. Цей інший бік — це середовища католицькі й монархічні. Щодо перших, то гр. Тишкевич намагався їх спокусити вищезгаданим інтерв'ю; щодо других, то він намагається їх переконати, що український народ найбільш консервативний і монархічний у всьому світі, і що він тільки й жадає, щоб мати якогось католицького короля, походженням, по можливості, з давніх королівських династій Європи. І до того ж він увійшов у цій справі в переговори з потомком Бурбонів, дуже близьким родичем кол. королеви Зіти, пропонуючи йому трон України або, якщо він воліє, титул гетьмана.

«Здається, новий „король” ще не зовсім переконаний аргументами старого графа, хоча цей останній не виявляє в цій справі жодного пессимізму щодо остаточного висліду цих переговорів. Одна з труднощів у тому, що королівська корона на Україні не існує, а робити нову коштувало б дорого...»

«З приводу цих переговорів нагадуємо нашим читачам, що, коли гр. Тишкевич був ще литовцем, він пропонував наліво і направо литовський трон, з чого скористав один литовський політик, хитріший від графа, щоб здобути собі добру суму грошей.

«Ясно, що така діяльність мала в наслідках його повне осамітнення в делегації, велика більшість якої складалася з осіб не таких дієсторичних тенденцій. Отже, вона перейшла до відкритої опозиції і думає податися як найшвидше до ділмісії. З другого боку, не відчуваючи ніякої підтримки від своїх земляків, гр. Тишкевич запросив до

делегації різних людей, що не мають нічого спільного з Україною (барон Гроот, Мжевський, Цитович) і що їх симпатії — російські або польські, але не українські. Цим особам гр. Тишкевич викладав свої політичні комбінації і свої рішення, які він приймає з М. Тишкевичем, своїм ллемінником (поляком).

«Поза цими родинними зборами, життя делегації спинилося. Час від часу граф з'являється на п'ять хвилин на рідкі збори делегації, щоб сконстатувати, що нічого не зроблено, і потім відходить, щоб оглянути старі гравюри та мапи України часів київського князівства, що їх п. Цитович має спеціально вищукувати в антикварів...»

Цей виступ Степанківського проти графа Тишкевича викликав по всіх усюдах дуже багато коментарів і шкідливого галасу. Він був викликаний, як кажуть, не «православієм» Степанківського і, може, на віть не стільки під'юджуванням різних членів паризької делегації, як його мимовільним ударом по швагрові Степанківського — Севрюкові.

Дійсно, в жовтні ц. р. по всіх усюдах полетіли телеграми Севрюка, підтвердженні також телеграмами Антоновича, що місія для воєнно-полонених здобула великий успіх — італійський уряд дозволив українським полоненим вертатися додому і в цій цілі наказав збирати їх в окремі українські табори. З того приводу «Л'Юкрен» Степанківського видрукувала в ч. з 10 жовтня статтю про «корисну діяльність, яку розвинув у Римі Дм. Антонович, шеф української місії в Римі, разом із Олександром Севрюком, шефом спеціальної місії для українських полонених...»

І нараз гр. Тишкевич зруйнував увесь ефект такого досягнення, для самого Севрюка цілком несподіваного: він повідомив, що це досягнення — наслідок його розмов із італійським міністром зак. справ Тіттоні в Парижі, якому він подав у цій справі спеціального меморандума. Тіттоні поставився дуже прихильно до українських справ.

Треба було отже показати, що діяльність Тишкевича в дійсності... нічого не варта!

Тим часом стаття в «Л'Юкрен» про монархічні заходи Тишкевича зробила своє. В сьогоднішніх італійських часописах з'явилися замітки під заголовками: «Українці шукають короля. Беріть отже Сікст!» («Л'Італія»), «Український трон запропоновано Сікстові Бурбонському» («Л'Епока»).

Коли я доклав справу Антоновичеві, питуючи, чи не дати спростування, то він відповів:

— Давати спростування небезпечно, Тишкевич і дійсно щось таке пропонував...

— Я сумніваюсь, щоб таке могло бути.

— Чому? Навпаки, я припускаю, що Тишкевич міг щось таке сказати...

Я дав Лучинському всі матеріали в цій справі, і він побіг до о. Бо-

на, — може вони щось зроблять: все ж таки гр. Тишкевич голова їхньої місії.

Маю враження, що і Антонович тепер проти Тишкевича за його йому відповідь у справі кн. Волконського. Цей написав був відкритого листа до гр. Тишкевича і видрукував його в «Іль Корієре д'Італія». Тишкевич відповів йому теж відкритим листом, який (ще при Єремієву) просив видрукувати в «Ля Воче дел'Україна», але Антонович в останню хвилину наказав його зняти, бо, мовляв, незручно, що український посол пише кн. Волконському та ще й звертається просто до нього: «Ви, князь, і т. д.» Про це він пізніше написав Тишкевичеві, а що той йому відповів, що сам знає, кому і як слід чи не слід відповісти, і просив потім Лучинського вмістити того листа в якомусь італійському часописі, хоча й згодився змінити в листі другу особу («Ви») на третю. Але тепер Антонович почув себе ображеним ...

*

Ніна казала, що сьогодні Антонович був у Коссака, — довідувався, що чути про приїзд Севрюка, бо ось, мовляв, вже і Лучинська, що виїхала пізніше, вертається, а Севрюк нічого не дає про себе знати. Показав йому Коссак дві телеграми — одну, вчора, про виїд Севрюка до Льозанни, другу, сьогоднішню, що він залишається ще до п'ятниці в Відні.

Говорили вони потім про щось дуже гаряче, і вийшов Антонович від Коссака ще темніший, ніж прийшов. Неприємно, мабуть, що підтримував Севрюка перед урядом, передав через нього всякі папері, а той йому нічого не пише ...

Бачилася сьогодня Ніна з п. Наталею Геркен, елегантною русявою племінницею Антоновича, що допомагає йому в його прийняттях. Вона говорить дуже гарно французькою мовою і взагалі дуже цікава культурна панночка. Ніна каже, що вона найцікавіша з усіх тутешніх наших пань, — з нею можна про все говорити, вона має справжнє зацікавлення до громадських справ, тим часом як інші поза справи гospодарські, леткий флірт та убрання не виходять.

Сказала вона Ніні, що прийдеться їм, мабуть, із Антоновичем скоро з Риму виїхати. І сльози блиснули під віями її гарних карих очей.

Що це значить? Чи є якісь вістки від Єремієва? Чи не тому й був Антонович такий похмурий, як приходив до Коссака?

22 листопада 1919

З приводу присудження Галичини Польщі на 25 років Р. Руссо пише в сьогоднішньому «Іль Корієре д'Італія»:

«Вілсон отже не дарма працював: його славнозвісний винахід „мандатів“ не зовсім утравчений — Мирова конференція ніби забула про нього, але в останні дні згадала: в Лізі Націй Рада П'ятьох довірила вчора ввечорі Польщі мандат на Східну Галичину. Ініціатива вийшла

від Англії, якій злі язики притисували особливу ворожість до цієї частини вілсонської ідеології. Але для Галичини ті ж самі злі язики приписують Англії щось зовсім інше: твердять, що тепер, завдяки своїм комерсантам та банкірам, вона покладає руку на майже всі нафтovі колодязі та інші сирівці. Англія, отже, має велике зацікавлення в тому, щоб усунути в тій країні імперську сувереність чи то Польщі, чи то якої іншої країни. Звідти й виникла пропозиція мандату для Сх. Галичини.

«... Найвища Рада, що один час була схильна визнати Польщі право на Сх. Галичину, після того, як віддала їй Галичину Західню, вирішила прийняти проект Форейн-Офісу. Цей проект було вже в засаді ухвалено, коли з Варшави прийшла луна протестів Падеревського, який дімгся, що перше ніж остаточно вирішити, конференція повинна ще раз вислухати рації польського уряду. Приїхали двоє делегатів польських і попросили в Найвищої Ради показати їм виготовлений статут Сх. Галичини, — але їм у тому було відмовлено і запрошено викласти польські аргументи. Першим говорив Патек, обстоюючи рацію визнання Галичини Польщі і поборюючи аргументи росіян та українців. Ці останні твердять, що мають за собою $\frac{3}{4}$ галицького населення, — Патек же стверджує, що, хоча не все населення Галичини польське, але все почуває себе польським». «Л'Епока» вмістила в цій справі коротку статтю Монжардіні:

«В останній спробі здобути Галичину Польщі промовляли Патек і Грабський. Але Рада не захотіла слухати на це вухо і ухвалила статут з такими головними точками:

Польща матиме мандат на Сх. Галичину з завданням організувати її адмініструвати країну, що формуватиме автономну територію. Після 25 років Ліга Націй матиме змогу затримати чи відмінити цей статут.

Польща і Сх. Галичина зможуть погодитися щодо висилки галицьких депутатів до польського парламенту. Галичани підлягатимуть польським законам щодо військової служби, але в часах миру їхні контингенти повинні залишатися залишатися залогою в Галичині.

«Потім виникло питання, чи ухвала Ліги Націй через 25 років має бути одноголосна чи за більшістю голосів. Англійський делегат підтримував першу тезу, американець та інші — другу, і справедливо, бо вистачило б якогось одного голосу, наприклад, Росії чи Німеччини, щоб пошкодити приєднанню цієї території до Польщі.

«Дискусія була дуже жвава, і справу залишено не розв'язаною. Треба, проте, попередити, що за нею ховаються величезні інтереси, що відносяться до нафтovих родовищ, що на них Галичина така багата ...»

Отже, Галичину ми вже втратили, але й поляки не дуже багато виграли. Розв'язка такого роду віщує довту і завзяту боротьбу. Поляки намагатимуться протягом цих 25 років Галичину зовсім споль-

щити, а ми природно працюватимемо над національним освідомленням населення і над його протипольським наставленням...

*

Вчора «Іль Темпо» помістив нами інспіровану статтю в справі наших полонених на Азінарі під заголовком «Українські громадяни на Азінарі».

«На Азінарі знаходиться ще пара тисяч українських громадян, яких — не знати чому — досі не віддано їх батьківщині, що їх уже давно жде. Три-четири роки тому ці українці прибули на захід в експедиційному російському корпусі, що мав воювати на французько-німецько-му фронті. Але коли розпочалася російська революція, цей експедиційний корпус, замість воювати на фронті, був інтернований по різних тaborах. Українська група, разом з вояками інших провінцій колишньої імперії, була інтернована на Азінарі. І там і залишилася, чекаючи можливості повернутися додому.

«Коли Антанта вирішила в Парижі всіляко сприяти Колчакові та Денікінові, делегати цього останнього в Італії здобули дозвіл італійського уряду переговорювати з інтернованими на Азінарі, щоб умовити їх вступити до легіону руських добровольців, щоб поборювати максималістичний уряд. Українці рішуче відмовилися від цього, і коли українська місія для воєннополонених прибула до Риму, щоб нав'язати зв'язки з урядом, вони звернулися через неї з проханням, яке підписав кожний окремо, дозволити їм повернутися додому, щоб вступити до армії Петлюри.

«З огляду на те, що італійський уряд встановив зasadу повної свободи для воєннополонених щодо вибору їхнього місця скерування, можна було думати, що волю українців на Азінарі, що навіть і не воєннополонені, а тільки інтерновані, буде задоволено.

«Нічого подібного! Перше було приобіцяно, що виїзд інтернованим буде дозволений, як і подорож морем до Галати, чи Констанци, звідки вони через Румунію дістались би до своєї країни.

«Але цієї обіцянки не дотримано.

«Кілька днів тому несподівано міністерство закордонних справ передало наказ міністерству військових справ посадити українців Азінари на пароплав «Поляшано» з напрямком на Одесу. Українська місія негайно запротестувала проти такого маршруту, що вказував би на небезпеку включення українців у війська Денікіна. І хоча міністерство зак. справ запевнило, що російське посольство в Римі, яке ще функціонує в Римі від імені різних урядів, що борються в Росії проти ленінського уряду, виключає категорично таку можливість, українські місія все ж не перестає протестувати і домагатися, щоб інтернованих на Азінарі було висаджено в якомусь румунському порту, якщо нема згоди на подорож суходолом через Югославію.

«Такий витворився стан. Приймаючи під увагу вимоги наших сер-

дечних взаємин із Україною, дозволяємо собі зауважити, що закону вимогу треба задоволінити...»

Видруковано без підпису, як редакційну.

А сьогодні і «Аванті», орган соціалістів, що симпатизують більшовикам, відгукнулася на цю справу статтею: «Треба перешкодити злочинові!» Підзаголовок її «Руські полонені і Денікін». В ній читаемо:

«Ми часто звертали увагу громадської думки, а також і уряду, на змову руського посольства (посольства — від кого?) і кол. воєнної місії, що досі не хоче розбрюватися, скеровану проти колишніх руських солдат, інтернованих на Азінарі. Замах на свободу і життя бідолашніх походить із двох боків: з одного боку, походить від реакціонерів кол. руського посольства, які хочуть вислати їх до Одеси, щоб силоміць включити в білі банди Денікіна, а з другого боку — від групи авантюристів, які прокинулися одного ранку з „українською душою”, хоча й навіть без знання української мови, і назвалися „українською місією”, яка хотіла б включити їх силою в уже проріділі банди Петлюри.

«Як собаки за маслак, так вони гризуться за цих бідолашніх мучеників нашої „гостинності”. Перед ними стоїть перспектива — бути висланими, щоб загинути або в реакційній авантурі Денікіна, або Петлюри. Але італійський пролетаріят не дозволить ні того, ні другого.

«Коло трьох місяців тому високодостойний (титул прем'єра — Є. О.) Нітті особисто зобов'язався був перед нашими товаришами Тураті і Модільяні, що ніхто з руських інтернованих на Азінарі не буде відданий на примусове включення в будь-яке військо, що воює в Росії, і що вони в усякому разі залишаться в Італії доти, доки не представиться така нагода, що даватиме повну гарантію, що інтерновані вільно повернуться до своїх хат. Натомість тепер довідуємося, що міністерство зак. справ, в наслідок тиску руського посольства, дало наказ міністерству війни посадити їх на пароплав „Поляшано” з напрямком на Одесу. Звертаємося з ясним запитом до голови ради міністрів: чи він пригадує своє зобов'язання, стверджене на письмі? Чи має він намір дотримати дане слово? Бо високодостойний Нітті зовсім добре розуміє, що запевнення кол. російського посольства, що полонених не буде рекрутовано в Одесі, не можна брати поважно...»

Тепер можна бути певним, що посадки полонених на «Поляшано» не буде, — урядові доводиться дуже рахуватися з голосом соціалістів...

24 листопада 1919

Вістка про зраду галицьких військ і перехід їх на сторону Денікіна підтверджується. Офіційна агенція «Стефані» поширила таку телеграму з Варшави:

«Щоб уникнути кровопролиття і підтримати лад у Кам'янці Поділь-

ському, звільненому Петлюрою та його урядом, вища польська команда, на просьбу Петлюри, зайняла місто. Це сталося 16 ц. м. Один часопис дає такі подробиці:

«Згідно з інформаціями з фронту, Петлюра цілковито розбитий. Майже половина січовиків, що були країною частиною українських сил, перейшли до Денікіна. окремі відділи, втративши зв'язок, відступають у великому неладі на Проскуров і Кам'янець. Цілі полки кидають зброю. Війська Денікіна зайняли важливі території і полонили кілька штабів.

«З Одеси повідомляють, що між недобитками петлюровських військ і талицькими січовиками відбуваються криваві бої в Кам'янці. Значення цих боїв вияснюється таким комунікатом Петлюри:

«Генерал Тарнавський, командант Галицької армії, перейшов під команду генерала Денікіна. Отаман Петлюра, в згоді з президентом Зах. Української Республіки, д-ром Петрушевичем, дав наказ заарештувати ген. Тарнавського. Першого листопада було оголошено офіційну вістку, що ген. Тарнавського і полк. Шіманека арештовано. Арешт викликав боротьбу й побоєвища в Кам'янці Подільському. Петлюра, загрожений, передав Кам'янець полякам і переходить в невідомому місці. За іншими відомостями Петлюра знаходиться в Проскурові».

Прихильна нам мілянська газета додає до телеграми Стефані:

«Варто попередити, що ці вістки вимагають підтвердження, бо на ці теми, бодай у минулому, фантазія чимало поптрачувала».

Але, здається, справа тепер не в фантазії, а в сумній дійсності. Імена Тарнавського, Шіманека, Петрушевича подано дуже точно. Якщо ж Галичину признано полякам, а Петлюра втратив навіть Кам'янець, то що ж нам територіально залишається?!

*

Давно оповіщений відчит д-ра Ів. Гриненка про українське мистецтво наречті відбувся. Залля Інтернаціонального мистецького клубу була переповнена. Гриненко виявив себе чудовим викладачем, і його доповідь, збагачена висвітлюваннями через магічний ліхтар, мала великий, цілком заслужений успіх. Публіка щиро оплескувала доповідача, а сьогоднішні часописи присвячують цій конференції дуже прихильні згадки. «Іль Коріере д'Італія» написав, що ця доповідь була «справжнім святом мистецтва».

«Трібуна» подає просторе резюме доповіді, себто коротку історію українського мистецтва від Х ст. до наших днів, а «Епока» також, зрезумувавши зміст доповіді, зазначила, що «Україна, звільнivши від політичної залежності, починає і духовс відновлюватися і зробила на цьому шляху вже великі кроки». Автор рецензії так її закінчує:

«Витончена інтелектуальна публіка, що заповнила простору залю Мистецького інтернаціонального товариства, кілька разів оплескува-

ла геніяльного доповідача і під кінець улаштувала йому палку овацию...»

Отже, успіх повний.

Після доповіді велика частина присутніх зійшла до пивниці клюбу, тут місія влаштувала гостинне прийняття. Антонович запросив усіх пити за кошт місії, і сам подавав добрий приклад...

26 листопада 1919

Вийшло в зменшенному розмірі 12 число «Ля Воче...». Це ще вперше, як я тут, «Ля Воче» вийшло точно, дійсно, як тижневик. До цього спричинився, мабуть, таки лист Антоновича до Гриненка. Увійшли тепер, зняті з попереднього числа, замітки Шебедєва про Тишкевича і Сидоренка, але зате не увійшла моя стаття «В обороні Гоголя». Поперше, мовляв, зменшений розмір, а подруге, дуже постішали. Видруковано статтю Гриненка «З приводу одного злочину» — про рішення Ради П'ятьох віддати Галичину полякам; статтю Шебедєва «Денікінська епопея» і його «Красномовний документ» — про переслідування української культури під царським режимом і під денікінською окупацією — з приводу оголошення в Києві індексу українських книжок, що підлягають знищенню; мою статтю про книжку француза Дюбрея «Два роки на Україні», дуже нам прихильну; переклад Липовецької «Чигирина» Шевченка та переклад одної статті з віденської «Волі» про шевченкознавця Енсена.

В пресовому бюрі настрої невеселі. Я подав вже кілька днів тому прохання про звільнення мене з «завідування» бюром і підказав кандидатуру Т. Галіпа, що напевно краще від мене повів би справу, бо мій авторитет занадто підріваний попередніми переговорами про передачу бюра Укр. центр. комітетові, — але Антонович усе відтягає і просить мене чекати. Чого? Хіба якого скандалу?

27 листопада 1919

Читав свою статтю «В обороні Гоголя» двом нашим поетам — П. Карманському і Т. Галіпові. Карманський скривився:

— Полемічно воно добре, але, правду кажучи, мені здається, що ви таки передали куті меду...

— Чому?

— Бо росіяни з ним не дурно возяться і нам його все під носа тичуть. Для мене Гоголь — духовий батько всіх отих наших «малоросів», що проміняли Україну, як казав Шевченко, «за шмат гнилої ковбаси», за «цинкові гудзики», що «по московськи так і чешуть...»

Але Т. Галіп із ним не погоджувався:

— Ця стаття і полемічно добра і національно відповідна. Нам ніяк не можна відмовлятися від Гоголя, що має світове ім'я і що його

«Тарас Бульба» та «Вечори на хуторі біля Диканьки» роблять нам у світі найкращу пропаганду, бо в перекладах на чужу мову зовсім не видко, якою мовою ці твори в оригіналі були написані, а всі бачать, що пишеться про Україну і з великою любов'ю до неї, і що сам автор називає себе українцем... До того ж не можна теперішні наші погляди прикладати до того, що робилося майже сотку років тому. От ви згадали про Шевченка, український патріотизм якого ніхто з українців заперечувати не буде. А як він ставився до Гоголя? Погляд Шевченка на Гоголя повинен служити нам за орієнтир. Він присвятив Гоголеві один із своїх віршів, в якому звертається до нього: «Великий мій друге!» Це було в 1844 році, коли шлях Гоголя уже зовсім виявився, і він уже перебував за кордоном. А в 1850 році, за два роки до смерті Гоголя, Шевченко писав до княжни Репніної листа, в якому висловлюється про Гоголя з незвичайною пошаною... Ні, нам ніяк не можна відкидати Гоголя, а треба, навпаки, його боронити, як це тут дуже добре зроблено...

Я був дуже вдячний Галіпові за підтримку моїх думок. Знайшов і те місце в листі Шевченка до Репніної, про яке згадував Галіп. Ось воно:

«Перед Гоголем треба благоговіти, як перед людиною, обдарованою найглибшим умом і найніжнішою любов'ю до людей. Гоголь — справжній провідець серця людського. Наймудріший філософ і найбільш надхненний поет повинен із побожністю ставитись до нього, як до народолюбця...»

30 листопада 1919

Два дні не писав щоденника. Не до того було. Гриненко таки вибухнув, і то в такий непогамований спосіб, наче б із нього сто чортів кричало...

Я вже писав, що відносини в нашому бюро зробилися такі нестерпні, що перед доповіддю Гриненка про українське мистецтво я подав Антоновичеві прохання звільнити мене від завідування пресовим бюром, бо, мовляв, при створеній ситуації, коли після місяця переговорів про передачу бюра Центр. комітетові, цей почув себе вже «паном становища» і не дуже то вважав на «завідувача», сподіваючись незабаром бачити його під собою, — тепер, коли ці переговори нараз перервалися, завідувачеві, що його престиж основно було підірвано, ніяк не можливо залишатися на своєму посту. Я звернув увагу Антоновича на те, що мене було призначено до пресбюра з урядовими годинами від 9-13, і від 17-19, але, після звільнення Єремієва, приходиться фактично працювати цілісінський день, і то псуючи собі нерви ненормальною атмосферою, в якій я знаходжуся. Тому я просив повернути мене до «первісного стану».

Але Антонович дотягнув справу до того, що позавчора Гриненко,

окрилений успіхом своєї доповіді, зробив мені таку сцену, що я мусів звернутися до Антоновича з офіційним рапортом такого змісту:

«... Вчора, 28 листопада, під час вечірньої служби в пресбюрі, слуга пресбюра п. Ів. Гриненко звернувся до мене з проσбою видати йому авансом платню за грудень. На це я йому відповів, що, згідно з наказом радника місії п. В. Мазуренка, я можу видати аванс лише в розмірі основної платні, себто 400 лір. Пан Гриненко зауважив, що він має дозвіл від п. В. Мазуренка одержати всю платню — 1 100 лір. Я попросив той дозвіл показати. Він відповів, що дозвіл даний усно. Я попросив потелефонувати до В. Мазуренка і сказав, що як п. Мазуренко накаже мені видати, то я видам, а як ні, то ні.

«В. Мазуренко дав мені телефоном дозвіл видати п. Гриненкові аванс в розмірі 700 лір, зазначивши при цьому, що п. Гриненко повинен написати прохання про видачу авансу, на яке він завтра, себто сьогодні, покладе задовільну резолюцію. При цьому мені було підтверджено, що видача в такому розмірі авансу повинна вважатися за виняток і в правилі не сміє бути введена. Але п. Гриненко подати прохання відмовився. Я тоді попросив його написати мені якусь заяву, чи приватного листа, якщо він не хоче писати «прохання». На це він мені твердив, що не хоче одержувати авансу як якусь „ласку“ (?!), що це його право, що ніяких заяв він писати не буде і що він мені може дати тільки розписку. Скільки я йому не з'ясовував, що розписка видається після видачі грошей, а гроші видаються після подачі заяви, і що видачею йому авансу робиться виняток і що я ще сьогодні вранці відмовив у такому авансі пп. Бальмен і Шебедову, він вперто стояв на своєму.

«Я заявив йому тоді в остаточній формі, що без заяви видати грошей не можу. У відповідь він накинувся на мене з лайкою, кричав про якихось „сволочів“, що позаводили формальності, називав мене „держимордою“, бив кулаком по столу, кричав, що я „втираюся в пресбюро“, що я „лізу нахрапом, куди мене не просять“, що він „такий самий завідувач“, як я і т. п.

«І хоч я просив його не кричати і заспокоїтися, він не тільки не заспокоювався, а перейшов на „ти“, почав вимахувати кулаками перед моїми очима, і я, щоб уникнути більшого скандалу, мусів покинути пресбюро, заявивши, що буду примушений доложити про все це голові місії.

«На це я одержав від нього нецензурне побажання.

«З огляду на те, що мене було зневажено при виконуванні службових обов'язків, і що було зневажено не так мене особисто, як представника місії, і що вся ця сценка відбувалася в присутності італійських службовців і п. Бальмен, і що зокрема я не тільки не «лізу нахрапом», а, навпаки, декілька разів на словах, а раз і на письмі заявляв про своє бажання звільнитися від обов'язків завідувача пресбюром, про що п. Гриненко теж добре знає, а говорив про це з явною метою мене

зневажити, прошу вжити відповідних заходів для відновлення престижу представника місії і моєї чести...»

Подав я цей рапорт із тим, щоб забрати його назад, коли Гриненко спам'ятається і вибачиться, і тому попросив п. Мазуренка запропонувати Гриненкові суд чести. Але той від суду чести відмовився.

— Хай собі іде справа формальною дорогою!

Мазуренко ж заявив, що коли Гриненко не вибачиться і справа піде формальною дорогою, його буде звільнено. Цього ж мені зовсім не потрібно, тим більше, що я вважаю Гриненка все ж цінною людиною. Тому я попросив Чеховського й Пащенка піти до Гриненка і ще раз запропонувати йому третейський суд.

Гриненко відповів, що він «подумає», а потім прислав від себе Коссака та Галіпа, щоб вони разом із Чеховським і Пащенком, склали комісію, яка б вирішила, чи той третейський суд може відбутися. Трьох голосами, проти голосу І. Коссака, вирішено, що той суд може відбутися... Отже, чекаю того суду.

Тим часом Антонович таки вирішив вволити мое прохання, звільнив мене з завідування і призначив на мое місце Т. Галіпа, як я сам йому підказував.

«Нині отпускаеш мене, Владико...»

За своє завідування я не тільки не дістав ніякої додаткової винагороди, а навіть і звичайної подяки, — дарма що воно мені, як і попереджав М. Єреміїв, коштувало чимало нервів, не кажучи вже про працю...

1 грудня 1919

Вчорашні і сьогоднішні часописи принесли інтерв'ю Маклакова, представника «антибільшовицької Росії в Парижі», що він дав «Прес де Пари». За твердженнями Маклакова, добровольці Денікіна займають уже всю Україну і тримають фронт завдовжки в 4 000 км від Царицина на Волзі до Одеси на Чорному морі.

«— А Петлюра? — запитав його журналіст.

— Петлюра, як командант війська, більше не існує. Галицькі війська, що були в нього найкращі, перейшли до Денікіна. На чолі збройних банд отаман Петлюра ще провадить партизанку, яка викликає місцеві розрухи в запіллі. Але можна надіятися, що цю справу буде невдовзі залагоджено. щодо України, то ген. Денікін визнає її найширшу автономію, право мати власні школи і власну культуру. Але щодо незалежності, то про це не може бути мови. Незалежність України — зовсім новий утвір, зовсім штучний, що його викликали Німеччина й Австрія під час війни».

«Іль Попольо д'Італія» Б. Муссоліні до інтерв'ю Маклакова додав коментар:

«Твердження Маклакова про зраду військ Петлюри неправдиві, його вимоги божевільні. Допомога реакціонерові Денікінові, що не визнає ні національних прав, ні демократичних установ, відповідно до свого царистичного духу — ганьба. Якщо Антанта не залишить Денікіна й Колчака і не допоможе державам, що виникли на території недавньої Росії, вона ніколи не розв'яже російської проблеми або розв'яже її в негідний спосіб ...»

На жаль, таких голосів занадто мало! Інші часописи стримуються від коментарів. Урядова агенція «Стефані» поширила в усій пресі телеграму з Праги з 29. XI, що її часописи видрукували одночасно з інтерв'ю Маклакова під красномовними заголовками: «Україна знову на сцені» (польський «Іль Ресто дель Карліно»), «Справа Сх. Галичини. Декларації українського міністра» (римський «Іль Темпо»), »Важливі декларації Славинського («Іль Попольо д'Італія») «„Вечір”, орган аграпаріїв, оголосив інтерв'ю з українським міністром зак. справ Славинським, який заперечує, що цю справу Сх. Галичини остаточно вирішено. Англія настоює на плебісциті, а Франція сприяє Польщі, — справу відложено. Военне становище, на думку міністра, українцям сприятливе, і остаточна перемога над Денікіном і більшовиками забезпеченa. Селяни на всій території України і Кавказу повстали проти Денікіна і загрожують його станиці в Таганрозі. Українці не противляться Мировій конференції, — вони скильні порозумітися з естонцями і літовцями, але ніколи не з більшовиками чи Денікіном ...»

При чому тут естонці і литовці?

І як часто у нас міняються міністри! Тільки тепер довідався, що маемо Славинського міністром зак. справ ...

Тим часом Т. Галіп, новий завідувач пресбюра, призначив мене секретарем бюра, щоб я провадив канцелярію, бухгалтерію і касу, і обмежив мій робочий час на ранішні години, щоб я не зустрічався деякий час з Гриненком, що, працюючи вдень в Інтернаціональному інституті хліборобства, приходить до бюра тільки ввечорі.

Таким вирішенням справи я дуже задоволений, але Лучинський вважає його моєю «деградацією». Не дурно ж він не хотів переходити з «секретаря» на «аташе». Для людей, що турбуються про свою кар'єру, так воно насправді і виглядає. Але мені зовсім таки байдуже до всіх цих титулів та бюрократичних «градацій». Я радий, що матиму більше часу на студії і не псуватиму собі нерви на непотрібні тертя серед незадоволених амбіцій.

Ходив сьогодні на Сікстинську вул. (віа Сікстіна), щоб подивитися на дім, де під числом 125 жив Микола Гоголь. На мурі, що відповідав кімнаті, де він жив, на другому поверсі, виступає погруддя нещасливого письменника, але в середину мені не довелося зайти: там живуть тепер незнайомі люди.

Жити було тут, мабуть, приемно — тиша і спокій навіть у наші часи. По сторонах — все крамниці антикварів з прегарними речами в

вітринах: ідеш ніби яким музеем. Здається, всі ці крамниці були тут і за Гоголя. Від самої площі Барберіні аж до маленької площі Трініта деї Монті з чудовим краєвидом на Рим, із мальовничою церквою і обеліском перед нею, що замикають Сікстинську вулицю, все тут віддає минулим століттям, може навіть — минулими століттями. Проходячи повз усі ці палаці й антикварні вітрини, мимоволі думаеш: все це бачив, повз усе це проходив, — хто зна кілька разів і Микола Гоголь.

Сходжу з П'яцца Трініта деї Монті широчезними мармуровими сходами до Еспанської площині: тут, майже при самих сходах цікавий водограй у формі човна («баркачча»), що ніби тоне. Це — твір Петра Берніні, батька славного Джан-Льоренцо Берніні, найбільшого творця барокко.

Озираюсь — високі та широкі мармурові сходи, що провадять до церкви з двома вежами і обеліском, чарують не тільки своїми вигнутими заокругленими лініями, але й силою різnobарвних квітів, що на них виставлено на продаж — це, мабуть, наймальовничіший квітковий базар у світі. Тут же — гарні дівчата в коліркових строях. Це, як мені пояснюють, дівчата спеціальної провінції — Чочарії, що славляться як моделі: вони чекають тут мистців, що захотіли б їх змалювати. І дійсно — як не захотіти?! Шкода, що я не маляр...

Все ж довго тут не затримуюсь. Хочеться побувати в т. зв. «Кафе Греко» — грецькій каварні, де любив бувати Гоголь, та і всі інші визначні відвідувачі колишнього Риму — Гете, Ліст, Торвальдсен, Вагнер, Тен, Марк Твейн, Анатоль Франс... Скільки славних імен!

Знаходиться ця каварня на вул. Кондотті, що починається від Еспанської площині і веде до Корсо Умберто. Сама вулиця — одна з найбагатших у Римі, але Кафе Греко вже втратило колишню славу і більше не приваблює звичайних каварняників — вони виємігрували до більш розкішних каварень на віа Венето. Тут усе належить минулому. По стінах — портрети тих славних, що тут колись бавилися і пересиджували, обмінюючись у приязній розмові думками, творчими задумами. Знаходжу й портрет Гоголя, і камер'єр мене запевняє, що саме тут, на цьому місці під портретом, Гоголь любив сидіти... Як здається, у цій каварні кожен любив сидіти тільки на одному місці... і часто задалеко один від одного, щоб могти бодай деколи обмінятися словом. Зрештою, не одночасно ж усі сюди приходили! Так, це правда, кожний знаходив тут своє власне, тільки йому принадлежне місце...

Вибрали і я собі належне місце, проте, випивши філіжанку чорної кави, довго тут не засидівся. Дивним чином, ця славна Грецька каварня видалася мені дуже похмурим місцем. І я подумав, що жити з самого минулого і бачити навколо себе тільки тіні минулого, — надто сумна річ! Кинувши ще раз погляд на знайоме обличчя славного нашого земляка, а потім і на інші портрети, пішов я собі геть звідти.

З грудня 1919

Приїхав нарешті Севрюк. Привіз розпорядження з перевозом полонених не спішитися, а дбати про їх національне й політичне усвідомлення та краще утримання. З огляду на останні події на українському фронті, треба визнати, що тепер це розпорядження має під собою тверді підстави... Але скільки дорогоцінного часу втрачено!

Вчораши часописи знову принесли сумні вістки — телеграму з Варшави, що «відділи ген. Петлюри оточено і всякий їх зв'язок із Румунією перерваний. Польське військо продовжує просуватися на схід від Кам'янця і наближається до Ушиці. Північне крило наступає далі на Житомир...»

Севрюк приїхав цілковитим пессимістом і вважає, що нашу карту ґрунтовно бито і що хіба з весною можна буде сподіватися чогось кращого. Тепер же ми вже не маємо території, і Петлюра провадить чисто партизанську війну. Як говорив і Маклаков у своєму інтерв'ю. Відсутність одягу, всяких припасів, навіть людей, анархія, злідні, руїна, холод і голод — ось що маємо тепер на Україні, — сказав Севрюк.

Він привіз листа до Наталі Геркен від її брата, що працює секретарем місії Мацієвича в Букаренії. Пиште він, що Старицька-Черняхівська і Русова три тижні йшли пішки з Києва до Кам'янця і тепер опинилися нарешті в Галичині, а Наталю Дорошенкову ледве не розстріляли за те, що вона українська артистка, Василя Кричевського за те, що він український мистець. Натомість таки розстріляно Мурашка і багатьох інших наших професорів Академії Мистецтв.

Як то там тепер Нарбут? Модзалевський? Данило Щербаківський, що переховує мої матеріали до Словника української культури?

М. Єреміїв прислав аж дві телеграми: «Все добре».

Що це значить? При загальному стані речей це «добре» може відноситися хіба до його чисто особистих справ. Отже — пощастило йому відігратися на Антоновичеві? Чи, може, осягнув яку іншу комбінацію?

Севрюк привіз Антоновичеві листи від уряду, якими, на пропозицію Антоновича, Пащенка затверджено на посаді другого секретаря місії, а Мако — другого аташе, і ці посади зроблено штатними. Крім того, в справі Шумицького привіз Севрюк Антоновичеві такого листа, за підписами С. Петлюри як голови Директорії і Мироновича як керуючого справами Директорії:

«...До відома Директорії дійшло, що М. Шумицький, не питуючись Вашої згоди і без Вашої санкції, від імені уряду Української Народної Республіки, укладає торговельні контракти з різними торговельними фірмами.

«Повідомляю, що жодних уповноважень на уложення будь-яких угод та контрактів без порозуміння з Вами і Вашої санкції п. Шумицький від Директорії не дістав, що пропоную Вам мати на увазі в відповідніх випадках».

Лист з датою 1 листопада.

Товарищ міністра зак. справ Старосольський передав окремого листа з 5 листопада:

«...З великою приємністю і глибоким душевним вдоволенням перечитали ми до цього часу прислані Вами доклади з Італії і виразно відчули ступінь Вашої, такої корисної для нашої дорогої Вітчизни діяльності, яка за такий короткий час поставила питання наше, в не зовсім і не завше сприятливих обставинах на певний шлях, з якого важко так змилити (? — Є. О.).

«Тому з тим більшою приємністю являється для мене нагода висловити Вам, Вельмишановний Пане, подяку як від імені нашої Директорії, так і від імені уряду нашого за всю Вашу корисну працю.

«На великий жаль, тяжкі зносини в деякі моменти нашого недавнього минулого створювали атмосферу цілковитої відірваності і непоінформованості нас усіх тут щодо нашої справи за кордоном, і ось саме ця відірваність і непоінформованість викликала необхідність відрядження деяких людей за кордон із метою одержання ними так потрібних нам своєчасних інформацій від наших представників.

«Отже, власне ці мотиви примусили і нашого головного отамана і уряд наш надіслати п. М. Шумицького одержати і зібрати потрібні інформації за кордоном. І він був посланий тільки з цією метою. Думка ж про надання йому права ревізувати діяльність наших представництв не могла навіть і з'явитися.

«І з великою прикрістю для себе мушу ствердити, що такий напрям діяльності п. М. Шумицького зовсім не відповідає ні бажанням, ні намірам уряду нашого і цілковито суперечить тим завданням, що було йому доручено виконати.

«Вважаючи, що невдале виконання п. М. Шумицьким вложеніх на нього обов'язків ні в якім разі не буде прийняте, як вислів недовір'я до Вас, я, від імені правительства нашого, а також і від свого власного, передаю Вам щирі побажання і надалі такого успіху в такій корисній Вашій діяльності і цим висловлюю свої правдиві почуття пошани і поваги до Вас, Вельмишановний Пане...»

Виглядало б, що Антонович одержав перемогу по всій лінії, але тут дехто каже, що Єреміїв повів акцію проти Антоновича вже по від'їзді звідти Севрюка, і що він опирається головно на члена Директорії А. Макаренка та на свого товариша в Центр. комітеті УСДП прем'єра Мазепу, і що власне після розмов із цими двома особами і вислав свої телеграми: «Все добре».

Побачимо, як справи далі розгорнуться. Маленькі історійки на тлі нашої великої трагедії.

З огляду на те, що місія для воєннополонених майже нечинна, Ніна зробила деякі кроки для зактивізування давніше створеного громадського комітету для воєннополонених на чолі з Бальмен-Липовецькою. Сьогодні одержала такого листа: мало відбутися засідання цього комі-

тету в помешканні пресбюра, але — не відбулося, бо в Римі вже другий день загальний страйк. Через нього не поїхали ми й до Неаполю, куди зовсім уже були зібралися іхати. Вже й куферки були вклалі, але перед сном захотілося розглянути часописи. Вийшов на вулицю, купив один, а в ньому величезними літерами: «Завтра генеральний страйк!»

— Розкладай, Ніночко, валізки!

Страйк проголошено тому, що напередодні, під час якоїсь соціалістичної демонстрації, було побито, а потім і заарештовано кілька видатних соціалістів, у тому числі навіть членів парламенту.

Взагалі в місті не дуже спокійно. Є вбиті і ранені. Пострілюють.

Навіть і нашу Бальмен зачепили в якісь бійці на Корсо Умберто (римський Хрестатик), — не знаю вже й яку вона там участь брала в тій бійці... В усикому разі мусить тепер відлежуватися в ліжку й тому засідання не відбулося.

Цікаво, що страйкують навіть візники. У нас, здається, цього не спостерігалося.

4 грудня 1919

З Лучинським ми знову холодно.

Цікаво, що як на Україні справи псуються, то й наші взаємини псуються, бо те, що він каже, мене обурює, а те, що я йому кажу, він не розуміє, не сприймає. Люди, що Україна для них лише засіб добре жити й робити гарну кар'єру, не знаходять зо мною спільноЯ мови. Бо як тільки цей «засіб» починає вичерпуватися й сам потребувати засобів, ці люди відразу починають «емігрувати» — будь-куди — до Аргентини, до Мексіко, до Австралії, аби тільки там добре пластили. У Мексіко навіть дають час на вивчення еспанської мови і за цей час платять.

Йому і в голову не приходить, що Україна йому платила з січня ц. р. і по сьогодні — 12 місяців, та й які гроші, а що за них мала? За цей час він тільки й зробив, що написав... дві статті, та й то під моїм примусом. Дорого обходяться Україні статті Лучинського!

До цієї ж категорії належить і Борщак. Цей ще абсолютно нічого не зробив, а злого своїми плітками наробив чимало. Тепер теж ретельно поширює неприємні чутки і сіє паніку.

Севрюк обурений статтями про нього в віденській «Волі». Казав, що притягнув «Волю» до судової відповідальнosti і доручив справу петербурзькому адвокатові Храпкові... Той ніби казав, що всі шанси за тим, що Севрюк виграє, бо... в Кам'янці його виправдали.

Цікаво, що Севрюк завів у своїй місії такий порядок, що кожний підписує на свою місячну платню окрему відомість, щоб один не знав, скільки одержує інший. Проте, люди і так знають із інших джерел. Сам Севрюк ніби одержує 16 000 лір — суму, яка й не снилася тутешнім італійським міністрам.

Сьогоднішній «Іль Темпо» приніс симпатичну для нас статтю «Відгомони Сходу», в якій присвячує чимало місця нашій визвольній боротьбі і між іншим пише:

«Пора вже Антанти ясно висловитися в українській справі за українську незалежність, щоб республіка Петлюри не мала підстав цілком справедливо думати, що чехо-словаки, румуни, югослави, поляки спокійно досягнули здійснення своїх мрій тому, що вони не належали до старої Росії, а естонці, латвійці, литовці, білоруси, українці, грузини, що відзначаються такою самою територіальною й етнічною однородністю, вперто виключаються з права користуватися розхваленим правом самовизначення тільки тому, що в Парижі знаходитьсья хтось, хто досі не перестав думати про відбудову єдиної неділімої московської імперії...»

5 грудня 1919

Отець Бон поїхав до Парижу побачитися з гр. Тишкевичем і відідати родичів у Бельгії. Вчора прислав телеграму, що П. Карманський залишається секретарем місії, а Лучинського вже признаено до Парижу.

Лучинський повеселішав і знову став походити на порядну людину.

Він оповів мені, що колишній наш службовець делегації до Парижу Толмачов, що залишився в Швейцарії, писав йому з Льозанни: за переклад якогось французького роману він одержав 1 500 франків, але вже їх проїв, і не знає, що з собою робити. Ніби кличути його (хто?) до Лондону, — він знає добре англійську мову, але ще не вирішив, чи пойде. Толмачов — лівий есер із великими симпатіями до більшовиків. У Швейцарії він якось казав мені, що заздрить моєму голосові й темпераментові, бо з ними я міг би бути добрим «народним трибуном», себто демагогом. Ці свої здатності я дійсно випробував на чернігівськім губерніяльнім з'їзді в 1917 році, коли там приборкав розгойдану селянську стихію і за те був переобраний до Центральної Ради... Але така кар'єра мене не спокушала і не спокушає.

Казав Лучинський також, зі слів М. Чехівського, що ніби йдуть до Італії Д. Донцов і Семенів. Донцова ніби виставляють із Швейцарії, і він потребує переміни підсоння. Але мені давніше говорив Д. Антонович, що він мав би приїхати сюди, щоб звідси кореспондувати до якогось пресового агентства.

Ніна була вчора в прес-бюро на засіданні жіночого гуртка, що не відбулося попереднього разу за відсутністю членів (через генеральний страйк).

Був там і Борщак у Шебедєва, казав, що жалкує тепер, що розпускає язика про Севрюка, бо хотів би дістати посаду в його місії, але тепер ніяково просити. Ще б пак!

Звертався він по посаду до Антоновича, але той відмовив.

Полісадов, що був бібліотекарем у Степанківського в Льозанні і дуже допомагав мені, коли я там вишукував матеріали для свого словника (головне з «Киевск. Старины»), теж прислав до Севрюка листа з прошкюбою за посаду: Степанківський скорочує персонал. Севрюк відмовив, бо ніякої, мовляв, вільної посади в нього немає.

Алеж і Степанківський! Просадив гроші на автомобільні поїздки, тепер скорочує персонал. Саме тепер, коли треба б, навпаки, посилити пресову боротьбу...

В «Ідеа націонале» видруковано повідомлення, що її кореспондента Пескарцолі, що поїхав на Україну, в Югославії заарештували й кинули до в'язниці «з невідомих причин». О, «причини» тут дуже ясні. Росіяни добре слідкують за нами, а що Югославія — їх головне кубло, то й поспішили накласти руку на співробітника нашого бюро. Але Пескарцолі — італієць і «Л'Ідеа націонале» зараз же подала протест. Кажуть, що його вже випущено.

Югославія послідовна в своїй до нас неприхильності. Досить згадати про уневажження віз, виставлених на пашпортах кількох десятків членів Української державної капелі О. Кошиця, або про протест югославського посла в Празі проти участі голови української дипломатичної місії в привітанні Бенеша від дипломатичного корпусу; або про відмову віз українським журналістам на конгрес журналістів в Београді. Тут московські впливи і старий ворожий нам пансловізм нероздільно панують.

«Л'Ідеа націонале» та інші часописи видрукували й іншу сенсаційну телеграму за «Кур'єром польським» зі Львова:

«Українська місія в Паризі офіційно повідомила, що уряд США позичив Українській Народній Республіці 13 мільйонів дол. в американській валюті. Місія підписала і передала американському урядові відповідний контракт від імені Української Народної Республіки. Позику дано на 5%: 5 мільйонів дол. на 3 роки, 5 мільйонів на 4 роки, і 3 мільйони на 5 років...»

«Л'Ідеа націонале» додала такий коментар:

«В усікому разі цікаво, що тоді, як українська під командою відомого ген. Петлюри, завзято й щоденно, з перемінним щастям буються проти ген. Денікіна, що після неславного занепаду адмірала Колчака зробився улюбленим англо-французької політики в південній антибільшовицькій Росії, американський спільник не вагається робити свої маленькі банківсько-політичні справи і в Кам'янці.

«Очевидчаки, цей факт не свідчить про надто міцну злотованість Антанти. Цілком природно, з такої зацікавленої обсерваторії, як Берлін, за цими речами слідкують дуже уважно, і їх використовують для провадження більш енергійної війовничої політики...»

Зі свого боку «Дон Кіхот» не міг промовчати такої звістки: «„Л'Ідеа націонале“ дає вищезгадану вістку з виглядом тріумфу, але

хай цей націоналістичний орган заспокоїться, бо ця позика — тільки мрія».

«Аванті» так коментує:

«Таким чином велика демократія США, підтримуючи грошима з однієї руки народ України в його шовіністичних жаданнях, другою рукою щедро допомагає Денікінові, що відкрито проголошує, що здушить будь-яке жадання України, хоча б і автономістичне. Це не значить, що одна рука не знає, що робить друга. Ні, обидві руки служать одному і тому самому серцю американської буржуазії, повному незносимої ненависті до Советської Росії. Тільки тому так щедро оплачують українських та денікінських прислужників. Хай вони між собою взаємно винищуються!»

6 грудня 1919

Граф Тишкевич прислав листа Антоновичеві з 30. 11, в якому скаржиться, що члени його делегації співпрацюють з росіянами:

«...Ви бачите, що неможливо боронити нашу справу, коли самі члени делегації роблять політику Колчака. Особа, яку сильно запідозрено, що вона зв'язана з Бурцевим, — це А. Г. (Галіп, — С. О.), який представив мені навіть славнозвісного достойного Моркотуна, щоб порозумітися зо мною, чого я, на щастя, не захотів.

«Але хто надхнув статтю в „Л'Юкрен”? Відомо, що там стоять у відносиах із Маклаковим.

«Щодо А. Г., то він діє під тиском Авксентієва і російського комітету, які, як кажуть, мають якісь гнітючі докази проти нього і примушиють його співати.

«Як можна було висилати відомого русофіла до Лондону? (Мартоліна, — С. О.). Мені неможливо залишитися в подібному товаристві, і я не забрав назад своєї димісії, хоч уряд на тому настоює ...»

Д. Антонович позавчора відписав йому, прохаючи відмовитися від думки про димісію:

«... Щиро дякуючи за Ваш лист з 30. 11, я тільки жалую, що Ви, здається, не маєте в своєму розпорядженні достойного довір'я секретаря, так що через мене мусили особисто утруднити себе листом до мене. Щодо ініціялів А. Г., то я підозрюю тут Артема Галіпа. Про цього індивіда ви не можете мені сказати нічого, що б мене здивувало!

«Я ще раз від цілого серця прошу Вас, Пане Міністре, в інтересах великої мети, над осягненням якої в міру своїх сил повинен працювати кожний патріот, не тратити терпцю і не залишати Вашого посту. Вам треба було б скоріш, основуючись на довір'ї, яке до Вас слушно виказує Петлюра, запропонувати урядові просто розпустити паризьку делегацію в теперішньому складі.

«Панам таличанам, як я вже зазначив Мацієвичу в листі, переданому в копії до Вас, взагалі нема чого більше робити. Але й інші

всі повинні бути відкликані, і Ви, Пане Міністре, повинні були скласти там місію за Вашим вибором.

«Щодо Марголіна, то наслідком денікінських погромів він дійсно відступив від ідеї федерації і, по-моєму, на нього можна з певністю покладатися, коли до нього буде приставлено, як я це пропонував у моєму листі до Петлюри з 27. 11, переконаного поборника ідеї нашої самостійності.

«Ви питали мене, хто міг інспірювати статтю в „Л'Юкрен”. По-моєму, цю статтю зложено на підставі багатьох листів, що походять із кіл Вашої паризької делегації, — листів, повних злих виступів проти Вашої особи, і з котрих деякі, мабуть, попали до рук пресловутого пана Степанківського.

«Я дістав також відомість від Лозинського про його боротьбу з Панайком і Томашівським, — я відповів Лозинському, щоб він приймні відступив від свого наміру опублікувати про це цілу брошуру.

«Ще раз прошу Вас, Пане Міністре, не тратити терпцю...»

Цікаво, що тут Тодот Галіп — зовсім порядна людина, а в Парижі його брат Артем, що був за Скоропадського товарищем міністра закордонних справ, виявляється московським прислужником. Чи це на нього, буковинця, так вплинуло оточення скоропадщини?

Написав статтю про Українську державну капелю і заніс її до півмісячника «Музика». Прийняли. Сьогодні заніс їм і клішту.

«Іль темпо» приніс телеграму з Букарешту під затоловком: «Голова Української Республіки втік до Румунії»: «Румунські часописи сповіщають, що ген. Плетеніс (?), голова Української Республіки разом зі своїми міністрами і генеральним штабом утік до Румунії, переслідуваний військами Денікіна...»

Невже правда?

*

Мазуренки запровадили в себе суботники — чай по суботах, і на них треба бувати. Але сьогодні в них, крім С. Перепелиці, який пereбував в Римі як фінансовий агент уряду і одночасно делегат Кооперативного союзу, нікого не було, бо Антонович влаштував того дня сніданок з нагоди завтрішнього від'їзду В. Мазуренка до Відня, де він має добувати гроші для нашої місії, бо ті, що були, вже вичерпалися... Я на тому сніданку не був, а Мазуренки повернулися додому саме перед моїм до них приходом.

Пані Мазуренкова була, після сніданку, в дуже підвищенному настрої і весь час брала на глузі Перепелицю, запрошуючи його ще й ще раз випити.

- Ось ще цього лікеру, прошу дуже...
- Не можу більше, дякую... Ніяк не можу...
- Та що ви? Спробуйте, вам засмакує.
- Певно... Але в мене хворе серце...
- З якого це часу? Вперше чую...

Потім звертаючись до мене:

— Знаєте, Степан Васильович старого козацького роду і ніколи ще не відмовлявся випити, коли траплялася нагода. Оце як був у Швайцарії, деякі наші заздрісники навіть написали до уряду, що Перепелиця, мовляв, забатато п'є. Звідти прийшов запит: «Що да як?» А Степан Васильович відповів коротко і ясно: «Така вже моя звичка!»

І знову до Перепелиці:

— Не зраджуйте ж вашої звички.

Перепелиця слухняно перехилив ще чарочку.

А Мазуренкова оповідає мені далі:

— До того ж Степан Васильович дуже побожна людина. Коли його за прем'єрства Голубовича, його партійного товариша, призначили на міністра фінансів, то він у Софійському соборі відправив навіть «благодарственний молебінь»... Правда, Степане Васильовичу?

Той ніякovo хитнув головою, а вона продовжувала:

— І ми всі молилися, щоб наші фінанси в нового міністра були в порядку...

— Так то ж більшовики не дали, — вставив своє й Василь Мазуренко.

Але Мазуренчиха не вгамовувалася:

— Степан Васильович добре знає, що значать в житті людей — фінанси: куди не приїде, все зупиняється в найдорожчих готелях, бо того, мовляв, вимагає його фінансова служба, мусить, мовляв, люди знати, що на Україні фінанси добри.

Чув я вже раніше про широку натуру цього нащадка козацького роду. Хоч залишив він жінку і родину на Україні, зійшовся з одною з машиністок-швайцарок, що працювала в бюро Степанківського, і зрештою з нею навіть оженився... Не знаю, як це там обійшли справу з першою жінкою... Але з другою жінкою характерами не зійшлися. Вона від нього тікала, він ганявся за нею з револьвером, мало не вбив, наробив чимало розголосу. Коли приїхав до Риму, хотіли його познайомити з машиністкою швайцаркою, що працює в місії Севрюка разом із Ніною, але та відмовилася:

— З дикими людьми не хочу знайомитися.

Вона оповідала Ніні, що теперішню жінку Перепелиці добре знає. Живе вона багато, ні в чому собі не відмовляє, але казала їй, що коли б знала, яке в неї буде життя з Перепелицею, ніколи б не проміняла колишньої праці машиністки на теперішню розкіш...

Тепер він сидів розчервонілий і спіtnілій і тільки ніякovo посміхався, не знаючи, як реагувати на в'їдливі жарти Мазуренчихи.

Щоб повернути розмову на іншу тему, я звернувся до Мазуренка:

— Отже Василю Петровичу, ви завтра їдете до Відня...

— Хто? Я? І не думаю... Хоч Антонович і почастував мене сьогодні сніданком, я не поїду... Ось маємо тут нашого фінансового агента, він поїде і нам усі потрібні гроші роздобуде...

От тобі й маеш! Уявляю собі завтрашнє здивування Антоновича...

Ніна скажеться, що праця в місії Севрюка її зовсім не задовольняє, бо ніяких слідів і наслідків цієї праці не видно. Листами від полонених Севрюк зовсім не цікавиться. Сам до них теж ніколи нічого не пише. Сидить собі у своєму кабінеті із жінкою, яку Ніна називає манірною і психологічно нам цілковито чужою... В канцелярії Севрюк з'являється рідко.

Борщак дав мені відпис листа Шелухина з 22. 11 з Парижу до Мациєвича, якого Шелухин переслав і Борщакові. Лист надто довгий, щоб його весь переписувати, хоч він і дуже цікавий та характерний. Беру з нього найважливішу частину:

«... В міру того, як наближається час, коли поставлено буде на дипломатичний кін вирішення нашої справи, мною опановує все більший неспокій. Причиною цього є також і склад нашої делегації, який у своїй президії ніколи не відповідав, як треба будо б, ні своїй цілі, ні серйозності, ні складності завдання. З призначенням гр. Тишкевича в. о. голови склад цей тільки погіршав.

«Коли Шульгин та Марголін дорівнюються Галіпові, то Панейко зовсім відрівався від делегації, Матюшенко вибув із її складу, бо його французька влада не пустила повернутися з Швайцарії до Парижу; проф. Томашівський дійшов до свідомо неправдивого і злісного обвинувачення Лозинського в підробці безсумнівного уповноваження, аби викинути Лозинського з делегації, а гр. Тишкевич виявив ще менше дипломатичних здібностей, ніж Сидоренко, і вважає, що повинен відіграти роль Пілата і старосвітського оригінала-баріна.

«Якщо Сидоренко не вмів гуртувати людей, то гр. Тишкевич, не мігши проявити ні ініціативи, ні такту, прислужився тому, що делегації, як такої, у нас тепер фактично не існує. Добре, що в дипломатичних сферах на його час наступило затишня. Це, разом із тим, що гр. Тишкевича було призначено тимчасово, ще не турбувало. Сподіваючись, що уряд у свій час зробить потрібні заходи, я мовчав. Я обмежувався тим, що написав про потребу усунути Панейка і Томашівського, які завели інтриги, проявили в роботі повний сепаратизму і неслухняність урядові, ізолявалися од суголосних з нами галичан, утворили таємне бюро, працюють поза плечима делегатів і т. д.

«... Не може говорити від імені демократії той, хто боїться її і зі страху уявляє її собі більшовиком, про що одверто каже і в що сам перший вірує. Це все так ясно, що я про гр. Тишкевича не писав. Я міркував, що його призначено тимчасово, а пришли з із часом когось іншого. Однаке сталося, та ще за Вашою допомогою, як бачу це з Ваших листів, що гр. Тишкевич зістаеться і надалі як постійний голова.

«Бога ради, не подумайте, що я хотів би зайняти цю посаду. Заявляю, що я ніякої дипломатичної праці нині не годен робити та й балакати по-французьки не вмію настільки, щоб вести дипломатичні переговори вільно та бігло. Цього останнього вже досить для визнання

моеї повної непридатності для такої ролі. Радником-юристом, яким я є тепер, я визнаю себе на місці, через що й зістаюся на цій роботі зі спокійною совістю і повною свідомістю своїх обов'язків.

«Про Вашу переписку з гр. Тишкевичем я вперше довідався так. Не вважаючи на наказ уряду зменшити число службовців і видатки грошей, гр. Тишкевич почав збільшувати і призначати на службу в делегацію нових людей, в додатку не тільки непотрібних, а навіть чужих нашій справі. Ці особи зате мали честь уподобатися графові особисто. Між ними немає ні одного українського діяча. На мою заувагу, як радника делегації, що це розминається з вказівками уряду, непотрібно обтяжує касу, з якої вже нічим платити і старим урядовцям, траф грубо відповів, що то його діло.

«Він призначив радником на неіснуючу посаду бар. Грооте, бельгійця, який жив у Швейцарії з ним у великій дружбі. У наших справах він не знає нічого. Нам він тепер зовсім не потрібен, а граф розпорядився видати йому платню з того дня, коли вони, як приятелі, вперше пообідали вкупі в Парижі. Я заявив рішучий протест і вказав на незаконність учинку. Тоді граф зробив недостойний викрут: він викреслив перший наказ і написав другий, яким призначив барона фінансовим агентом на правах експерта з окладом у 3 000 франків на місяць, з додатком по 2 000 фр. місячно на представництво. Ціль давати баронові 5 000 франків на місяць було осягнуто, але й закон знову порушенено, хоч би вже тим, що наші штати вироблені й затверджені законом, а граф сам видумав для приятеля посаду і сам утворив закон про платню на невідомо яке представництво звичайного виконавця. Бар. Грооте було зараз же видано 8 333 фр. тоді, як у нашій касі свистіло. Коли я знову вказав на незаконність вчинку, гр. Тишкевич послався на Вашого листа, показав його мені і заявив, що він не виступив із рамок права.

«Після того він прийняв на службу ще чотири душі, яким видано більше 25 000 фр. тоді, як у нас вже три місяці нема що робити половині тих старих урядовців, а грошей немає остатньки, що невідомо, чим ми заплатимо за помешкання в декабрі, не кажучи вже про платню урядовцям.

«Добре, що у нас знайшовся закон, на який Ви послалися, і я мав нагоду наочно довести графові, що Ваша порада не тільки розминається з дійсним законом, а що плутає місію до держави з делегацією на конференцію миру, для якої все утворено спеціальним законом.

«З того часу він не раз посилився на Ваші листи, як на опору для себе. Так я й довідався про Вашу переписку і зміст її.

«Мене без краю вразило те, що Ви, належачи до одної партії зо мною і з М. Кушніром та ще з нами бувши і членом центр. комітету партії, ні разу і ні слова не написали до нас, коли Вам треба було якихось інформацій, а завели проти членів делегації, в тім числі і проти Ваших сопартійців, переписку з людиною, якої, як бачу з Ваших листів, зовсім не знаете. Ваше листування в цей спосіб і втру-

чання в справи нашої делегації вже наростили шкоди, а далі загрожують не тільки скандалами, а й непоправними шкодами для інтересів нашої вітчизни.

«Графа Тишкевича в його аматорській чи дилетантській спеціальності я дуже поважаю, бо він зробив і робить користь своїми виданнями. В папській атмосфері він там у своїй стихії. Там він, може, незаступний. Алеж у серйозній світській дипломатичній роботі він показав себе зовсім непридатним. У нього немає для того ні знання, ні такту, ні організаційних здібностей, ні ініціативи, ні рішучості. У нього на все погляд і до всього відношення поміщик „вотчинника“. Безперечно, він український патріот, алеж на українців дивиться з великопанським високомірством, хоч на словах і улесливий, що в усякім разі не вважається достойністю людини.

«Гр. Тишкевич і досі не мав ні одного побачення ні з одним із представників Вищої ради Антанти і задоволився трихвилинним побаченням з італійським міністром. Ні з Клемансо, ні з Пішоном, ні з представниками Америки та Англії він не бачився, бо його не приймають. Бувши дріб'язково честилюбним, він дбає, щоб про нього якомога більше писали. Через те, прибувши до Парижу, він зараз же почав не з візитів, а з інтерв'ю. За друк було добре плачено, і в часописах з'явилися його балочки та заяви в такім вигляді, що зараз же в очах одних зробили його смішним, у других утвердили проти нього ворожнечу і т. д. Відношення до графа дуже невітідно відзначилося на відношенні до делегації. Після цього безтактного виступу вищі урядовці і дипломати зреагували приймати його, кажучи, що про його думки вони довідалися з інтерв'ю, і що на непогрібний прийом у них нема часу.

«Оскільки граф ласий на саморекляму і не розбирається в ній, можете судити по надрукованому про нього в „Волі“. Він мені й іншим давав те читати вже давно. Я сказав, що так писати не годиться. Він дав мені поправити, щоб послати як справоздання до уряду. Я місцями поправив, місцями переробив. Алеж виявилося, що те було написане до друку і що він не погодився з моєю переробкою. Чи це серйозно? Подаю Вам вирізку з „Волі“. Чи це може принести нам честь? Чи це не виставляє нас із таким шефом на людське посміхування? Знаю, що не поможет й те, що М. Лозинський пішов до графа з „Волею“ і вказав йому на непристойність подібних друків, чим підтримав мене. Такі люди серйозних справ робити нездатні, а нарбити серйозних нещасть можуть.

«Оточивши себе своїми агентами, граф цілком ізолявався од делегації і не читає навіть офіційних паперів. Його цілком вдовольняють побачення з маленькими людьми, які для нашої справи ні в чім корисними бути не можуть по своему становищу. Єдине добре побачення в нього було — з Фошем. Більше ні з ким з Франції, Англії. Америки він не бачився. Його побачення з представниками невеликих

держав мали характер звичайних візитів і наслідків ніяких не дали. Пашіч прийняв його, а серби нам роблять пакості. Я взагалі не знаю, чи граф здатен вести серйозну політичну розмову. Бачив його з румунськими представниками, був із ним на засіданнях представників новоутворених держав, але ж граф мовчав. З представниками нових держав він наївтів боявся говорити, вважаючи їх соціалістами. Це для нього страшне слово, як для московської купчихи — жупел.

«Більш розумних людей він чомусь уникає, хоч сам він людина досить розумна. Це, на мою думку, через дріб'язкове честолюбство, яким він нашій справі дуже шкодить, бо робить і її такою. Нічого в Парижі не зробивши і не досягши до цього часу, він і далі нічого не зробить, тим більше, що став цілком на партійний ґрунт і одверто стоїть за клерикалів, а виступає проти соціалістів, хоч би найправіших, та й взагалі прогресистів усіх напрямків. Цим він уже осоружив проти себе цілі французькі кола. Таке представництво демократичної України не може бути корисне для неї. Воно робить утвір чогось карикатурного в нашім становищі.

«Збанкрутувавши під час політичного затишку, траф Тишкевич, як закипить робота в нашій справі, сам нічого не зможе зробити, а іншого, хто робив би, не буде, — коли ж і буде, то йому перечитиме граф як шеф, просто на особистому ґрунті. У мене в грудях все морозом покривається, як подумаю про те, що в такий для нас рішучий час ми не матимемо відповідного шефа, бо граф ним фактично бути не може. Він не може вести балочки про українські справи, коли є хоч яка опозиція, бо губиться, не має потрібного знання й політичного досвіду, а рішучості багато тільки там, де він може особисто приказувати, але не в громадських справах. Зате багато власної амбіціозності, яка його просто засліплює.

«Вже прийняту урядом купівлю від американців він трохи не побув своєю нерішучістю та своїм бажанням робити не те, для чого служить, а тільки те, що йому подобається особисто. Тільки наша настирливість та моя загроза одвічальністю за невиконання своїх службових обов'язків примусила його виконати установлені законом формальності, і справу було урятовано.

«Він тут виявив, в додаток до усього, повне нерозуміння справи: довелося вяснити йому те, що як він не зробить установленої формальності, то американці мусітимуть забрати товари, і для нашої держави, окрім обов'язків платити страшенні збитки, утвориться грандіозний міжнародний скандал, після якого всі економічні зв'язки з чужими державами будуть поховані надовго в глибоку могилу. Так він у всіх справах. Так і в політичних справах, особливо в справах нот. Цього ніяк не можна назвати обережністю, бо це просто вияв браку громадської мужності, рішучості і свідомості прийнятих на себе обов'язків. Коли настане рішуча хвиля для рішення української справи, він здатен заявитися хворим і покинути їх рішатися волею Божою.

«Од делегації він ізолювався з першого дня.

«Про членів делегації він висловлювався дуже погано навіть при сторонніх людях. При мені, Тимошенкові та двох чужинцях, французові та американцеві, він двох членів делегації схарактеризував просто як людей, яким не можна довірити нічого, а особливо грошей. Я мусів зам'яти цю балачку і завести графа до належної стайні. Про членів делегації і про всю делегацію він пише на всі сторони в листах і телеграмах дуже погано, а в телеграмі до Донцова висловився так, що делегація мусіла офіційно вказати йому на недопустимість подібних телеграм.

«Оселившись в готелі, далеко від делегації, він спочатку приходив до делегації на 5, 10, 20 хвилин, потім став ходити рідше, а тепер ось вже восьмий день зовсім не приходить. У себе він завів свого адъютанта і щось подібне до канцелярії, забрав печатку і робить там невідомо що, оточений такими людьми, як колишній агент делегації, що став у нього правою рукою і головним дорадником, а нами запідозрений у тому, що не виконував своїх обов'язків на користь України так, як треба було. В українській роботі та людина цілком невідома і взагалі нам чужа. Цей агент склав графові скандалний допис до „Волі”, щоб прислужитися, і послав його до друку. Графові той допис так подобався, що у нас лежить гора того числа „Волі”, і він читав той допис кільком із нас ще до друку. З такими порадниками доживемося до великих скандалів і дожилися вже.

«Що робить граф у своїй самочинній канцелярії, бо од урядової він ізолювався і не визнає її, нікому з нас невідомо. Наш секретар до нього неходить. Граф забрав од нього печатку і шле пакети і телеграми по всьому світі. Про зміст його посланій ми довідуємося випадково. В результаті озлоблені люди роблять і собі безтактності, а вороги тим користуються. Так з'явилася скандална стаття в „Л'Юкрен” у Швейцарії, у французьких часописах за підписом Моркотуна й інших. Через шефа робиться срамота нам усім, а найперше українському урядові. Тепер наростає скандал із масонською авантюрою. Дехто з українців став удавати з себе члена масонської льожі. Треба зауважити, що масони тут відограють велику роль. Може, ради цього й у нас знайшлися такі, що цим способом схотіли надати собі впливу на українських діячів, підвищити себе і використати це. На мою думку, вони належать не до льожі, а просто до якихось свининців, а, може, і до чогось просто мітичного. Таких тепер розвелось досить, і вони пересварилися між собою. А Моркотун об'явив себе головою одної з цих льож. Надрукував усякої чептухи та інсинуацій, заплутав французів і утворив скандал. Треба попередити наш уряд, щоб гнав у трипії всякого, хто удаватиме з себе масона. Це — авантюристичний та й більше нічого. Якраз через графову вдачу мати справу з цими людьми і утворився скандал, який ще не закінчився.

«Це цікавий і характерний факт. З дня свого приїзду граф почав

приймати нас, лежачи, роздітим у постелі і накрившись одіялом. Там же на кроваті, на стільцях і на інших місцях біля нього розкладено в повному безладді і службові папери. Так він завше приймав і мене, за винятком, може, двох випадків. На обід граф уставав, потім виїздив кудись і т. д. Цілком зрозуміло, що до нього перестали члени делегації ходити. Зовсім по-хатньому. Це характерно для всієї дипломатичної і шефської діяльності гр. Тишкевича. Міг би подати Вам безліч фактів, не менш характеристичних.

«Я написав Вам довгого листа, бо сів і пишу просто на машині, а факти та думки товпляться. Пишу Вам, бо бачу з Ваших листів, що Ви вжили заходів для змінення позиції гр. Тишкевича на становищі, для якого він зовсім непридатен і на якому він може причинитися до великого нещастя.

«До уряду їздив Мегас, якого граф спеціально посылав таємно від нас для скріплення свого становища. Коли б те становище і скріплення були потрібні інтересам України, то можна було б тільки радіти. Але — все на лихо. Мегас — це американський авантюрист, який зумір вибрati від американських українців яких 80 000 франків і якого ми одсторонили від делегації та її справ, за що він мститься. Все таки він і од нас, поки ми його розкусили, взяв 6 000 франків.

«Ви — людина розумна, і самі знаєте, що треба робити, щоб полагодити справу з графом і попередити скандал та нещастя для нашої вітчини. Скандал цей, як бачите, вже є. Він буде ще більший, бо граф ізоловався і утворив атмосферу, при якій делегація фактично перестала існувати. А настане час (він близький), коли треба буде виступити, тоді не буде кому. Розвійте містифікацію і зробіть те, що потрібно в інтересах держави. Це — Ваш обов'язок, який на Вас падає через Ваше листування. Бувайте здорові. Ваш С. Шелухін».

Переписав цього довгого листа, і хочеться тільки сказати за Гоголем, заломлюючи руки: «Сумно жити на цьому світі, панове!». Яка безвихід!

7 грудня 1919

Російські єдинонеділимці тріумфують... Дарма що становище і їхнього Денікіна робиться не надто блискучим, і більшовики вже відігнали Денікіна, як повідомляють із Цюриху, на яких 150 км., а в його запіллі українські селяни по всіх усюдах повстають; вони тріумфують, бо головна справа — розбито війська Петлюри. Вони тріумфують і використовують момент, накидаючись в італійській пресі, їм прихильній, з усією силою на українських «сепаратистів», «австро-німецьких агентів». Вчора в римській «Епока» з'явилося довге інтерв'ю кн. Волконського, а в мілянській «Персеверанца» графиня Філіппіні-Полторацька видрукувала нового величезного листа у відповідь Капелльо і Шебедеву. Тут знаходимо весь арсенал уже всім нам знаних і оклепаних аргументів із досить зручним застосуванням до міс-

цевих італійських обставин, — Італія стоїть тепер під знаком шукання єдності, дарма що була історично не раз поділена на різні держави і її населення розмовляє дуже відмінними діалектами, як сіцілійський, з одного боку, а генуїйський з другого. І на цьому грають оті Полторацькі, підкреслюючи зокрема факт денаціоналізації нашої інтелігенції, що так гостро відчувається навіть і в нашій місії, особливо серед жіночтва, де цілковито панує російська мова (Мазуренчиха, Гриненкова, Бальмен).

Полторацька пише:

«Відомо, що в самій Україні мова культурних інтелігентських кляс на т у р а л ь н о російська. Неможливо собі навіть уявити, щоб десь у Європі відкрито було курс української мови для полегшення торгівлі і взагалі зносин між портами Чорного моря і Середземного, що завжди були дуже живі ...» Приплетено, розуміється, і Гоголя, що писав у Римі свої «Мертві душі» російською, а не українською мовою ...

Сьогодні знову «Епоха», друкуючи вістку про втечу Петлюри з генеральним штабом до Румунії, додає редакційний коментар у дусі, очевидячки, п. Волконських. Антонович свого часу не захотів спростувати зносини гр. Тишкевича з Сікстом Бурбонським, а тепер «Епоха» в своєму коментарі витягає цю справу, офіційно ніким не спростовану, бо те, що з'явилося після моїх там відвідин, в бюллетенях «Агенція Націонале делла Стампа», ніяк не можна назвати офіційним спростуванням. Отже, «Епоха» пише:

«Граф Тишкевич запропонував від імені Петлюри українську корону кн. Сікстові Бурбонському з Парми, заявляючи при цьому, що український народ дуже радо прийме католицтво. Цей більш ніж нерозважливий акт викликав в усій Україні величезне обурення, бо народна маса фактично прив'язана до православної релігії і ні в якому разі не була б рада бачити в Росії чужинецьку династію.

«Крім того, Петлюра останніми часами обурив більшість більш затятих українських сепаратистів: фанатик української сепаратистичної ідеї „батько“ Грушевський, людина найбільш шанована поміж сепаратистами, був примушений, рятуючись від переслідувань Петлюри і боячись бути арештованим, ховатися. Так само і Петрушевич, що був головою уряду республіки Сх. Галичини, був ув'язнений на наказ Петлюри. Залишений майже всіма, Петлюра має тепер тільки 22 000 галичан в Австрії під командою старшин австрійських, німецьких і угорських. (Як тут напирається на Австрію, що її так не люблять в Італії. Навіть про галичан говориться, що вони в ... Австрії! — С. О.). Але після того, як Київ опинився в руках Денікіна, становище галичан стало розпачливим. Як повідомляє останній офіційний бюллетень агентства Петлюри в Парижі, група галицьких старшин на чолі з славним ген. Тарнавським, незадоволених і розчарованих, розпочали переговори з Денікіном, місяць тому погодившись на програму з'єднання Росії і України. Петлюра загрозив смертю га-

лицьким старшинам і наказав арештувати ген. Тарнавського, але спроба виконати наказ викликала повстання всіх галичан. Галицьке військо звільнило арештованих і перейшло повністю під прапори Денікіна. Позбавлений останньої підтримки, Петлюра був примушений втекти...»

Ось так пишуть історію!

Скільки треба сил і людей, щоб усі ці зручно намотані брехні спростовувати! А у нас їх нема... Нема людей, що вміли б писати як слід, коли б бодай хотіли... А то й бажання нема. Нема ніякого почутия громадської відповідальності, нема суспільного інстинкту, що штовхав би до відданої громадської праці без думки про кар'єру, винагороду. Подивишся навкруги — все урядовці, що не мають поняття про громадську діяльність, або — ще гірше! — гуляки, чорт би їх побрав!.. Один Галіп, здається, має оту громадську жилку й захоплюється своєю працею. Але що він може, коли навіть мови італійської не знає!..

Вчора Ніна, оповідаючи про місію Севрюка, розплакалася. Це з нею рідко буває. Очі в неї зовсім таки не на мокрому місці. Але — не витримала. Плакала з безсилия й обурення. Обурює її недбалство і здирство Севрюка, обурює байдуже ставлення до праці інших членів місії. Ніякого зацікавлення долею полонених! Ніякого бажання бодай чимось їм допомогти. І то — маючи величезні засоби! Обурює оте черстве себелюбство і бажання розважатися за всяку ціну, що панує в цьому осередку, коли Україна гине...

Потішав її, як міг. Говорив, що треба перетривати, не піддаватися настроєві. Все це ще зміниться. Треба набиратися знання і досвіду, щоб повернутися на Україну європейцями, а не хуторянами. От тоді й закипить робота. Знайдуться там люди, не зіпсовані грошима, легким життям за кошт держави, що не має можливості жадного контролю... Скільки гарних ідейних товаришів там залишилося!.. То все люди, що всього себе віддавали громадській роботі... — Пам'ятаєш Марусю Саєнко, Марусю Дем'яненко, що так жертвоно працювали без всякої винагороди в канцелярії Центр. Ради? А з моїх товаришів... Правда, Володимир Шульгин, Кузьма Корж, Омелько Попович, Микола Лизогуб загинули під Крутами. Алеж залишилися там десь Іван Шарий, Осип Гермайзе, Микола Зеров, Вадим Модзалевський, Данило Щербаківський, брат Олександер із жінкою Дорою, Віра Онацька-Полонська, Ната Житецька... Коли б хоч хтось із них був тут, було б, певно, інакше...

Ніна зрештою заспокоїлася, але заявила, що в понеділок, як піде на працю, підійме бунт — буде голосно допитуватися, що саме зробила їхня місія за весь час свого тут перебування...

Тоді ми пішли до Мазуренків на суботній чай, і тут Мазуренчиха підлила ще трохи олії до вогню: повідомила, що невдовзі її день народження і що вона обов'язково матиме від чоловіка, Василя Петро-

вича, в дарунок брильянти. Тільки брильянти! Вона почуває, що не може бути без брильянтів...

Василь Петрович — лівий соціал-демократ, і в міру того, як справи на Україні все гіршають, він усе лівішає. Хто зна, чи не зробиться комуністом. А Мазуренчиха — типова міщанка з непомірно розвиненим почуттям виключної власності, з жадобою необмеженого посідання. Якось були ми з нею в парку Боргезе. Я вказував їй різні красоти цього парку, а вона мені:

— От коби я мала цей парк, я ніколи не пускала б до нього кого попало. Це мав би бути мій парк...

Спрага «вживати життя», як висловлюються галичани, теж необмежена. Видрукувала візитівки з княжою короною: «Маріяна де Мазуренко, уроджена Вишневецька...» А я певний, що нічого княжого там і близько не було. Як це все мириться з лівим соціалізмом В. Мазуренка, не розумію...

«Іль темпо» видрукував сьогодні статтю «Україна — жертва страшних пощестей. Санітарну допомогу стримано бльоком Антанти». Цю статтю зладжено за нашими матеріалами, і вона робить сильне враження. Але — не на Мазуренчиху та її подібних...

Ходив до музею Кірхнера, — единого, здається, тут музею від науки, а не від мистецтва. Музею чисто історичного чи природничих наук тут, здається, немає. На превеликий жаль, музей був замкнений, бо помер директор обсерваторії, зв'язаної з музеєм. А мені дуже кортіло подивитися на етнографічний відділ цього музею, що мені його дуже хвалили.

Заглянув був до галерії Дорія — майже насупроти в палаці князів Дорія. Теж зачинена. Можна відвідувати тільки по вітірках і п'ятницях. А там, кажуть, розкішний портрет папи Інокентія X пензля Веласкеза — симфонія самих червоних барв, найрізніших відтінків, що непомітно переходят один в одний. Червона барва мала б символізувати тут найвищу владу... Але замкнуто. Пішов блукати вулицями. І ще раз сконстатував, що тут прегарне старе перемішується з неможливим сучасним брудом, що просто з душі верне. На кожному кроці пісуари, навіть не відгороджені. Сморід такий, що навернутися неможливо. А італійці так тут поводяться, ніби в той момент коло них нікого немає. А тут же проходять пані, панночки... Вони заходять, зроблять своє і йдуть далі, зашібуючись по дорозі. Природна, мовляв, справа! Зрештою, це — змодернізований спадок від імператора Веспазіяна, що обдарував пісуарами давніх римлян.

З другого боку, не можна не зауважити й фактів, що зовсім зачепчують часті твердження про злодійкуватість італійців: продавці часописів безпечно залишають свої часописи і гроші біля них і йдуть у своїх справах, а переходжі беруть часописи, кидають у мисочку за них гроші і — йдуть далі.

Учора коло 9 години вечора, вийшовши по часопис, я прождав хвилин п'ять, поки газетник з'явився. Купка грошей біля газет була

вже досить велика, але ніхто її не зачіпав. Попробував би який газетник зробити це в нас! Ані часописів би не знайшов, ані грошей...

8 грудня 1919

Статтю з нашого бюллетеню про пошесті на Україні і санітарний бльок Антанти передрукувало чимало італійських часописів, як «Іль корієре дель маттіно» в Неаполі, «Ля персеверанца» в Міляні та інші.

Мілянський «Іль секольо» передrukував із нашого бюллетеню та-кож частину відозви українського уряду за підписом І. Мазепи, поширеної після зради частини галицьких військ. У цьому ж числі «Іль секольо» вміщено цікаву статтю «Наслідки помилкової політики Антанти: Україна буде новою Польщею. Несправедливий поділ». В ній читаемо: «Якщо відомості, які ми одержали з англійських джерел, правдиві, реакційний російський генерал осягнув свою мету: Україну задушено в пельюшках. Витворюється нове польське питання ХХ віку, що його витворила на сході Європи Мирова конференція. Україну поділено між трьома державами: Польщею, Чехо-Словаччиною і Росією. Але вона від того не перестане боротися за свою єдність і за свою незалежність, завдаючи чималих турбот трьом урядам, що її уярмлюють. Вона зробиться постійним джерелом неспокою для всієї Європи».

Наталя Геркен телефонувала Ніні, що не зможе прийти на збори Комітету допомоги полоненим, де мали б відбутися вибори нової управи. Агітувала Ніну, щоб і вона не йшла на збори, щоб їх зірвати, бо не прийдуть також ані пані Мако, ані Мазуренчика. Тому Галіп, що його вона хотіла б бачити головою Комітету, не збере більшості голосів, і в голови знову пройде Бальмен-Липовецька. Вона ж з багатьох причин не бажана, бо вона не знає української мови, фігурує як британська громадянка, до цього часу нічого не зробила і т. д.

Ніна відповіла, що однаково на збори піде, бо вважає незручним не йти, бо це значило б — саботувати справу. Призначається ці збори вже втрете і ніяк не можуть відбутися: то була Бальмен хвора, то голоси поділилися, то тепер Геркен хвора... Треба, зрештою, до чогось дійти.

Гриненко вчора листовно повідомив Пащенка й Чехівського, що він суду чести в справі конфлікту зо мною не приймає, бо комісія, яка мала вирішити цю справу з формального боку, не осягла однодушності, бо І. Коссак подав окрему думку.

Пізніше: Вибори в Комітеті допомоги таки не відбулися. Але внесено бодай постанову, що чергові збори відбудуться при всякій кількості присутніх. З огляду на те, що засідання затягнулося і всі спізнилися на службу, Антонович зробив увагу Пащенкові, що засідання комітету не можуть служити виправданням для спізнення на службу. Це викликало з боку Чехівського різку репліку. Чехівський

взагалі останніми часами дуже нервозий. Поперше, він — вірний приятель родини Єремієвих і його турбує довга відсутність всяких відомостей від п. Михайла. Подруге, злі язики твердять, що він дуже лютий на П. Карманського та Лучинського, що п. Єремієвій бісиків підпускають.

*

В. Мазуренко зв'язався з італійськими соціялістами, а в тому числі — з їх головним лідером Серраті. В наслідок цього зв'язку дирекція Соціалістичної італійської партії вирішила звернутися до комуністів Росії й України з пропозицією посередництва для припинення боротьби, бо ця боротьба, мовляв, скріплює контрреволюційні сили. Мазуренко дістав візу до Франції, хоча й не збирається туди іхати, — але він тим дуже гордий, бож ніхто інший не міг дістати француузької візи. Взагалі Мазуренко, не вважаючи на трагічний стан на Україні, почуває себе дуже певно. Він каже, що виклопотав візи і для хору Кошиця, а як буде треба, то дістане й дозвіл відвідувати полонених...

Що значить — як буде треба? Воно вже давно треба!

9 грудня 1919

Вячеслав Липинський, що був нашим послом у Відні ще з часів Скоропадського, відійшов від політичного життя і покинув ряди нашої дипломатії. В листі з 2. XII він пише до Антоновича з Райхенав:

«Високошановний і Дорогий Пане После! Листа Вашого з 22. XI я одержав. Покищо я відійшов зовсім від офіційної політики і взявся до своїх літературних праць. З політикою сучасного уряду, і внутрішньою й закордонною, настільки не погоджується, що не міг я далі нести навіть тієї частини відповідальності, яка на мене, як лише на виконавця волі того уряду, спадала. Безпричинний розстріл отамана Болбочана, одного з найкращих наших офіцерів, і безпідставне обвинувачення партії, до якої я належу (хліборобів-демократів) у протидержавному заговорі, а тим самим відлучення більшості поміркованих, єдино державних елементів; безпринципне і позбавлене логіки кокетування з Польщею і тим скріплювання нашого московофільства — це такі факти, які мусять сучасну урядову політику довести до краху. Дай Боже, щоб я помилявся, але в усякому разі одвічальнosti за наслідки того всього, за ту руйну, за те „самоїдство”, яке нас чекає, я на себе прийняти не міг, тим більше, що були інші, далеко кращі і далеко певніші виходи, які я пропонував нашому урядові.

«Пишу про все це Вам, Пане После, маючи запоруку Вашої приятелі, про яку Ви були ласкаві мене в своєму листі запевнити і яку я все високо ставив, так і тепер високо ставить і цінить глибоко поважаючий Вас Вячеслав Липинський».

10 грудня 1919

Вийшло 13 число «Ля воче» ... із звичайним спізненням. Увійшла до нього, нарешті, моя стаття про Гоголя та ще й друга моя стаття історичного характеру «Італійська торгівля на Чорному морі в XIII-XIV вв.». Увійшли до цього числа й дуже вдала полемічна стаття В. Шебедєва «Успіхи Денікіна», величезна стаття про українські кооперативи, що її опрацював І. Гриненко за матеріалами Перепелиці, рецензія на доповідь І. Гриненка в Інтернаціональному клубі про українське мистецтво, переклад з статті паризького місячника «Схід-ня Європа» (фр. мовою), «Досить війни і голоду!», переклад статті відомого чорносотенця В. Шульгіна в київському «Киевлянине» «Пит-ка страхом», яка стверджує, що Денікін робив систематичні погроми жидів навіть у Києві; декларація жидівських робітників у Кам'янці, що заперечує обвинувачення в антисемітизмі українського соціалістичного уряду і стверджує, що жидівське населення на Україні хоче державної незалежності України; відозва І. Мазепи, як голови українського уряду, до українського народу з 14. XI про боротьбу з Денікіном; комунікат про зраду «деяких галицьких старшин»; коротка стаття про Олеся і переклад Липовецької його поезії «Чому мовчиш?» та деякі дрібніші вістки.

Статтю про О. Олеся і його поезію вміщено тому, що прийшла вістка про його призначення до нас на посаду аташе місії. Мала б це бути, без сумніву, ще одна синекура, але Олесь бодай її заслуговує, і наша культура з того б тільки виграла, коли б один із наших більших поетів пожив довше в Римі, де кожен може чомусь навчитися, де кожен камінь, як кажуть, має свою історію і свою легенду ...

Але я надто захопився... І тут далеко не кожен може чомусь навчитися, — все ж і для цього треба не тільки каменів, що мають кожен свою історію і легенду, але й людей, що були б цікаві їх пізнати. Серед наших «місіонерів» їх надто мало ...

*

Фракція соціалістів в італійському парламенті на засіданні 8. XII опрацювала пропозицію, яку вже внесла до президії парламенту, про необхідність визнання «Соціалістичної Федеративної Республіки Со-вєтів Росії» і встановлення з нею дипломатичних «зносин, торгівлі і виміні».

Цього давно вже треба було ждати.

11 грудня 1919

Від Єремієва далі ані вісточки. Чехівський порозсилав телеграмми до знайомих у Відні і в Празі з питаннями, чи не знає що про Єремієва. Певна річ, Єремієва турбується, але часу не марнує, вчить мови і все те, що роблять інші, в тому числі й Ніна, нещадно критикує. Не хоче брати участі ані в жіночому гуртку, ані в комітеті допомоги полоненим. Зрештою, з огляду на неясне становище її чоловіка, може

й має рацію. На жаль, своїм наставленням заражає (тероризує) їй Чехівського, що слухається її в усьому.

Ніна на все те не вважає. Відпрацювавши в місії полонених, а потім ще й у нашій місії (треба було писати на машинці) до 17 год., тільки повечеряла, побігла до Наталі Геркен на засідання жіночого гуртка, що затягнулося, як у нас усе буває, мало не до першої години ночі. В найближчу суботу той наш жіночий гурток влаштовує першу вечірку української колонії і тим кладе початок Українському клубові, де всі зможуть сходитися, читати часописи, бавитися, затіснити суспільні стосунки, що не завжди і не для всіх можливе в приватному мешканні.

Крім того, жіночий гурток ставить собі метою ввійти в постійні стосунки з італійськими жіночими організаціями, щоб знайомитися з їхньою діяльністю та інформувати про Україну.

Мій рапорт про конфлікт з Гриненком вернувся до Антоновича, а той передав його Галіпові, як юрисконсультові. Галіпові ж, з огляду на його теперішнє становище в прес-бюро, вирішувати цю справу страшенно не хочеться. Мабуть, вона в нього і застрягне. Зрештою, воно мені таке вже далеке і нецікаве!..

Пескарцолі прислав телеграму до «Ідеа націонале», що повідомлення швейцарських часописів про його арешт в Югославії неправдиві. Його ніхто не арештував. Редакція «Ідеа націонале» здогадується, що заарештовано було, мабуть, другого кореспондента, Асторі, бо в Римі було стверджено, що якогось італійського кореспондента було заарештовано... Але нас в такому разі ця справа не торкається.

12 грудня 1919

В італійському парламенті відбулися дискусії над внеском соціалістів про визнання Советської Росії. Депутат Граціяде (що за невідповідне прізвище — ласка Божа!) виголосив палку промову, в якій назвав Леніна «справжнім великим державним діячем». Почувши це, всі соціалістичні депутати посхоплювалися зі своїх місць і довго оплескували ім'я Леніна, вигукуючи: «Хай живе Ленін!»

Поміж промовцями великий успіх мав депутат Чікотті, соціаліст, що все ж не забув і про Україну:

«Домагаємося, — говорив він, — щоб Італія не брала участі в злочинні і цинічній політиці Антанти у відношенні до Росії і в не менш жалюгідній у відношенні до України, якій відібрано всі засоби до існування, і вже діє санітарна бльокада, — жорстоке вдосконалення економічної бльокади, — і в цій нещасній країні лютують тиф і холера, діти, жінки й старі люди вмирають тисячами через брак ліків».

При цьому Чікотті зачитав нашу статтю, видруковану в «Іль темпо» з 7. XII. Вона зробила на присутніх, як відзначають звітодавці, велике враження. Тому подаю її тут у перекладі:

«Численні українські втікачі прибули до Швейцарії в наслідок

недавніх подій і евакуації Кам'янця. З їх оповідань про становище на Україні випливає, що відпорність українського війська зломано головно через брак притасів. Військо винищували тиф і холера, що поширилися з близкавичною швидкістю через брак ліків і санітарного матеріалу. Цей брак завдається бльокаді України, що через неї поїзди Червоного Хреста мусили повернутися назад.

«Уже в початках листопада для всіх на Україні було очевидним, що катастрофа наближалася швидкими кроками. Щоб переконатися в цьому, вистачало рахувати протягом кількох днів людей, що мерли від різних хвороб, які лютували як між військовими, так і серед цивільного населення. Число вояків, померлих від висипного тифу та від холери у перші дні листопада дійшло фантастичної цифри — 80%. Хворі вмирали переважно через повний брак санітарних матеріалів, ліків та лікарського персоналу. Ось один тільки приклад: із 44 старшин, що вийшли останніми часами із військової школи в Кам'янці, за три тижні 22 вмерли, 20 захворіли, і тільки двоє ввійшли в кадри війська.

«Лягти до шпиталю — бути присудженим на певну смерть. Тому вояки воліли тягтися за військом, аж поки падали мертві. Ясно, що в таких обставинах і військові лікарі легко підпадали заразі, і їх число меншало з дня на день. Три тижні тому їх нараховувалося ще 30; тепер, після смерті шести з них, залишилося 24. Також міністер здоров'я (Одрина — Є. О.) захворів (і скоро помер — Є. О.).

«В середині країни нема хати, де б не було хворих. В Кам'янці безперестаний похід похоронних процесій. Уряд зробив усе можливе, щоб спинити пошесті, але його зусилля були марні. Він організував загальні реквізиції в цивільного населення всього того, що могло б служити хворим. Реквізовано білизну, залишаючи тільки по три речі кожного роду на особу. З жіночих сорочок і простирадл роблено бинди й перев'язки.

«Один поїзд швайцарського Червоного Хреста з санітарними матеріалами, в наслідок бльокади, простояв три тижні в Атаках біля Могилева, не маючи можливості дістатися на Україну в наслідок санітарної бльокади. Втікачі оповіли, що коли вони від'їздили, поїзд все ще там стояв.

«Зараза тим швидше поширилася, що зовсім нема одягу, особливо взуття, і це ж справжнє нещасти, з огляду на холод і сніги теперішньої пори року. Вояки, іduчи на варту, діставали по черзі пару черевиків, які, повернувшись, мусили віддавати тим, хто їх зміняв, самі ж мусили вертатися до касарень босі. Не дивно, отже, що цілі полки, не маючи білизни на переміну, робилися здобиччю вошів, що розносять висипний тиф.

«Той, що нам про все це розповів, відвідав важливий залізничний вузол Жмеринку. Двірець, колись гарний і розкішно вмебльований, мав вигляд покійницької. В чекальні третьої кляси трупи вояків були накопичені один на один, бо не вистачало часу їх ховати. В чекальні

другої кляси — лави хворих, на матрацах, без коців. На навколошніх дорогах — трупи нещасних, що, впавши знесилені, не змогли дістатися до станції.

«Один представник американського Червоного Хреста, побачивши це все, не міг стримати сліз, кажучи, що він ніколи не міг би собі уявити, що бльокада Антанти викличе такі жахливі наслідки і що тому на Антанту тяжить тепер страшна відповідальність.

«Нема потреби передавати почуття українців.

«До останнього моменту вони надіялися на санітарну допомогу Європи; вірили в її гуманність, що повинна бути поза всякою політикою. Але бльокада, якої честь і ініціатива належать Англії, дуже швидко перетворилася на бльокаду санітарну. Увесь народ засуджено до частинної загибелі від пошестей. І все це тільки тому, що антантські дипломати досі не змогли вирішити, що за режим має бути в майбутній Росії...»

Коли Чікотті закінчив читати, деякі депутати почали кричати:

«Ось вам християнське милосердя!»

Інші:

«Ось вам Версальський мир!»

Чікотті, звертаючись до уряду:

— Я вас прошу мати досить мужності, щоб ви не поділяли відповідальності за цю злочинну й цинічну політику!

Депутат Рамелля, звертаючись до правового сектору:

— Це вина вашого вибранця Орляндо!

Інші голоси на крайній лівіці:

— Ось дипломатичні успіхи нашого президента! Соромтеся, убивці! Підлota!

Чікотті, звертаючись знову до уряду:

— Я прошу визнати советський уряд і нав'язати з ним дипломатичні стосунки...

Так, навіть наці матеріяли, що виявляють усю абсурдність і злочинність політики Антанти супроти України, нараз використовуються, як аргументи за визнання советського уряду! Бо нашу державну силу вже знищено руками Денікіна!

13 грудня 1919

Італійські часописи присвячують чимало місця проблемі визнання Советської Росії, що її піднесли соціалісти в парламенті. Впливова торінська «Ля газетта дель попольо» пише:

«Наш часопис уже на другий день після перемир'я, в дописах своєго спеціального кореспондента з Росії (Арнольдо Чіполля — Е. О.) доводить, що:

«1. Намагання Франції й Англії гальванізувати недобитків царських реакційних сил і штовхнути їх проти всіх без розбору революційних

сил Росії, що народжувалися, привело б до постійної ізоляції цієї величезної країни, до хаосу, до різні з таким жахливим наростанням жертв, що т. зв. переможна Європа відчула б, зрештою, величезну відповідальність за напівзнищення російського населення.

«2. Антанти, і особливо Італії, випадало б визнати тим часом соціалістичні республіки, що потворилися в Південній Росії (Кавказ, Кубань, Україна, Східня Галичина), як до нас близькі, бо положені в водоймищі Чорного моря — від Вірменії до Румунії. Коли б ми прийняли їх палке бажання корисних торговельних зносин з Італією, вони забезпечили б нашій країні господарську незалежність необчи-слених наслідків для вирішення наших адріятицьких та середземноморських проблем. Коли б Італія підписала комерційний договір з Україною, високодостойний Нітті не мав би потреби відчитувати слав-нозвісну омелю нашої країни, примушеної підкоритися болі союзників з огляду на потребу харчів.

«3. Більшовизм Леніна, Троцького і Чічеріна, що панує в Білорусі і в Великоросії, як форма деспотії, мусітиме фатально (?! — Є. О.) відмінитися, коли Советська Росія опиниться перед проблемою інтернаціональних стосунків .

«Терпеливий читач може переглянути збірку наших дописів з Росії, видрукованих між груднем 1918 і квітнем 1919 року, і перечитати інтер'ю нашого спеціального кореспондента з Петлюрою, з президентом Галицької Республіки і з Денікіном, і побачить тоді, як палко ми проголошували непоправне падіння московської буржуазії і з якою вірою ми стверджували, що проблема європейського відродження залежить фатально від відновлення стосунків з революційною Росією, і що паном становища буде той західний переможний народ, який матиме досить інтуїції, щоб зрозуміти неможливість іти назад і першим порвати ту сорочку сили, що її фінанси Франції і підозрілива розважливість В. Британії намагалися накинути на Росію, що б'ється в корчах . . .

«Тепер соціалістичні депутати повторюють більш-менши те саме, що вже друковано на наших сторінках і було відоме в Італії рік тому як звернення органів буржуазної преси до буржуазного уряду. Ми цим дуже задоволені, бо, не помічаючи ніякої небезпеки у відновленні інтелектуальних та економічних стосунків із Росією, вбачаємо, навпаки, в них кінець її величезної трагедії, а з другого боку — можливість економічної незалежності Італії, яка звільнить наш народ від внутрішніх і зовнішніх тираній, більш чи менш помітних . . .»

В. Шебедев каже, що цю точку погляду поділяють тепер мало не всі в Італії . . .

У зв'язку з цією ситуацією був учора ввечорі в мене депутат Тофані, член народної (католицької) партії. Просив матеріалів до своєї промови, що він її готує з приводу соціалістичного внеску. Поговорили ми з ним з півгодини. Я передав йому комплект «Ля во-че . . .» та бюллетенів і досить багато всякого іншого матеріалу. Ще й

сьогодні написав для нього дещо. Але, здається, користі з того буде мало. На мене він особливого враження не зробив, а Шебедев каже, що він відомий хіба тим, що якомусь соціялістові відрізав бороду та ніби був замішаний у якусь військову змову проти уряду Нітті...

14 грудня 1919

Не зважаючи на кампанію преси на користь визнання Советської Росії, офіційна телеграфна агенція «Стефані» поширила сьогодні комунікат «військового аташе Російського посольства в Римі», себто нашого давнього «приятеля» кн. Волконського. В цьому комунікаті князь повідомляє, що «внутрішні розрухи — лише акти розбою банд, що оперують між долішнім Дніпром і Озівським морем. Головну групу Махна оточено на південний захід від Катеринослава і тепер її винищують...»

Крім того: «Українське військо знаходиться в стані повного розвалу: галицькі відділи перейшли під команду ген. Денікіна, а незначні рештки банд Петлюри розпорошені в півд. частині Волині, в півн. повітах Київщини та на заході Поділля. Кам'янець Подільський, осідок ген. штабу Петлюри, окупували поляки, фронт яких з'єднався з фронтом ген. Денікіна біля Проскурова, а Mogилів на Дністрі, Бар і залізничні вузли Козятин і Хвастів знаходяться в руках військ Денікіна. Петлюра і частина його ген. штабу, як здається, втекли до Польщі; друга частина його штабу і особиста гвардія Петлюри втекли до Львова...»

Цей комунікат «Стефані» видрукували, розуміється, всі італійські часописи. Відрізняються лише заголовки.

Одночасно часописи друкують також і телеграми з Варшави і Львова з протестами проти рішення Антанти віддати Галичину Польщі тільки на 25 літ. Мало ім!

«Іль пополью д'Італія», приязнний нам орган Муссоліні, надав цим польським протестам такий заголовок: «Звіклі польські ляменти з приводу Сх. Галичини». А в коментарі до телеграми з Варшави читаемо:

«Ляменти поляків з приводу рішення Вищої ради щодо Галичини вже тривають довший час, але нас мало зворушують. Більшість галицького населення русинська, а не польська. Україна має в Галичині більше місця, ніж Польща».

Остання фраза неясна. Термін «русини» надто архаїчний.

Але все це не важливе. Важливе, що італійський парламент, перший серед парламентів великих держав, ухвалив учора резолюцію, в якій визнає право народів недавньої Російської імперії на вільне існування і на вільні зносини з усім цивілізованим світом, засудивши таким чином і санітарну, і економічну бльокаду, що її запровадила Антанта на жадання різних Денікінів...

Наші статті і матеріали таки в цьому трохи прислужилися, і тому маємо деяке моральне задоволення...

15 грудня 1919

Вийшло подвійне число журнала «Ля музіка», і в ньому моя стаття «Українська народна музика» з великим кліше хору Кошиця. Кліше вийшло дуже добре, ясне — всіх можна розпізнати. В статті наведено чимало ентузіастичних рецензій чужинецьких рецензентів на виступи хору в Чехословаччині та Швейцарії, які дивуються, що в ХХ столітті відкривають невідому народну музику, до того ж таку несподівано гарну.

Ці констатування рецензентів дали мені привід дуже докладно оповісти про історію переслідувань української культури взагалі, а української пісні зокрема, почавши від славнозвісного III уступу царського указу 1876: «Заборонити також різні театральні вистави і книжки українською мовою („малорусским диалектом“) і друкування текстів українською мовою на музичних нотах».

Закінчив я свою довгеньку статтю рецензією з «Трібюн де Женев» з 14. X. 1919:

«Ось найкраща політична пропаганда. Тим часом як молода республіка змагається, щоб звільнитися від тиску Денікіна, що прийшов на зміну більшовикам, її провідники хочуть довести її право на незалежні звичаї і окрему національну культуру. Український спів, притгнблений протягом двох століть, проголошує своє право на свободу. Співаки хору співають зворушливим голосом, що і вас порушує. Вони відчувають, що повніть патріотичний обов'язок: через їхні голоси промовляє душа всього народу, що в найжахливіші моменти свого життя зберіг свій оптимізм, свій гарний настрій, своє моральне здоров'я, і виявляє свою віру в національне життя і свободу».

Треба думати, що цією моєю статтею буде закінчена справа з нашим хором в Італії, що на неї чимало паперу зужито, та, на жаль, без бажаних наслідків, бо хоч протрубили ми про нього по всіх італійських часописах, він до нас все таки не приїхав і, очевидно, вже не приїде. Ще 20 жовтня італійські часописи передруковували з наших бюллетенів вістку, що «Український національний хор іде до Італії і в кінці цього місяця буде тут...» I потім цю вістку ми в наших бюллетенях не раз повторяли, прихильні нам часописи передруковували, а неприязні нам її... висміювали. Коли, наприклад, «Іль джорнале дель попольо», подаючи знову вістку про скорий приїзд нашого хору, коментував її красномовно: «Отже почуємо ми крик душі, повний тути і пристрасті українського народу, що рішуче зміряється тепер завоювати свою свободу; ми певні, що він знайде повну згоду в захопленні наших критиків мистецтва і вияви палкої симпатії нашого народу...», — то «Дон Кіхот», 29 жовтня, передруковуючи це

все, додавав від себе: «Ось так пише „Іль джорнале дель попольо”, що все ж претендує на поважність! І все це знаєте — коли? Коли агенція Гавас оголошує і не дістає спростування, що Петл... юра (крапки „Дон Кіхота” — С. О.) залишився з тисячкою зголоджених осіб і що українські місії утримує Німеччина. О, як солодко співати на німецьке золото!»

«Дон Кіхот» систематично ділить прізвище головного отамана в цей спосіб, виводячи його ніби від петлі. Але італійці не в стані замакувати цієї дон-кіхотської «дотепності».

16 грудня 1919

Одержано телеграму від уряду, щоб Антонович негайно передав справи місії радникам В. Мазуренкові, а сам ішав до уряду дати спровоздання з своєї діяльності. Мазуренко казав мені вчора, що відклик Антоновича певно наслідок рапортів Шумицького. Він не хоче надавати ваги акції Єремієва. Антонович свого часу відмовився завізувати пашпорт Шумицького:

— Я тоді йому казав, — додав мені тепер Мазуренко, — щоб він був обережний, бо Шумицький — людина впливова, та він мене не послухав...

Але існує й інша версія, на мою думку, більш правдоподібна. Лучинський каже, що Єреміїв казав його жінці в Кам'янці, що шанси Шумицького при уряді ще нижчі, ніж Антоновича, а впливи його там таки зовсім мінімальні. А сьогодні В. Шебедев сказав мені «під секретом», що на місце Антоновича ніби вже призначено Д. Дорошенка, а Єреміїв мав би бути при ньому секретарем, і що все зробив Єреміїв. Він додав, що місяця ніби має вже ці відомості, але тримає їх в секреті, він же дістав їх з-за кордону (від Пескарцолі?) і, діставши, перевірив їх у місії. Йому підтвердили, що Дорошенко тепер, мабуть, у Букарешті, де, можливо, проведе свята, а Єреміїв ніби вже в Відні і має незабаром бути тут.

Антонович погодився ще два дні виконувати обов'язки посла, поки видужає Мазуренко (у нього фурункули). Шебедев передбачає, що декому, а зокрема Мако, прийдеться тепер не дуже весело...

Цілком несподівано дістали сьогодні листа від Ніниної мами, Ксенії Всеолодівни Кукулевської. Ніна зраділа невимовно. Це ж — перша вістка після нашого виїзду з Києва. Слава Богу, якось ще живуть. Моєму батькові зробили операцію геморою. Тестъ Осип Павлович вчителює, брат Олександер без посади: живуть з Дорою з того, що спродують те, що можна продати. Ніниного дядька, Тихона Проценка, доброго співака-баритона, що служив свого часу в поліції, більшовики розстріляли. Чоловіка Ніниної подруги Нати Житецької, що вийшла заміж за гарного українського старшину Святенка, вивезено. Теща, хоч і тужить за Ніною, своєю одиначкою, але, видно, радіє, що ми живемо за кордоном, у людських умовах. Ми передали їм ли-

ста, коли бухгалтер нашої делегації до Парижу, Кость Пилинський, відчисленний, як і ми, вирішив повернутися до Києва, бо залишив там велику родину. Зміг він того нашого листа передати аж у вересні, хоча ми дали йому його ще в травні. — «Багато, багато було тому причин, — пише Ксенія Всеволодівна, — описувати все, що ми пережили й відчули протягом цих семи кошмарних місяців не варто, щоб не наводити на Вас жаху. Але тепер ми всі живемо тихо». «Від Різдва ми сидимо без м'яса і без товщин, бо не вистачає мужності все продати. Я знову навчилася ходити, бо втратила більше двох пудів ваги...»

Повернувшись о. Бон з Парижу. Привіз листа від гр. Тишкевича Лучинському. Пропонує йому звернутися в своїй справі до міністерства або прийняти посаду дипломатичного кур'єра в Парижі на 2 000 франків. Лучинський волів друге, бо їхати в теперішніх обставинах до уряду не має найменшого бажання.

Одержані листа від Мірних: ідуть до Відня діставати гроші для французької місії. Мають поворотну візу до Франції, але висловлюються досить дивно: «... а з Відня ще не знаємо, куди поїдемо...»

В італійському парламенті ухвалено одноголосно резолюцію нав'язати торговельні й інші стосунки зо всіма державами, що виникли на території кол. Росії. З цього приводу відбувається сьогодні в нашій місії нарада, в якій беруть участь литовці, грузини, мабуть, фінляндці, і наш Т. Галіп.

Ніна ось уже чотири дні хвора — від кашлю не може спати вночі, а в місії для полонених за нею гвалт кричать...

17 грудня 1919

Бачив сьогодні телеграму, якою відклікано Антоновича. Підписав її «директор Багріновський». В ній між іншим повідомлено, що «з 1 грудня платню членам місії зменшено на 50%. Потрібні інструкції привезе секретар Єремій».

Шебедев, мабуть, на основі інформацій Перепелиці, оповів мені багато цікавих речей. Поперше, ніби мають скасувати всі пресові бюра і всю інформативну працю передати одному бюрові в Женеві. На його чолі мав би стояти Д. Донцов, що вже не їде до Італії. Це бюро було б дитиною бар. Василька і служило б головне Василькові, що тепер є послом у Швайцарії на місці Лукасевича. Був проект передати всі пресові бюра кооператорам, що мають гроші, але кооператори відмовилися, і тепер ніби тільки Перепелиця, під впливом Шебедева (обидва колишні російські есери, і Шебедев відомий Перепелиці як один із основоположників партії), схиляється до цієї думки. Міністерство закордонних справ має тепер у своему розпорядженні ніби тільки 760 000 франків, а кооператори — 32 мільйони франків та, крім того, наших гривен на 200 мільйонів.

Незабаром має відбутися у Відні засідання наших фінансістів з

участю А. Сербиненка, Пилиповича, Мартоса, Супруна, Перепелиці, що їде завтра до Відня, та ще декого. На цьому засіданні мають достаточно вирішити справу дальшого існування пресових бюр. Галіп просив мене написати якнайскорше доповідь про необхідність утримати наше прес-бюро, представивши все, що вже було зроблене і що ще має бути зроблене.]

Коли б кооператори погодилися взяти на себе утримання пресових бюр, це був би найкращий вихід, бо дало б більшу свободу руху, відкривши їх від офіційних посольств.

Антонович, як каже Шебедев, почав відразу контракцію проти Єремієва і надіється, що ще буде зверху... Його ж змістили, навіть не запитавши пояснень. До того ж Дорошенко — колишній гетьманський міністер. І, зрештою, парламентарні справи в Італії пішли так добре, що вони, мовляв, якнайкраще виявляють успіх дипломатичної діяльності Антоновича.

Написали знову Мірні, що не мають великої надії дістати гроші для французької місії, бо на наші гроші накладено арешт... От тобі й маєш!

Сьогодні був у мене доцент римського університету Рафаель Корсо, спеціаліст з міжнародного фолклору й етнографії. Він спочатку шукав мене в місії, але бідолаха так мізерно виглядає і так бідо одягнений, що портьє не пустив його на парадні сходи, де ліфт, а спровадив на чергі... На мене він справив дуже міле враження. Прийде до мене завтра ввечорі знову, і ми разом будемо щось писати з українського фолклору.

Вчора ввечорі в нас були Мазуренки. В. Мазуренко оповідав, що він учора мав перебрати справи від Антоновича, але Антонович заявив, що він справ не передаватиме, бо не вірить телеграмі й жде її підтвердження. Не далі як три тижні тому Петлюра й Старосольський прислали йому через Севрюка листи з подякою за його діяльність, і тому ця телеграма з міністерства, коло якого походив Єреміїв, не має особливого значення.

На це Мазуренко ніби пригадав Антоновичеві, що свого часу до уряду пішли дві доповіді про діяльність місії — одну повіз Севрюк, а другу Єреміїв. Антонович навмисне затримував різними проволоками, щоб Севрюк устиг обробити його справу в Кам'янці, і на це, мовляв, у Єремієва є різні докази, які він звичайно і представив. А в цій другій доповіді є речі, за які Антонович, навіть і діставши по-дяку, міг би злетіти з посади. Тому Мазуренко думає, що телеграму дано за згодою Петлюри.

Дивно, що Антонович, який постійно твердив мені, що він уже кілька разів подавався до димісії, тепер так тримається свого місця.

Місія для полонених Севрюка перейшла сьогодні з Гранд-готелю до готелю «Росії і Британських островів», при вул. Бабуїно, коло п'яцца дель Попольо. Що українська місія перейшла до готелю такої назви, це, як зауважив Лучинський, скидається на поганий жарт. Особли-

во, коли прийняти під увагу, що місії треба ж мати діло з нашими полоненими — простими людьми, дуже чуйними на зовнішні форми.

Переїхали з Гранд-готелю ніби тому, що «голос народу» того вимагав, але й другий готель, як кажуть, не дешевший від первого. Та ще й така назва, що в поточній мові звичайно обмежується самою «Росією» без «Брітанських островів»... Зрештою, якщо справа йшла про поступки громадській думці, якій здається, що місії для военно-полонених не слід викидати гроши на гранд-готелі, то Севрюк скоро виявить, що розкидати українські гроши тисячами можна й без гранд-готелів...

Парфанович, діловод місії Севрюка, одержав від свого батька листа, в якому той просить його залишити місію та вертатися додому, бо, мовляв, батько вже дістав назад свою попередню посаду в Галичині, а про місію так логано говорять, що він там може втратити своє чесне ім'я. Саворен, швайцарська машиністка, казала Ніні, що Парфанович уже заявив І. Коссакові, що не хоче більше служити в місії.

Тим часом приїхав о. Сембраторович, якого призначив д-р Окопенко, уповноважений Українського Червоного Хреста за кордоном, для праці серед полонених.

Севрюк йому заявив, що д-р Окопенко — йому не начальство, і тому він призначення о. Сембраторовича вважає незаконним. Проте, не маючи нічого особисто проти о. Сембраторовича, він може охоче прийняти його до себе на службу.

Таке оповідав мені сьогодні Лучинський. Той Лучинський все знає. Знає він і біографію о. Сембраторовича, що, мовляв, довго жив в Італії, дуже добре опанував італійську мову, і його в Ватикані не те що кожний кардинал чи прелат, кожний служок знає... Це, мовляв, людина енергійна і цікава. До війни був якось зв'язався з деякими представниками канадського уряду і переправляв у Канаду українських емігрантів — все молодих людей призвінних років, що уникали військової служби. Зрештою, австрійці цю компанію розкрили, декого заарештували і засудили, а о. Сембраторович якось вийшов сухим...

Він уже давно мав приїхати до Риму, але ані в Відні, ані в Інсбруку, ані в Швейцарії йому не давали візи. І так він добився (без візи?) аж до Парижу, де, нарешті, й дістав візу до Італії, проживши там місяців зо два.

— А проте, хто зна, чи не приїхав він часом і без візи, бо, як казав о. Бон, тепер через італійський кордон легко перейти і без візи.

До речі, про о. Бона. Католицький чи греко-католицький священик, що ніколи в сутані не ходить, — ба, навіть її не має. Представник України при Ватикані, який там ніколи не бував (Лучинський запевняє, що не хоче себе там українством компромітувати, але я цьому зовсім не вірю). На іменинах А. Чехівського, де ми не могли бути, бо

Ніна саме була хвора, був підвипив, скинув сюртук та — як за-танцював!

Темпераментна людина!

Мазуренчиха, як тепер виявляється, страшенно не любить Антоновича і вчора його при мені всіляко ганьбила. Докоряла Мазуренкові, що він двадцять літ із ним приятелює і досі його не розпізнає, а вона його відразу зрозуміла.

Не терпиться зробитися «послихово».

Мазуренко сказав, що Винниченко вийшов із соціал-демократичної партії, але Мазуренчиха зараз же додала, що ця вістка від Антоновича, отже — «ще вимагає підтвердження».

Ніна запитала, чи правда, що Дідушка нарешті звільнили з паризької делегації. Мазуренко підтверджив.

— Так що ж, — кажу. — Тільки звільнили? Він же ніби привласнив великі гроші. Невже ж не судили?

Але Мазуренко це питання обійшов, зауваживши тільки, що Дідушок, на жаль, дуже приятелює з Винниченком.

— А так... Так от чому він приймав так недовірливо мої оповідання в Відні про зловживання Дідушкою!

Мазуренко сказав, що він теж говорив із Винниченком про «погонь» Дідушка, але Винниченко тоді йому відповів, що все те не було доведене.

— Не було «доведене»! Певно, що не було «доведене»... Отже саме тому я й домагався, щоб було призначено ревізію для вияснення справ Дідушка, але Винниченко поставився до того дуже холодно. Не «доведене»! Як же його без ревізії довести?!

Вчора виявилося, що Дідушок ніколи не був секретарем Національного Союзу, за якого він себе весь час виставляв, а був тільки діловодом, технічною особою, титул же секретаря собі привласнив, хоч проти того й протестували, але, мовляв, без відповідної енергії...

Отак наших людей осідлюють всякі безсовісні пройдисвіти!

Питав Т. Галіпа про танці о. Бона. Він рішуче заперечив і запевнив мене, що о. Бон людина дуже порядна, перед нею лежить велике майбутнє, бо він дуже розумний і енергійний. Літ вісім прожив у Галичині, придивився до тамтешнього життя, до боротьби українців із польським насильством і, маючи дуже розвинене почуття справедливості, дуже скоро включився в українське організоване життя. Ім'я о. Бона дуже відоме в Галичині. І тут він має з собою дуже добре підібрану українську бібліотечку.

Це мені було дуже приемно чути. Треба б було з о. Боном близче познайомитися...

А Лучинський тільки язиком плеще!

21 грудня 1919

Італійські часописи видрукували коротку телеграму з Парижу: «Українське прес-бюро повідомляє, що генерал Петлюра знаходить-ся вже кілька днів у Варшаві для нарад із головою польської держави Пілсудським. Цим пояснюється цілком неточна чутка, ніби Петлюра утік до Польщі».

Але наші вороги знову тішаться. У Відні виник якийсь скандал із українськими старшинами, що ніби намагалися общахраїти когось на мільйон рублів. В цій справі прийшла довга телеграма з Цюриху. Беру її з такого поважного й поширеного щоденника, як мілянський «Іль Коріере делля Сера» із заголовком: «Шахрайство на один мільйон, що його спробували українські старшини у Відні»:

«У Відні існує також дипломатичне представництво тієї неясної політичної установи, що зветься українським урядом. Ще існують також українські генерали, які підписують з австрійськими постачальниками контракти на мільйони. Один із цих генералів, на ім'я Фалієв, у супроводі полковника Блаватного, якраз відбирав у одного віденського купця, якогось Стоффера, суму в один мільйон рублів, коли вбігли якісь панове, що, виказавшись як поліційні агенти, заарештували обох старшин і конфіскували гроші; потім, вийшовши, відпустили арештованих, але не віddали мільйона. Це були фальшиві агенти. Але цікаве виявилося пізніше.

«Українське посольство, повідомлене про цей випадок, що стався з його старшинами, відповіло, що не знає їх як громадян нової держави. В свою черту українські старшини запротестували, кажучи, що посольство — репрезентація узурпаторів.

«З дослідженъ віденської поліції виявилося, що обидва названі старшини, з котрих один був адьютантом відомого гетьмана Скоропадського, хотіли вжити здобутій мільйон, щоб зробити переворот у посольстві й опанувати його. Але інші дослідження, як подає і „Ноес Вінер Тагеблят”, викликають підоозу, що ті старшини були в згоді з удаваними поліціянтами, щоб заволодіти мільйоном і потім поділитися ним, не даючи про нього розрахунків ні законному, ані незаконному урядові, що їх був тут акредитував на багато мільйонів . . . »

Горох із капустою! Весела і приємна історія!

22 грудня 1919

Циркулюють неймовірні чутки про договір, що його ніби підписав Петлюра з поляками і що ніби віддає їм Галичину, Волинь, Поділля та інше.

Трудно в таке повірити. Соціальну підгримку в нашому народі ми втратили, якщо втратимо ще й національну, як можна буде далі провадити боротьбу? Хіба ж не ясно, що революція йде? Більшовізм

під денкінчиною не ослаб, а тільки зріс, тим більше він зросте і зміцнє, коли народ побачить себе загроженим польськими панами... Трудно повірити. Не хочу вірити.

В. Мазуренко висі офіційний протест з того приводу, що Антонович не здає йому справ, але Галіп, як юрисконсульт, подав думку, що Антонович, поки не отримає підтвердження телеграмами, і не має права (?) здавати справи.

В наслідок цього взаємини між В. Мазуренком і Д. Антоновичем значно погіршилися. В останню суботу ані Антонович, ані панна Геркен не були в Мазуренків на «чай», як і вчора — на святкуванні дня народження Мазуренчих.

Наталя Геркен була в суботу у Ніни і казала, що Антонович вислав телеграму до уряду з проханням призначити, якщо він має відійти, «доброго» заступника, бо справа тут тепер трудна й відповідальна і т. д. Отже, виходило б з того, що, на думку Антоновича, Мазуренко не здатний його застути.

Панна Наталя скаржилася, що за останній тиждень і вона і Дмитро Володимирович зазнали стільки неприємностей, стільки всякого «свинства», що вона ніколи нічого подібного не сподівалася.

У п'ятницю у нас були Мазуренки і казали те саме, майже тими самими словами. Який я радий, що від того всього я такий далекий!...

О. Бон казав мені, що вістка про призначення Д. Дорошенка на місце Антоновича пішла від Лучинського, який, коли о. Бон ішав до Парижу, казав йому на двірці, що п. Єремієва одержала телеграму про призначення Дорошенка. Тим часом А. Чехівський категорично заявив, що ніякої такої телеграми Єремієва не одержувала. Але о. Бон із тією вісткою поїхав до Парижу, там її поширив, і через деякий час вона прибула з Парижу до Риму!

Панна Наталя говорила, що вона одержала листа від пані Наталі Дорошенкової, що вони знаходяться покищо в Букарешті і нікуди звідти не збираються виїздити. Про Італію в листі ані слова. Д. Дорошенко їздив щоправда з місією Українського Червоного Хреста до Югославії, але його звідти югослави дуже скоро випросили...

Борщак і Лучинський ходять весь час до Антоновича, «кріплять його на дусі» і стримують від передачі справ Мазуренкові. У зв'язку з переговорами з поляками, успіхами більшовиків і телеграмою про відклик Антоновича назріває в місії ніби внутрішня революція. Борщак і Лучинський, які це три дні тому вважали всяку розмову про згоду з поляками неможливою і не знаходили відповідного запасу слів, щоб виляти належно тих, хто про таку згоду думає, нараз зробилися їх гарячими прихильниками й апостолами. Чи не посади Єремієва й Чехівського, що у випадку перемоги Антоновича мусіли б шукати собі праці деінде, спонукають їх до такої швидкої переміни думок? В усякому разі ця їх приязнь до Антоновича, якої, коли Лучинський був ще секретарем місії при Ватикані, зовсім не помічалося, видається мені просто зворушливо...

Вчорашній суботник у Мазуренків пройшов дуже приємно — було просто і весело. Була вся наша місія (крім Антоновича); з військової — о. Сембраторович, кн. Трубецький з дружиною, одною з наших найелегантніших красунь, і Ніна (Севрюк у Мазуренків і вони у нього не бувають, а І. Коссак хворий — рани болять); з ватиканської — о. Бон і Карманський. Крім того, троє італійців. Єремієва з Мазуренком, а потім і з Галіпом танцювали голпака. Виявилося, що в нас є добри танцюристи.

О. Бон дійсно дуже весела й приємна людина, багата на жарти, дотепи, анекдоти.

Кн. Трубецький добре грає на піяніно і підбирає супровід до будь-якої пісні. Теж несподіваний талант!

Ми, сміючись, пригадували наші пригоди в делегації до Парижу, до якої він теж належав і від якої теж був відчисленний. Пригадували, як, маючи візи до Швайцарії, не наважувалися з тими візами їхати. Коли ж нарешті Трубецький наважився, швайцарці на кордоні мили йому спину різними хемікаліями, бо в книзі небажаних осіб знайшовся якийсь Трубецької, комуніст, що, як було сповіщено, мав перевезти до Швайцарії таємні доручення. Шукали цих доручень навіть на спині бідолашного князя! Тепер ми весело з того сміялися, але князь запевняв, що тоді йому було зовсім не до сміху...

Наталя Геркен оповідала, що на острів Азінару, до наших полонених, іздила якась пані Шефтель, російська «єврейка», яка запевняла, що дісталася до полонених без усяких труднощів, пробула з ними весь день, а вони від радощів просто не знали, як її приймати, де посадити, бож вони нікого стороннього не бачать! І виявилося, як казала пані Шефтель, що то все були «хохли», які навіть не називають себе «рускими»... В скорому часі вона збирається їх знову відвідати...

А наша місія для полонених, бідолашна, ніяк не може до них дістатися! Бо не хоче... Вже й панна Наталя не знає, що їй думати про ту місію, і теж дуже хотіла б поїхати... Шкода, що запізно. Треба було їхати, коли ще були, як висловлювалася панна Наталя про себе і Антоновича, «головами». Бодай, може, гризе тепер трохи сумління, пригадуючи, що саме Антонович перебирає на себе «моральну відповідальність» за Севрюкове поводження, що тепер уже всім очі випікає...

Оповідала Ніна, що в їхній місії, у зв'язку з рапортом Парфановича про його відставку, виникла загальна розмова про діяльність місії, і всі визнали, що досі не було зроблено для тих полонених рішуче нічого. Нічогісінсько! Д-р Е. Інсабато, впливовий італієць на службі місії, все кудись бігає, з кимсь балакає, але чомусь із тих балачок нічого не виходить, а Севрюк «богом» сидить у своїх покоях і про полонених — ані словечка! І так ось уже скоро шість місяців! Парфанович одержує листи від полонених, щось на них відповідає, — що тільки йому прийде в голову. Ніна переписує ті листи на машинці,

і още — вся діяльність місії для полонених. Це не перешкоджає Севрюкові слати по всіх усюдах депеші про «успіхи» своєї місії, ставлячи всіма силами спротив бажанню д-ра Окопенка, уповноваженого Українського Червоного Хреста, приїхати до Італії і тут самому зайнятися допомогою полоненим. В одному його листі з 7. XI до Антоновича, що був зареєстрований у нашій місії 9 грудня, він пише:

«... На жаль, як тільки відступити від паперових обшарів і підійти до життя й дійсності, то в вічі б'є велика невідповідальність того, що стоїть у пишних депешах п. Севрюка і що знаходимо у потягах, транспортах і тaborах з італійськими (себто українськими — Є. О.) полоненими, і що говорять утікачі, котрим пощастило видертися з країни, „де цвітуть лімони”. Оказується, що всі паперові й бюрові побіди п. Севрюка відбиваються мало на долі полонених — принаймні за останніх часів; в тaborах п. Севрюка, очевидно, непускають, і тому там хазяйнують поляки, росіяни, інші... (Пропускаю низку наведених фактів про те, в якому занедбанні перебувають наші полонені — Є. О.)... Пишу це лише для того, щоб довести слушність моєї думки, що впертість п. Севрюка, який не хоче з нами порозуміватися, дуже зле й шкідливо відбивається на праці...»

Але — досить із цим.

Сьогодні Шебедев складав два меморандуми до італійського уряду: один про визнання українського уряду, як фактичного уряду, згідно з ухвалою італійського парламенту, а другий — про визнання української валюти, з якою італійці могли б купувати хліб на Україні.

Відбулося нарешті об'єднання представників народів колишньої Росії: вони вже виготовили спільну ноту до італійського уряду і парламенту.

Голова грузинської місії, що знаходиться в Римі вже яких два місяці, одержав через якогось грузина, присланого з Швейцарії, гостру догану за те, що досі не зв'язався з українською місією і навіть намагався триматися подалі від українців. Після цього поспішив відвідати Антоновича, просив у нього вибачення і заявив про своє приступлення до Спілки народів колишньої Росії, що зав'язалася негайно після цього.

Шебедев казав мені, що Антонович відвідав учора Біссолаті, який йому циро переказав, що в італійських урядових колах існують тепер великі сумніви, чи український уряд можна ще вважати за фактичний уряд, — ось тому тепер Шебедев і складає спішно відповідний меморандум.

24 грудня 1919

Завтра Різдво. І хоча воно не наше, бо наше святкується за старим стилем, два тижні пізніше, все ж, живучи на чужині, серед чужого оточення, мушу констатувати, що завтра Різдво. Почувавшися, що надходить та велика дата, задля якої господині заздалегідь почи-

нають припасати різні смачні речі, щоб можна було добре попоїсти і погуляти. Люди бігають по крамницях, закуповують, обвішуються пакунками, іграшками для дітей... Зовсім як у нас. Купують багато квітів. А дехто купує навіть ялинки... Зовсім, як у нас... Хоча властиво якраз у нас тепер цього не роблять...

Празникове тут люблять усі, навіть ті, що їм, здавалось би, воно зовсім не належить. Люди, яких я ніколи в очі не бачив, з'являються, щоб сказати вам «буон Натале», себто побажати щасливого й веселого Різдва, і отримати за це празникового. Це, очевидчаки, залишки давнього звичаю обмінюватися на свята дарунками, — тільки що тепер цей звичай набрав надто однобічного характеру.

Ріванера скаржився мені, що занепадають у Римі стари звичаї (а де вони не занепадають?!), а їх місце заступають чужі, що з Римом і Італією не мають нічого спільнотого.

Поперше, в кожній родині в Римі давніше обов'язкова була велика вечеря — «ченоне» (як і у нас «багата вечеря» з 12 страв), при чому в каміні чи просто на вогнищі мусіло горіти велике поліно — «чеппо ді Натале» (такого в нас не знали); коло каміну стояв вертеп — «презепіо» з маленькими ляльками, що відображали народження Спасителя; діти перед тим вертепом відчитували побожні поезії, чи виголошували «сермоне» (казання), за що одержували лягуміни та дарунки, а старші, з галузками ялівцю в руках, відчитували молитви, а потім ті галузки ялівцю кидали, за старшинством, в огонь. Після вечері стіл не прибиравли, бо вірили, що вночі сходило на різдвяний стіл благословення Господне (у нас вірили, що різдвяний стіл відвідували дорогі покійники), і всі йшли до різдвяної служби Божої, що відбувалася опівночі. Особливо урочиста служба Божа відбувалася в Санта Марія Маджоре, яку нам Ріванера колись показував, — бо там переховуються рештки ясел, що в них було положено Христянемовлятко. Сам папа ішов з урочистим походом із Ватикану до цієї базиліки і правив там три служби Божі. Нічого цього тепер немає. Після того, як у пап у 1870 році відібрано Рим, різдвяних служб Божих не правлять більше опівночі, за єдиним винятком французької церкви — Сан Люїджі деї Франчезі, де збираються вершки суспільства, і тому, щоб до неї попасті, треба заздалегідь роздобути собі вхідний квиток... Немає більше по модерних помешканнях місця, де б можна було палити різдвяне поліно, і замість вертепу з'являється німецька ялинка, що в традицію Риму й Італії ніяк не в'яжеться. Колись по хатах двері, кухонний посуд прикрашали галузками рідного славного лавру, а тепер з'явилася якась друїдична омела, що завели її тут французькі та англійські туристи. Там, в їх країнах в давнину, в пору, коли сонце найбільше наближається до землі, друїди в своїх жрецьких одягах, зрізавши золотим серпом омелу з дуба, вітали нею відроджене сонце, простягаючи до нього її галузки. Але в Італії — коли в нас були друїди? Коли вітали сонце омелою? Ніколи! І все ж, — з жалем закінчував Ріванера свою тираду, — залишає-

мо ми наш благословенний лавр — кидаемся до чужинецької омели (віскю), що тепер невідмінно фігурує в кожній інтелігентній родині.

Так скаржився мені Ріванера. І я йому співчував, бо шкода було давньої поезії... А все ж, мушу признатися, — хоча омела і мені була зовсім чужою, — волію я тепер поезію ялинки, що і в нас заступила була поезію вертепу, що зберігся ще тільки в середині різдвяної звізди, з якою ходять (та чи ще ходять?) колядники.

Різдво надходило не наше. Але загальний різдвяний настрій не міг не захопити й нашої невеличкої колонії. Ми одержали два за прошення на кутю — до Єремієвих і до Мако. Від Єремієвих за прошення було умовне — «якщо приїде Михайло Михайлович». А як же нам знати — чи він приїхав, чи не приїхав? Отже тепер і не знаємо — іти чи не йти.

У Мако будуть Антонович і панна Наталя. Підемо до Єремієвих — Маки образяться, і будуть всілякі коментарі... Підемо до Маків — ще більша буде образа, що ми, мовляв, навіть при нагоді приїзду Михайла Михайловича, якого так довго не було, воліли піти — «по начальству...» А тим часом ми навіть ще не знаємо, чи Єремій приїхав і чи кутя буде...

Як це все глупо і нетристойно!

Замість куті, наберешся самих неприємностей та спліток цілий короб. І не знатимеш потім, як того позбутися...

Був у нас Т. Галіп і, між іншим, оповідав про барона М. Василька, нашого посла в Швейцарії, що, як кажуть, набирає в нашему уряді все більше впливу і значення. Він був одним з головних ініціаторів польсько-українського зближення. Галіп, як буковинець, добре знає цього нашого представника, що навіть не вміє як слід говорити по-українськи. Його донечки говорять тільки по-німецьки, а по українськи ані слова... Оповідав Галіп, що в Василька найбільше прив'язання до Габсбургської родини і що Україна фігурувала в плянах Василька тільки як засіб, а не як ціль. Пригадав він стару історію, як цілком несподівано Василько став спільником української Директорії, боронячи Австрію чи, властиво, її міністра Черніна від Скоропадського. Якось кинув був Чернін необережну фразу, що міг би відступити Україні Галичину. Поляки зараз же зчинили з того приводу великий гвалт, і треба було якось із того становища вийти. Послали Форгача на Україну, і той побував у гетьмана, а потім, повернувшись, написав протокол з відбутої розмови — Скоропадський не хоче Галичини. І послав цей протокол до Відня. Треба було його пустити до преси, і тут Василько став у пригоді з своєю «Буковиною». Він умістив статтю «Зрада», в якій повідомив, що Скоропадський не хоче Галичини, а якщо не хоче, то, розуміється, ніхто його примушувати брати ту Галичину не буде. Залишається отже в українців єдина надія в боротьбі проти поляків — ціsar Карл!

Гетьманський уряд прислав офіційне спростування, але діло вже було зроблене, вістка пішла по часописах, дала можливість Чернінові

виплисти на чисте і — виказала Василька ворогом Скоропадського, що пізніше він використав перед Директорією, відкривши собі шлях до нової кар'єри.

Але ця сторінка мого щоденника набирає зовсім не святочної атмосфери... Слава Богу, є щось більш світле та радісне: часописи принесли телеграму з Варшави під заголовком: «Українська Республіка воскресає!»:

«Часописи Львова повідомляють, що отамани різних українських повстанських банд віддали себе в розпорядження Петлюри. Більш відомі між ними — Махно, Зелений, Соколовський, Ангел і Конлій (?). Банда Махна найсильніша. Вона начисляє до 30 000 багнетів і зайняла Херсон, Миколаїв, Катеринослав, Бердянське і Олександрівське; бої йдуть по лінії Одеса-Бірзула, і банди наближаються до Одеси. Українці відібрали Київ і хочуть відігнати росіян ще до кінця року. Отамана Тютюнника призначено на командира армії Дніпра, а ген. Сінклер перебрав функції шефа генерального штабу. На Полтавщині українці повстали проти росіян...»

У другій, довшій телеграмі з Берну, що її видрукувала «Ля Персеверанца», читаемо між іншим:

«... У тій східній нерозберисі, що вийти з неї Антанта виявляється все більше неспроможною, маємо ще й українську проблему. У Відні з'явився д-р Бриндзан, голова пресового бюро Петлюри, який оповівістив віденським журналістам, що Петлюра має твердий намір реорганізувати свої сили і відновити завзяту боротьбу проти більшовиків і проти Денікіна, якщо цей може віджити після страшної поразки, якої він зазнав в наслідок свого впертого спротиву незалежності українців. Республіканці України, що мусять боротися з цілковитою відсутністю санітарних матеріалів і особливою проти тифу, від якого не можуть оборонитися через брак ліків, не лякаються ні більшовизму, ні реакціонерів, ані постійної ворожнечі Антанти...»

Ну, слава Богу, трохи більше світла... Ех, та наша невмируща Україна!

25 грудня 1919

Справу вчорашиної куті ми розв'язали найпростіше: не пішли ні до Єремієвих, ні до Маків.

Сьогодні вранці пішли до С. Марія Маджоре, де бачили кардинальську службу Божу, яка мені зовсім не заімпонувала, і слухали прекрасну музику... Зустріли там Мазуренків.

По обіді пішли до Маків, але не застали їх дома. Тоді пішли до Єремієвої. Михайло Михайлович таки не приїхав, а що з учорашиного дня поїзди з Австрії не ходитимуть аж до 1 січня, то приїде він хіба в новому році.

В Єремієвої гарно прибрана ялинка для малої дитини — Юрка та кількох запрошених дітей. Ялинку прибрано в національні барви, —

то, як казала Прасковія Киріяківна, — «святі отці», себто о. Бонд, о. Сембраторович і П. Карманський, що до «святих отців» попав за свою принадлежність до місії при Ватикані, а зрештою — хіба ж він не вчився на священика?! — чимало часу й поклали, щоб ялинку гарно привезти.

Прасковія Киріяківна показала нам, — сміючись, але, видно, дуже втішена, — вірша, що їй приніс Карманський як різдвяний дарунок:

Коли дивлюсь на лазур, що в Адрії дрімає,
Якась таємна міць манить мене на дно,
І хочеться мені з бажаннями водно
Пірнути в океан, розплистися в безкраю.

Коли втоплю мій зір в сапфіри небозводу,
Що злився в поцілуй зі смутком римських піль,
В пеленах тихих мрій всипляється мій біль,
І чую на душі спокій і насолоду.

Коли мені звелить душевная потреба
Пірнуть огнями туг в очей твоїх безкрай,
Здаєсь мені, що я попав між ад і рай,
Що я пірнув на дно і Адрії інеба.

Рим, 25. XII. 1919

Шкода, що цей гарний задумом вірш псують російське «поцілуй» і галицьке «здаєсь»...

Від Єремієвих Ніна пішла додому, а я забіг ще до Марія Маджоре. Ще попав на кінець служби, коли переносили реліквії, себто яєла Христові, але, за величезним натовпом, нічого роздивитися не міг

Дома знайшов численних гостей — Шебедева і Бальмен, Наталю Геркен, Маків, Лучинських і Борщака. Геркен між іншим сказала Ніні, що, «на превеликий жаль, ми (себто Геркен і Антонович) ще з Риму не виїздимо...» І була нотка тріумфу і сарказму у тому «на превеликий жаль...»

Коли наші гости розійшлися, один наш знайомий в пансіоні француз дав мені журнал «Біліхніс» вип. XIV, щоб я звернув у ньому увагу на стор. 344, де в статті «Ватиканська політика і католицька акція» говориться дещо про митр. А. Шептицького. Дійсно, знайшов там шікавий уступ, який варто зазнатувати:

«З огляду на номінацію двох польських кардиналів, багато зуспілья було зроблено, щоб номінувати кардиналом львівського єпископа Шептицького, що викликав стільки розмов про себе, коли росіяни його арештували і вивезли, завдаючи йому нечуваних прикоростей. Ватикан дав знати, що насильства, яких ужили тоді росіяни супроти Шептицького, були більші, ніж ті, що їх зазнав був Мерсьє від німців, — і це дуже не сподобалося в країнах Антанти. Шептицький похо-

дить із шляхетської польської (вірніше, ополяченої — Є. О.) родини, але, після призначення його львівським єпископом, став за-взятым оборонцем української справи, що викликало серед українців справжнє захоплення. Вони тепер дивляться на нього як на символ своеї національності, особливо після російської окупації австрійської Галичини і створення української держави. Поляки, з свого боку, дивляться на нього як на ренегата, і тому, хоча й багато говорилося про його номінування кардиналом, проте, з огляду на непевне політичне становище України і на польську опозицію, не буде з того, бодай тепер, нічого...»

Ну, певно! Не доросли ще українці до кардинала... Навіть маючи А. Шептицького...

26 грудня 1919

Вийшло 14 число «Ля воче...» В ньому моя стаття «Уніфікація чи сепаратизм», Шебедєва — «Піррова перемога» (з приводу поразки українських військ і радости ворогів української незалежності), Гриценка — «Що таке Україна?» Крім того, подано в перекладі текст закону Центральної Ради про культурно-персональну автономію для національних меншин України, лист видатного жидівського діяча Занґвіла в справі погромів; заклик С. Петлюри до українських положених в Італії не піддаватися ворожій пропаганді і залишатися вірними ідеї великої соборної України; передруки з римського «Іль темпо» двох статей про жахливий санітарний стан на Україні та інше дрібніше.

Дотиру був у мене схвильований і стурбований А. Чехівський. Його гарне обличчя нервово передньоргувалося, він значно більше заїкувався, ніж звичайно. Оповів він мені цілу історію про скорочення штатів місії, запроектоване зменшення видатків та платні службовцям на 50%. Про це я, зрештою, сам читав у телеграмі Багрянівського до Антоновича. Але, крім того, ніби в розпорядженні уряду був ще і пункт про усунення людей, «без яких можна обйтися...»

Чехівський, як бухгалтер і касир, вирішив, що втрати, які мають понести члени місії, повинні бути розложені пропорційно, і тому опрацював проект, за яким указані ощадності досягалися шляхом скорочення платні вищим службовцям, починаючи з самого голови місії, якому, замість 11 000 місячно, мали б платити 7 000. Крім того, Антонович одержував досі ще й 9 500 лір на представництво, що на нього він, як і Порш і інші наші незрівняні посли, дивилися як на власні гроші, з яких могли витрачати, а могли й не витрачати. Невитрачені «на представництво» гроші вважалися за заощаджені і йшли до власної кишень посла. З того виходить, що Антонович за 11 місяців свого послування одержав добру суму в 225 500 лір, — витрати ж на представництво зводилися на оплачування проживання в готелі «Ексель-

сіор» та на ті, зрештою, дуже рідкі прийняття, як оте, що відбулося в Інтернаціональному Мистецькому Клубі після доповіді Гриненка.

Чехівський вважав такий стан речей зовсім ненормальним. У колишніх російських посольствах гроші на представництво поступали до господаря («економа») посольства, який і видавав їх, згідно з документами, які одержував, посол же не міг одержати особисто нічого. В новому проекті штатів Чехівський запропонував, щоб на представництво витрачалося не більше 3 000 лір, при чому ці 3 000 мали знаходитися в скарбника і, не витрачені, мали йти до загальної каси місії, а не до кишені посла.

Чехівський зілюстрував своє оповідання:

«Уявіть собі, тижнів два тому Антонович улаштував якусь дипломатичну вечерю, і Мако потім представив мені як скарбникові рахунок на 700 лір, з документами-рахунками з різних крамниць, де закуповано різні ласощі. Я, розуміється, відмовився виплатити йому з загальної каси, бож це видатки „на представництво”. Мако подався до Антоновича, а той наказав мені — платити. Отже — представницькі гроші самі собою, а видатки на представництво самі собою!»

В. Мазуренко як економічний дорадник погодився з проектом Чехівського і представив його Антоновичеві. А той теж погодився з необхідністю зробити всі можливі заощадження і вирішив розпочати їх — з Чехівського як людини, в місії зовсім непотрібної. Мазуренко ніби був з того обурений. А Чехівський просив його передати Антоновичеві, що, коли б той дійсно наважився його звільнити, то він його «задушить!» Розуміється, що це тільки погроза, в яку ніхто не повіриє би, починаючи з самого Чехівського, але він дійсно дуже обурений і стурбований...

На прощання Чехівський сказав мені, що вирішив їхати до Відня — добувати гроші для місії. Антонович уже давніше пропонував йому це відрядження, але тоді Чехівський його відхилив, побоювшись, що Антонович, в його відсутності, зліквідує місію, і він «залишиться на бобах». Тепер же він думав таки поїхати. Одночасно пошукав би Єремієва, від якого — жадної вістки...

Отут то причина бажання їхати до Відня, — Прасковія Кириківна надто турбується, і взагалі слід уже що справу вияснити.

Цікаво все таки, що Антонович так і не думає здавати справ, бо нема, мовляв, тепер уряду, який міг би вирішити таку важливу справу, як призначення нового посла до Риму.

Лучинський одержав телеграму від гр. Тишкевича з просьбою прискорити свій приїзд до Парижу. Лучинський тому дуже радий.

Севрюк із жінкою, кн. Трубецький з жінкою і Перепелиця поїхали в туристичну подорож перше до Неаполю, а потім до Сіцілії. Зрештою, все одно, «нема чого робити», а грошей, слава Богу, є досить...

Перепелиця має урядове доручення дістати для уряду позичку, — але — «хто ж йому позичить?!»

Шебедев говорив, що від більшовиків уже приїхали представники

до італійського уряду, між ними й якийсь «український комуніст», насправді ж якийсь «єврей».

Сьогоднішній щоденник французькою мовою «Л'Італі» приніс текст листа, що його вислано до голови італійського парламенту:

«Пане Голово!

«Ми, представники Азербайджану, Грузії, Латвії, Литви і України, вітаемо в Вашій особі італійський парламент, що перший між парламентами великих союзних держав висловився в своїй постанові з 13 грудня на користь права народів кол. Російської Імперії вільно жити і вільно зноситися з усім цивілізованим світом.

«Народи Азербайджану, Грузії, Латвії, Литви і України, які після завзятої боротьби здобули свободу і незалежність, довідаються з почуттям найширішої вдячності про постанову італійського парламенту як суворенного вияву волі італійського народу, вірного оборонця засади вільного самовизначення народів — засади однакової дорогої Італії, як і нашим державам.

«Ми вас просимо не відмовити передати італійському парламентству наше запевнення, що політика оборони прав народів, проваджена на цій зasadі, визначає палку приязнь і тісні політичні й господарські зв'язки між Італією та новими державами».

Підписали: за Азербайджан — Ханбулагов, за Грузію — М. Сабактарішвілі, за Латвію — Ф. Ранцан; за Литву — Г. Нар'яускас, а за Україну — Д. Антонович.

Ота «дипломатична вечеря», що про неї згадував А. Чехівський, що вона коштувала 700 лір, відбулася, очевидно, для цих представників заприязнених народів.

27 грудня 1919

На ім'я Севрюка прийшла телеграма від д-ра Окопенка, голови всіх місій для воєннополонених:

«Дуже здивований Вашими заходами. Ви компромітуете Вашими вчинками наш уряд і, в першу чергу, місію в Інсбруку. Негайно вишиліть потрібну суму до Інсбруку і виправте Ваші помилки».

Ніна не знає, в чому саме справа, а Коссак і Парфанович (який забрав назад свою заяву про димісію) вважають, що ця телеграма надто гостра. Але коли взяти під увагу, як працює Севрюк, що саме тепер знаходиться в туристичній подорожі, і що він зробив для полегшення долі наших полонених, то мені здається, що ніяка телеграма з наганою для нього не може бути занадто гострою.

Коссак, зрештою, не знати чого, сповідався перед Ніною, що він тепер робить і дозволяє іншим робити те, чого перше ніколи не стерпів би. Життя за кордоном, гроші і оточення, мовляв, його зовсім здеморалізували. А тим часом, як каже Ніна, він там найкращий. В усікому разі має він рацію: не витримують наші люди проби гро-

шима... Як закоштуватъ розкішного життя, всі колишні ідеали ви-паровуються з незвичайною швидкістю...

Тим часом Виноградов, російський більшовик, уже одержав дозвіл від'їдувати наші табори полонених, — дозвіл, що його Севрюк ніколи для місії не мав, бо, очевидчаки, його як слід не домагався. Став би він балакати з якимись там полоненими!.. З його пихою!

В наслідок заходів нашого жіночого гуртка (що то значить громадська ініціатива) Італійський Червоний Хрест частиною подарував, а частиною відступив по дуже дешевих цінах ліки для хворих на Україні. О. Сембраторович мав піти разом із Мазуренчику їх прийняти, але коли о. Сембраторович зайшов за Мазуренчику, вона відмовилась з ним іти, бо... має для моціону йти вправлятися в ізді верхи.

На завтра Ніна хотіла скликати збори жіночого гуртка, так Мазуренчиха відповіла, що не зможе бути на зборах, бо має знову, разом із кн. Трубецькою, їхати кіньми на прогулянку:

— Ах, ті ваші засідання! Одна нудьга! Я хочу бавитися, розважатися, жити весело. Я й Василя не дуже люблю, що він не вміє зо мною, як слід побавитися. Досить було тих засідань на Україні, і світу Божого за ними не було видно... Бодай тут можна пожити... Зрештою, я вже й тепер згідна на все, що ухвалите.

А кн. Трубецький підтримує:

— Так, так... Завтра буде весело...

А потім поділився зі мною своїм горем — не зміг поїхати з Севрюками та Перепелицею до Палермо:

— Отам-то дійсно весело! Алеж ніякі кошти не витримають, щоб іздити з ними. Ніколи не хочуть брати інакше, як спальні місця — по 160 лір на душу, 320 на нас двох... Спиняються вони тільки в люксусових готелях. Пішки кроку не зроблять, все автомобілі, автомобілі... Коли я ще був сам і було місце, то мене і так брали... але коли приїхала жінка... незручно!

Бідний князь! Тільки й залишається, що «на конях» із Мазуренчихою втішатися.

Має рацію Коссак, коли про деморалізацію говорить. Бенкет під час чуми. І нема кому те спинити. Коли б була бодай українська родина... На жаль, скільки в нас тут одружених українців, а нема тут, крім нашої та Єремієвих, ні одної української родини. Женяться з француженками, польками, росіянками — що то їх усіх болить, що на Україні робиться? Може виробиться українська родина в Лучинських... якщо Україна літ на десять не пірне в підпілля... Була б українська родина в Єремієвих, але Єреміїв усе не їде. Прасковія Кирилківна вже продає свої соболячі хутра, бо поволі залишає в борги, а Єреміїв усе не їде. Коли він їхав до уряду, Антонович відмовився поставити йому поворотну візу до Італії, і тут здогадуються, що одночасно він ужив усіх заходів, щоб Єреміїв і там не дістав в'їзної візи. В тому, мабуть, і треба шукати причини, чому він так довго не вverteється.

Цікаво, що ані в Пащенка, ані в Чехівського теж немає грошей, дарма що вони, не жонаті, одержують по 2 900 лір на місяць. Якщо прийде дійсно до скорочення штатів місії і їх звільнення, вони не знамуть, що з собою робити, — тому А. Чехівський і зробився жервовим...

Лучинський говорив мені довірочно, що він дізнався від якогось масона, що Шумицький дійсно — масон, і що він ще на Україні був у якісь масонській льожі, а коли був в Італії, його тут прийняли до льожі Великого Сходу. Але тепер іде розслідування: мали б Шумицького виключити з масонства, бо він, мовляв, служив у французькій контррозвідці ген. Табуй, що його, зрештою, звільнив «за ненадобностю». Масони проте вважають, що порядна людина не може служити в контррозвідці, та ще й проти своєї батьківщини, бож французька контррозвідка мала на оці українців. Якщо дослідження цей факт ствердить, Шумицького з масонства виключати... Хто зна, скільки в тому всьому правди...

«Л'Епока» принесла сьогодні дуже неприємну телеграму з Парижу «Мільярди Петлюри»:

«Телеграфують із Одеси, що туди прибув із Прокурора спеціальний поїзд, складений з 24 вагонів, почали білдованих, що їх добровольці Денікіна захопили в останніх боях з петлюрівцями. Цей поїзд мав у собі скарб Петлюри і головну касу Державного Банку України. Війська Денікіна знайшли фонди покриття банку майже непорушними, в золоті, переважно австрійському та німецькому, та резерви банку, також у металевих монетах австрійських та німецьких. (Очевидчики, бож треба піддати думку, що всі українські гроші походять із австрійських та німецьких джерел! — Є. О.). Крім того, було знайдено в значній кількості дорогоцінні самоцвіти, здебільшого брильянти, золоті та срібні злитки, і справжні гори паперових грошей старого царського режиму Романових та інші. Росіяни знайшли також частину архіву т. зв. української Директорії з дуже важливими таємними документами, що відносяться до проекту передати український трон Габсбургам (яких так не люблять в Італії! — Є. О.) тощо. Вартість здобичі — на багато мільярдів рублів...»

Очевидна злісна пропаганда, побудована на сенсації... але, маєть, частина правди в тому захопленні поїздів з грошима таки є...

30 грудня 1919

«Дон Кіхот», розуміється, радіє з вістки про пограбування української скарбниці, але одночасно копає вже й Денікіна і підлабузнюються до більшовиків. Гарний виплодок кн. Волконських! Стаття в сьогоднішньому числі називається «Бідний Петлюра». Варто зберегти все таки цей документ незвичайної підлоти:

«Отже нашому дорогому Петл... юрі ті панове, що називають себе добровольцями війська ген. Денікіна, відібрали і гроші і найбільш

таємні документи? Денікін, що дістаеть від більшовиків у хвіст і в трибу, відіграється на прихильниках Петл... юри, і тому що західні банкери більше йому нічого не посилають, бо йому нічого не вдається, бере собі гроші Петл... юри, поки у нього не відберуть, у свою чергу, як надімося, більшовики. Тим часом бідний Петл... юра десь блукає і знаходиться в найбільших труднощах. Його прихильники, що він їх називає добровольцями (цікаво, що всі самозванчі антибільшовицькі уряди користуються військами добровольців), не зможуть більше бути відповідно винагороджені, і їх добра воля воювати зникне незвичайно швидко: генерали і високі службовці, яким забракне платні і з платнею більш чи менш веселої жіночки, шампанського, рулетки та інших гігієнічних розваг, навіть хліба щоденного з відповідним супроводом і ліжка, на яке покласти голову, втомлену обильним пияцтвом, розтануть, як скігові баби під пестощами сонця.

«Також преса, прийнявши під розвагу, що папір коштує, і чорнило теж, і що редактори мають погану звичку їсти щодня, також десь зникне, і народ, залишившись без жадної псини, яка б йому нагадувала, що Україна — окрема держава, яка не має нічого спільногого з Росією, і що повинна бути і буде вільна і незалежна, і що російський діялект, яким говорять у цій блаженній державі, називається українською мовою, і що існує навіть українське мистецтво, — забуде про все і всіх і, збудившись одного ранку, скаже: „О, а-а! Ми росіяни! Відбудуємо Росію!”

«Але є ще щось гірше. Місії, що упrièreмнюють своєю присутністю різні європейські держави, будуть змушені розійтися через брак... припасів, і місіонери, поховані різні „Воче” та різні пресові бюлетені, мусітимуть присвятитися більш корисним професіям, і тоді, може бути, ми побачимо, як ексцеленція Карпатовський продаватиме сірники на вулицях, а генерал Бомбоскайов перетвориться в муніципального замітча вулиць, а барон Ромпіскатолен фігуруватиме за кінематографічного статиста, а шляхетна княгиня Рофіянська, разом із машиністками та секретарками покійної місії, відкриє чайний сальон. Сунт лакріме рерум! — як казав той, що різвав цибулю, і не лише для місіонерів і визначних персонажів т. зв. України, але й для чисельної преси, що від тих місій одержувала добре гроші за друкування вісток і статтей, добре спрепарованих.

«Мало того! Але й тому, що, крім грошей, гарна Україна втратила також і найбільш потаємні документи, всі її інтриги виявляються, і тим людям ніхто більше не віритиме. Клемансо розлютиться, Вілсон виголосить моральну проповідь, Лойд Джордж глузуватиме, а Шалоя зробить великі очі. І тоді Петл... юра, залишившись сам-саміс'кий з доброю жменею мух у руці, заспіває:

Коли я був королем Беотським,
Мав підданих і солдат...
Одного ж дня — о доля ідіотська! —
Залишивсь сам, як кат...

«А Ленін, плещучи в долоні й підскакуючи, зможе тепер кричати, як бессмертний Массінеллі:

«— Яке прегарне свято! Яке прегарне свято!»

Підписав цей гидотний фейлетон, якому все ж не можна відмовити знання психології й життя деяких «місіонерів», якийсь Льоренцо Нері.

Натомість «Іль Попольо д'Італія» видрукував довгу статтю Б. Муссоліні, присвячену «Східній політиці», в якій редактор цього часопису між іншим пише:

«Нема сумніву, що Україна може дати нам усе збіжжя, що ми потребуємо, бо подумаймо, що вона має територію у т р и ч і (підкреслення автора — Є. О.) більшу за територію Італії, а населення лише ледве на 4 мільйони більше за наше. Збір хліба досягає в середньому 307 мільйонів квінталів, з котрих 140 залишаються вільні для вивозу! А що ми маємо добрий ґрунт на Україні, про це свідчить вістка, яку ми беремо з генуїського „Іль Ляворо“ („Праця“):

«... Сповіщається, що місяця, яку очолює принц Аймон, здобула на Сході, а властиво на Україні, великі симпатії, і за кілька днів буде офіційно сповіщено доручення українського уряду Італії на відбудову всіх залязниць...»

«Іль Попольо д'Італія» видрукував не тільки цю довгу статтю редактора часопису, що я з неї зацитував лише невеличкий уривок, але й телеграму з Парижу «Причини поразки Денікіна» з цікавим коментарем редакції (судячи за стилем, також Муссоліні — Є. О.) до другої телеграми з Базелю про ту ж поразку Денікіна. Телеграма з Парижу:

«Щодо причин поразки Денікіна друкуємо листа, надісланого місяць тому ген. Петлюрі від Ангела, отамана повстанців на Чернігівщині та Полтавщині. В цьому листі виявляється глибока ненависть і презирство до гвалтівників української свободи: „Ми, повстанці Чернігівщини й Полтавщини, вітаємо тебе, невтомного оборонця української свободи, і все твоє військо, що несе нашій країні визволення. Більше шести місяців змагалися ми зі зброєю в руках проти російських комуністів за незалежність України, і, здавалося, що Україну вже звільнено. Але ми помилилися. Замість російських комуністичних напасників, Україну облягли чорні гади, прикрашені золотом. Проти цих нових ворогів ми знову всі повстали. Борони нашу справу перед цивілізованими народами всього світу. Для нас твоє слово — закон. Братерський привіт тобі і твоєму геройському війську.“

В телеграмі з Базелю передано радіотелеграму Денікіна з Севастополя:

«На фронти ген. Врангеля становище дуже поважне. Ворог використовує свої успіхи. Наші війська подаються. Коли я перебрав команду в Харкові, ген. штаб уже був поза містом. Війська відступають. Становище вимагає, щоб усі наші війська вступили в бій».

«Іль Попольо д'Італія» коментує:

«Поразка Денікіна, що замість воювати проти більшовиків, вжив більшу частину своїх військ проти Петлюри, щоб знищити Українську Народну Республіку, була неминучча. Під сильним натиском більшовиків, зайнятий боротьбою з рештками війська Петлюри, підмінований в запіллі повстанням українців, яким він нищив батьківщину і по-збавляв їх здобутої свободи, він не міг витримати. Треба надіятися, що Антанта не дасть себе ще раз водити за ніс цьому панросійському реакціонерові, що сіє лише розгардіш і перешкоджає дійсно демократичним силам країн, що проголосили свою незалежність, з'єднавшись, щоб завести в Росії лад і свободу.

«Відвідини Петлюри у Пілсудського допоможуть полякам переконатися, що, тільки підтираючи українців, можна стримати більшовиків. Польсько-українські розходження дуже поважні, але спільна небезпека може нарадити тимчасову розв'язку, що зробить можливим те воєнне погодження, що про його нагальність ніхто, хто має на серці інтереси Росії, не може сумніватися...»

Це — останні новини з великого театру нашої національної трагедії.

Повертаймося тепер до нашого малого театру дипломатичної опери, що в ній все ж іноді прориваються голоси великої людської драми.

Севрюк учова повернувся з своєї туристичної подорожі до Сіцілії і зараз же зателефонував до Антоновича. Справа в тому, що, користуючися його відсутністю, о. Сембраторович дістав дозвіл бувати по всіх таборах, де знаходяться українські полонені. Вже в неділю 28 грудня він сам, запросивши Антоновича, Наталю Геркен та І. Коссака, найняв автомобіль і з'їздив з ними до одного табору під Римом. Тут усі інші пересиділи в якісь каварні, а о. Сембраторович побував у таборі, відслужив службу Божу, витолосив проповідь, переговорив з багатьма. ... Полонені наші були раді невимовно. Отже Севрюк по приїзді мусів негайно зв'язатися з Антоновичем, закидаючи йому, що він втручається не в свої справи...

О. Сембраторович явно галицької орієнтації, себто настроений проти нашого уряду. Вважаючи, мабуть, і Ніну за галичанку, він продиктував їй листа до І. Петрушевича в Марселі, де висловлювався: «... Після того, як Петлюра віддав Галичину, частину Волині та Поділля полякам, наступив остаточний розрив між наддніпрянцями і наддністрянцями. Наші шляхи тепер гостро розходяться» і т. д. в такому дусі.

Парфанович запитав його, що робить у Марселі І. Петрушевич, і о. Сембраторович, нахилившись до нього, відповів півголосно:

— Та, мабуть, відправляє зброю до Одеси.

До Одеси? До Денікіна?

Лучинський оповідає, що тиждень тому приїхав до Одеси якийсь інженер, який запевняє, що часописні вістки надто роздуті: в Одесі спокійно, місто охороняють галичани, які зберегли свої однострої, але мають російську команду і ходять під російськими прапорами. Військо в них дуже добре, дисципліноване...

А тим часом повідомляють із Відня, що галичани знову перейшли на бік українських національних військ і під командою ген. Драгомирова пішли проти Денікіна...

Сьогодні представники Куби і Румунії завезли до нашої місії свої візитівки. Чи це не наслідок поразки Денікіна і перемоги більшовиків? Лучинський вчора просив візи в французькому посольстві і сьогодні вже одержав. Але швайцарці опираються: Україна, мовляв, не визнана.

Я просив Лучинського, що думає їхати до Парижу 2 січня, негайно вислати мені з Парижу «Ля Коз Комюн» Бурцева із статтею Моркотуна про масонство Петлюри.

Тим часом одержали ми листа від Віті Радченко, Ніниної сестри в перших, що співає в хорі Кошиця. Скаржиться на велику моральну і фізичну втому. Турботи за своїх, що залишилися на Україні, загальна руїна нашої справи і поведінка деяких «фахівців» у хорі відбиваються фатально на здоров'ї. Із Франції хор має їхати до Бельгії, звідти до Англії, а, може, і до Італії. Або й до Америки. Та перш ніж їхати, треба відпочити. А фондів у капелі тільки до 15 лютого, а потім роби, що знаєш...

Англійці з посольства завезли до нашої місії свої візитівки.
Швайцарці Лучинському візи таки не дали.

31 грудня 1919

Вийшло число 15 ч. «Ля Воче...» У нього ввійшли статті В. Шебедєва «З приводу століття нового українського театру» і «Польський режим у Сх. Галичині. Як Польща виконує мандат мирової конференції»; І. Гриненка «Що таке Україна» і Липовецької-Бальмен «Українська жінка на полі літератури». Крім того, «Лист до італійського парламенту», «Розмова між українським послом у Берліні Поршем і ген. Нісселем», «Лист данського письменника Георга Брандеса до Д. Левицького, українського представника в Данії» та різні інші дрібніші замітки й вістки.

Передовою пішла моя стаття «З спокійним довір'ям»:

«Наши вороги вже готовуються святкувати урочисто і з тріумфом наші похорони. Їм здається, що військо Петлюри більше не існує, а з ним нема вже й України. Нема вже й Петлюри.

«Іхня фантазія гідна подиву: чого вона їм тільки не підказує! Вони знають, що Петлюру інтерновано в Польщі; вони бачили власними очима, як галицькі вояки не тільки добровільно переходили у війська Денікіна, але й воювали — вони також! — проти своїх братів у Галичині. Знайшлися навіть офіційні представники деяких держав, сусідніх із Україною, які поспішили поінформувати свої уряди, що Петлюра втік до Польщі і був там інтернований з іншими 117 старшинами. Інші, більш розважні, обмежилися тим, що поширили

вістку телеграмами через якусь агенцію, що Петлюра в Румунії. Розуміється, інтернований...

«Але деякі пішли ще далі! Хіба ж не запевняли, що Петлюра, очевидччики, посідає, як св. Антоній, дар повсюдності, — прибув до Італії? І хіба ж не було осіб, що готові були присягати, що бачили його на Корсо Умберто в Римі?

«Наївним сусідам України здається, що всією цією низкою дурниць вони наближають кінець України, що вони наближаються до вимріяної цілі, що вони таки витрають гру і дадуть шах і мат Петлюрі і 45 мільйонам українців, які однодушно борються разом із ним!

«Ці люди дивляться на Україну, як у 1917 році дивилися на Бельгію, чи на Сербію: урочисто правляться панаходи, як правилися по великій Росії, по великій Польщі: велика Україна, мовляв, упала і остаточно перейшла до історії...

«Добре! Хай собі правлять! Одного дня мусітимуть перестати!

«Україна ще не загинула, хоча, без сумніву, перебуває в досить критичному стані. Але ще зовсім не видно, щоб вона мала чомусь загибати. Навпаки! Відчувається в ній ще величезна життєва сила, здатна її знову піднести, без огляду на величезні втрати. Нам дуже жаль усіх тих прихильників „єдиної і неділімої“ Росії.

«Ми ще не знаходимося, дякуючи Богові та нашому геройчному народові, на рівні Бельгії і Сербії в 1917 році. Україна ще панує на всіх тих землях, де борониться військо Петлюри і де українські повстанці повільно, але безперестанно, знесилують ворога своєю вмілою й витривалою партизанською війною.

«По всій Україні палає полум'я повстання проти напасників. Це — полум'я, що охоплює тисячами вогнених язиків денкінську будівлю, що нищить її в своїх непереможних обіймах, що підміновує її підмурівки, що нівечить її зо дня на день... Ось пройде ще трохи часу, і ця величезна будівля, на яку Антанта витратила стільки мільйонів, завалиться...

«І тоді на її руїнах українці почнуть будувати ще більшу, ще міцнішу свою велику Народну Республіку.

«Це правда, що нашу землю вже топче другий ворог, — ворог, що приходить до нас із галузкою оливкового дерева, що ніби хоче „візволити нас від напасника“, щоб дозволити нам самим вирішати нашу долю, бо в нашій хаті, мовляв, наші робітники і селяни мають право самі рішати і командувати.

«Але Україна, що не далася російським добровольцям, не дастъ себе підманити й іншим росіянам.

«Український народ виплекав у собі глибоке переконання, що зможе жити спокійно, лише коли зробиться паном свого власного життя, без усяких чужинецьких „візволителів“, і прожене всіх напасників. Нова криза перешкоджає йому на шляху до визволення, але він уже досить загартований. Його горда, незломна душа виковалася в 1918 році, коли російські більшовики, захопивши Київ, підійшли до

кордонів Польщі; коли гетьман Скоропадський, з допомогою німців, намагався підготувати ґрунт для федеративної Росії, до того ще й монархічної; коли військо Петлюри, під натиском російських більшовиків, мусіло відступати до кордонів Галичини. Нова криза важка, без сумніву. Але організм українського народу підготований до її перемоги.

«І тому занадто рано почали співати панахиди росіянини та інші наші „приятелі”. Ми певні, що ніколи більше не битиме година, коли можна було, як давніше, рішати без нас про нашу долю, — це вже минулося навіки. Яку б перешкоду не було поставлено на нашому шляху, вона нас не злякає: ми знаємо, що її треба буде і можна буде усунути, і тому — ідемо вперед із спокійним довір'ям.

«Бо український народ уже свідомий власної сили, власної волі, — він має віру і витривалість. І тому перемагає. І тому переможе».

*

Так, ми віримо і надімося. А що принесе нам 1920 рік, те побачимо.

(Кінець першої частини)

